

Könyv és könyvtár

XXIV. 2002

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XXIV.

DEBRECEN
2002

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR

E 215:K/36

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

A DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

ANNALS OF THE UNIVERSITY
AND NATIONAL LIBRARY,
UNIVERSITY OF DEBRECEN

XXIV. kötet, 2002

Vol. XXIV. 2002

Szerkesztik:

Editors:

KUN ANDRÁS
SZESZÁK FERENCNÉ

KUN ANDRÁS
SZESZÁK FERENCNÉ

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a
Nemzeti Kulturális Alapprogram Könyvtári Szakmai Kollégiuma támogatta

Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma

02759/2011

A kötet lektorai:

BÉNYEI MIKLÓS, BERTHA ZOLTÁN, BITSKEY ISTVÁN, BORBÉLY SZILÁRD,
GÁRDONYI SÁNDORNÉ, GOMBA SZABOLCSNÉ, HAVAS LÁSZLÓ, IMRE MIHÁLY,
KOCZÁNY PIROSKA, KÖPÖSDI ZSUZSA, M. NAGY ILONA, OJTOZI ESZTER,
SZÖGEDI GABRIELLA, TEGYÉY GABRIELLA, VELIKY JÁNOS

HU ISSN 0415-1305

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Készült 300 példányban a Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának sokszorosító üzemében
Terjedelem: 24,5 A/5 ív

149-03

TARTALOM

<i>Havas László</i> : Sallustius kéziratos hagyományozódásához. Újabb szempontok a Szent Istvánnak tulajdonított <i>Intelmek</i> forrásaihoz – POUR LA TRADITION TEXTUELLE DE SALLUSTE.....	5
<i>Kiss Sebestyén</i> : „Pogány” kereszténység – „keresztény” pogányság: Arnobius, egy Kr. u. IV. századi apologeta (Egy tudományos probléma jelenlegi állása) – „HEIDNISCHES” CHRISTENTUM – „CHRISTLICHES” HEIDENTUM: ARNOB, EIN APOLOGET AUS DEM 4. JH. N. CHR.....	33
<i>Koltay Klára</i> : Kérdések a Hartlib-kör és magyar munkatársaik együttműködése kapcsán – QUESTIONS ON THE NATURE OF CO-OPERATION BETWEEN HARTLIB'S CIRCLE AND THEIR HUNGARIAN COLLABORATORS.....	51
<i>Mikó Gyula</i> : Hedera poetica A Felvinczi Sándor temetésére írott latin gyászversek vizsgálata – THE ANALYSIS OF THE LATIN FUNERAL POEMS WRITTEN TO FELVINCZI SÁNDOR'S BURIAL.....	71

KÖZLEMÉNYEK

<i>Burai Erzsébet</i> – <i>Kiss Sebestyén</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár négy Sallustius-kézirata – DIE VIER SALLUST-HANDSCHRIFTEN DER UNGARISCHEN NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI.....	105
<i>Restás Attila</i> : A „Methodus Cellariana” Debrecenben – ÜBER DIE BEDEUTUNG DER LEHRBÜCHER VON CELLARIUS UND IHREN EINFLUSS IN DEBRECEN.....	111
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori nyomok a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1750–1775 közötti német könyveiben – TRACES DE POSSESSEUR DANS LES LIVRES ALLEMANDS, PARUS ENTRE 1750 ET 1775, DE LA BIBLIOTHÈQUE UNIVERSITAIRE DE DEBRECEN.....	125
<i>Bakó Endre</i> : Wass Albert debreceni évei (1928–1931) – WASS ALBERT'S YEARS IN DEBRECEN (1928–1931).....	133
<i>Cz. Farkas Mária</i> : Balogh József folyóirata: Nouvelle Revue de Hongrie – LA NOUVELLE REVUE DE HONGRIE: UNE REVUE DE JÓZSEF BALOGH.....	155

TÖRTÉNETI KÉZIRATTÁR

<i>Restás Zsuzsa</i> : Az 1834. évi Erdélyi Országgyűlés megnyitása körüli bonyaldalmak – egy korabeli forrás tükrében – SIEBENBÜRGISCHER LANDTAG (1834) – IM SPIEGEL EINER ZEITGENÖSSISCHEN QUELLE.....	173
<i>Czeglédi László</i> : Radvánszky Béla naplójának ismeretlen kötete (1860–1871) – DER UNBEKANNTE BAND DES TAGEBÜCHES VON BÉLA RADVÁNSZKY 1860–1871.....	193

VÉLEMÉNY – HOZZÁSZÓLÁS – VITA

- Sebestyén Attila*: Mit rejt a kollégiumi költészet? Nagy Júlia: Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században – DISCOVERING THE LITERATURE OF CALVINIST COLLEGES..... 213
- Maitz Péter*: Egy rejtélyes kapcsolat nyomában – a nyelvész szemével: Megjegyzések Széchenyi magyar nyelvtudásáról Kéri Edit könyve kapcsán – SZÉCHENYI UND DIE UNGARISCHE SPRACHE. RANDBEMERKUNGEN ZUM BUCH VON EDIT KÉRI..... 219
- M. Pandur Julianna*: Adalék a magyarországi szlavisztikai kutatásokhoz
ПЕТЕР КИРАЙ: ИСТИННАА ПОБѢДА Ш КУРИЛКЪ И МЕФДИН София 2001.
222..... 229

SZEMLE

- Ojtozi Eszter*: Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa..... 235
- János István*: Magyar könyvek – magyar századok. Szerk.: Kollega Tarsoly István..... 236
- Tóth Orsolya*: Idősebb Plinius: Természetrájk. Az ásványokról és a művészetekről. Fordította, a jegyzeteket, az utószót és a névmutatót készítette: Darab Ágnes és Gesztelyi Tamás..... 241
- Bényei Miklós*: Egy vállalkozás paradigmái – Varga Zita: Gárdonyi Géza könyvtára..... 244
- Szögedi Gabriella*: Bibliotheken in der literarischen Darstellung. Libraries in Literature / Hrsg. von Peter Vodosek und Graham Jefcoate..... 249

IN MEMORIAM

- Korompai Mária*: Dr. Varga László (1907–1968). Könyvtáros pályák – könyvtáros sorsok – DR. LÁSZLÓ VARGA (1907–1968)..... 255
- Korompai Mária*: Bakó Elemér (1915–2000)..... 269

HAVAS LÁSZLÓ

SALLUSTIUS KÉZIRATOS HAGYOMÁNYOZÓDÁSÁHOZ*Újabb szempontok a Szent Istvánnak tulajdonított «Intelmek»**forrásaihoz*

Sallustius egyike lehet azoknak a klasszikus latin szerzőknek, akiknek magyarországi ismerete talán egyidős a hazai irodalom kezdeteivel, s természetesen ezen a latin nyelvű írásbeliséget értjük. A legutóbbi időben ugyanis – éspedig egymástól függetlenül – többen arra az eredményre jutottak a magyar kutatók közül, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek* a sallustiusi életmű hatását látszik mutatni. (A továbbiakban a mű jelölésére egyaránt használjuk a latin *Libellus de institutione morum*-ot vagy valamelyik változatát, illetve az *Admonitiones* vagy *Admonestationes* formákat.)

Annak alapján, hogy sikerült kimutatnunk¹, miszerint a *Libellus* elkészítésével Szent István által megbízott igazán művelt pap Cicerón és Floruson kívül más antik szerzőket is felhasznált, BALOGH József nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy ebben a tekintetben elsősorban Sallustiusra kell gondolni, aki a Catilina-összeesküvésről írt monográfiáját ugyanúgy filozófiai bevezetővel kezdi, hasonló fejlődési képet rajzolva az erényekre alapozott államról, mint ahogy ezt az *Institutio morum* megfogalmazója teszi. Ebben a vonatkozásban még szövegszerű megfeleléseket is felhozhatnánk a Kr.e. 1. sz.-i történetíró és a középkori klerikus munkája között, bár az *Intelmek*-ben ezen a területen nem teljesen szószerinti idézésekről, egyezésekről van szó, ami megfelel a korszak alapvető gyakorlatának, amikor teljes pontossággal jobbra csak a szent szövegeket reprodukálták, a klasszikus antik textusokat pedig imitálják, az igénynek megfelelően módosítva őket. Ezzel kapcsolatban csak egy párhuzamosságot idéztünk a két szerző között: *civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit* (Cat., 7,3), azaz: «még megemlíteni is hihetetlen, hogy a városállam a szabadság elnyerésével rövid idő alatt

¹ L. erről tanulmányomat: *A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdeteire* (Adalékok a Kr.u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez), ITK, 104, 2000. 539–572, főleg 553.

mennyire megnőtt» – mondja Sallustius, és ez a megfogalmazás jól összevethető az *Intelmelek* következő szavaival: *Romanum crevit imperium... Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi (A)Eneades fecissent illam liberam* (6). Magyarul: «megnőtt a Római Birodalom..., s Róma bizony egészen a mai napig szolgáló lenne, ha Aeneas leszármazottai nem tették volna őt szabaddá». Midőn ezt az egybevetést megtettük, már akkor jeleztük, hogy még sok más hasonlóságot fel tudnánk e vonatkozásban hozni, ám a bizonyítást későbbre halasztva, annak idején beértük azzal, hogy emlékeztettünk Sallustius életművének az ezredfordulón kimutatható, Ciceróéval és Floruséval összevethető népszerűségére, még akkor is, ha Florustól eltérően Sallustius ekkor igazában csak az Itálián kívüli, az Alpoktól északra készült kéziratokban fedezhető fel, ahogyan ez Cicero *De officiis*-e esetében ugyancsak elmondható, amely szintén befolyással volt az *Institutio morum*-ra. Mindenesetre Sallustius életművének a korabeli Európában való elterjedtsége ugyancsak kulcsot ad kezünkbe, hogy megértsük az első magyarországi irodalmi mű valóban összetett szellemiségét.

Hogy az általunk ilyen módon jelzett párhuzam mennyire megalapozott, azt az is mutathatja, hogy BOLLÓK János az *Intelmelek* új fordításában (*Szent István király Intelmei és Törvényei*, Bp., 2000, Szent István Társulat, 29) az idézett helyhez az alábbi jegyzetet kapcsolta: «Aeneasnak és társainak ilyen összefüggésben való említése arra enged következtetni, hogy a szerző ismerte Sallustius Catilina összeesküvése című műve hatodik fejezetében olvasható római őstörténetet».² Hasonló irányba mutatnak különben BOLLÓK fiatal tanítványának, NEMERKÉNYI Elődnek a kutatásai is.³ Mindez indokoltá teszi, hogy egyfelől még körültekintőbben elemezzük az *Intelmelek*-nek Sallustiushoz való viszonyát, másfelől pedig azt is behatóbban megvizsgáljuk, milyen jellegű és mélységű volt a sallustiusi életmű ismerete és hatása a Kr. u.-i első ezredforduló tájékán. Ez annál is időszerűbb problémafelvetés, mert a 9–12. század közötti

---

² Igen magas színvonalú és igényes áttekintést adott az *Intelmelek*-ről BOLLÓK egy egyébként népszerűsítő kiadványban: *Magyar könyvek – magyar századok*, Bp., 2001. 7–11, ő 1080 elé teszi az írás keletkezését, nem zárva ki annak a magyar királlyal való közvetlen kapcsolatát, bár maga hangsúlyozza a mű magas elméleti igényességét, ami azonban talán már inkább egy későbbi civilizáltabb periódus mellett szólhatna.

³ E szerző egyik legutóbbi írása saját munkáinak további jegyzékével: *The Representation of the Bishops in the Institutio of King Stephen of Hungary*, ACD, 37, 2001. 79–86.

Sallustius-kéziratok szövegkritikai ellenőrzése és felhasználása még közelről sem mondható teljesnek, úgyhogy egy ilyen jellegű tanulmány számos eredménnyel kecsegtet, a folyamatos kutatásokat nagy mértékben előre viheti.

Miként azt már BALOGH József alapos vizsgálatai óta tudjuk, az *Admonestationes* műfajilag az ún. királytükörök közé tartozik⁴, amelyeknek egyik virágkora épp a Meroving-, ill. a Karoling-korra esik, azaz a 8. és 9. sz.-ra, ám úgy, hogy érdekes módon az efféle művek sora Nyugat-Európában megszakadni látszik a magyarországi *Intelme*k-et megelőző évtizedekben. A szorosabb értelemben vett «fejedelemtükörök» sorát a Kr.u. 9. század elején a St. Mihiel-i Smaragdus *Via regia*-ja nyitja meg⁵,

⁴ BALOGH J. mindenekelőtt BÉKEFI R., *Szent István király Intelmei*, Századok, 35, 1901. 922–990, II. rész, kutatásait fejlesztette tovább nagy önállósággal, és alapvetően új eredményekkel, vö. BALOGH J., *A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere*, Századok, 66, 1932; IDEM, «Ratio» és «mos», Egyetemes Philológiai Közlöny (= EPhK), 67, 1943; IDEM, *Szent István és a «Róma-eszme»*, Budapesti Szemle, 207, 1927; IDEM, *Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről?*, Magyar Nyelv (= MNy), 27, 1931, 158–165; IDEM, *Nemzet és nemzetköziség Szent István Intelmeiben* ItK, 37, 1927; IDEM, *Szent István politikai testamentuma*, Minerva, 10, 1931, 39–51; 106–114; IDEM, *Szent István Intelmeinek forrásai*, Szent István Emlékkönyv, II, 1938, 397–425. – Eltérő véleményre I. GOUTH, K., *Megoldandó kérdések az Intelmekben*, Századok, 77, 1943; IDEM, *Eszmény és valóság királylegendáinkban*, Erdélyi Múzeum, 49, 1944. – Ami a *specula regia*-t illeti, itt egyáltalán nem kifejezetten középkori műfajról van szó, vö. pl. s.v. «Fürstenspiegel», in: Der Neue Pauly, IV, 693–695, ahol a következő latin szerzőkre van utalás: Seneca (*De clementia*), M. Aurelius, Plin. min. (*Paneg.*), Sidonius Apollinaris, Augustinus (*De civitate Dei*); I. még *Speculum regis*, kiad. TAR I. – WOJTILLA GY., Szeged, 1994.

A középkori királytükörről szóló szakirodalomról I. SZŰCS J. sokat idézett alapvető tanulmányát, vö. még P.HADOT, s.v. «Fürstenspiegel», in: RAC, VIII et H. H. ANTON, s.v. «Fürstenspiegel», in: *Lexikon des Mittelalters*, IV, 1040 skk. (gazdag bibliográfiával – 1048–1049). L. még SZŰCS, J., *István király Intelmei – István király állama*, in: Alba Regia, 12, 1972, 271–275; IDEM, *Nemzet és történelem*, Budapest, 1974. 359–379; IDEM, *Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű*, in: GLATZ, F. – KARDOS, J. (szerk.), *Szent István és kora*, Budapest, 1988. 32–53; IDEM, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, kiad. ZIMONYI, I., Szeged, 1992; IDEM, *König Stephan in der Licht der modernen ungarischen Geschichtsschreibung*, Südost-Forschungen, 31, 1972. 17–40.

⁵ L. ehhez további gazdag irodalommal: O. EBERHARDT, *Via Regia. Der Fürstenspiegel Smaragds von St. Mihiel u. seine literarische Gattung*, München, 1977. A továbbiakban előadottak mindenekelőtt e munkán alapulnak, I. 296 skk.

amely az ún. aquitaniai fejedelemtükrök élén áll. A szerző, aki a kor jeles teológusa volt, fordult ebben a párairetikus munkájában a Nyugat uralkodójához, hogy ismertesse vele királyi kötelességeit. A címzett személynek tisztázása itt mellékes számunkra, mert a lényeges most az, hogy már az általunk ismert első Karoling királytükörben is egy papi tanítómester fordul a majdani uralkodó személyéhez, akárcsak a további esetekben. A következő ránk maradt fejedelemtükör az Orléans-i Jónás püspök írása aquitaniai I. Pippinhez. Ez nagy valószínűséggel 831-ből való, s az első kiadó, D'ACHERY nyomán többnyire *De institutione regia*-nak szokták mondani, holott magában a szövegben *opusculum* megjelölés van, amelyet talán a Szent István-féle mű *Libellus* definíciójával állíthatunk párhuzamba. Az azonban vitathatatlan, hogy itt is egy egyházi személy fogalmazza meg tanácsait egy uralkodónak, ahogy ez történik egyfelől az Orléans-i Jónás egyik másik munkájában, az orléansi Manfréd gróf számára szóló *De institutione laicali*-ban is, másfelől a tudós és költő Sedulius Scottus munkájában ugyancsak, akinek *Liber de rectoribus Christianis*-a vagy II. Lothar vagy talán még korábban Kopasz Károly számára készült, s pontosan nem is tudjuk meghatározni, hogy mikor. A szövegben azonban ez az írás is *opusculum*-nak van jelezve, akárcsak Jónásnak már érintett és a magyarországi *Libellus*-szal összevetett munkája, ami arra utalhat, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek* nem csupán a tanácsokat adó személy révén, hanem a munka megnevezésében is tudatosan eltért a Karoling előképektől, legalábbis azok egy részétől. Mert bár ugyancsak egy kimagasló egyházi személy királytanításáról van szó a Reims-i érseknek, Hinkmarnak az írásában is, a *De regis persona et regio ministerio*-ban, amely Kopasz Károlyhoz fordul 873-ban, mégis itt a szövegben az önmegjelölés *libellus*, akárcsak az *Intelmek*-ben.

Azok a nyugati latin királytükrök tehát, amelyek időben megelőzték a Szent István-féle *Intelmek*-et, vagyis valóban például szolgálhattak ilyen vagy olyan mértékben, valamennyien más jellegű alkotások, és pedig annyiban, hogy a magyarországi alkotástól eltérőleg nem egy apának fiához intézett személyes hangú, érzelmeiktől fűtött figyelmeztetéseit summázzák, hanem egy papi tanítómester oktatását a kormányzás alapelveiről, ill. a király és alattvalói kötelességeiről. A hazai és a nyugati megközelítés közti különbség azonban nem csak a szorosabb értelemben vett «Fürstenspiegel»-ek esetében mutatkozik meg, hanem akkor is, ha a Karoling királytükör fogalmát tágabb értelemben kezeljük, ide sorolva más olyan írá-

sokat, amelyek ugyancsak érintik a helyes államvezetés kérdését. Ilyenek pl. az ún. *concilium*-aktákban fellelhető, az uralkodással kapcsolatos fejtegetések. Hraban ugyancsak gyakran «Fürstenspiegel»-nek vélt egyik értekezése is valójában *epistola consolatoria*, ahogy azt már Hraban tanítványa, Fuldai Rudolf megállapította, és semmiképpen sem tekinthető egy uralkodó atya olyan tanításának, amely fiához szól. Nem igen adnak számunkra megfelelő fogódzót az említett vonatkozásban Eginhardus, Astronomus és Notker Balbulus királyéletrajzai sem, ahogy ugyancsak nem minősíthetők a királyoknak fiaikhoz szóló kioktatásainak az afféle figyelmeztető írások, vagyis valójában intelmek, mint amilyenek a következők. Van pl. egy Meroving-kori levél Jámbor Lajos egyik fiához, amelyet szerkesztője *monitorium opus*-nak jelöl. Ismert továbbá Ferrières-i Lupus apátnak is három levele Kopasz Károlyhoz, kb. 841-ből és 844-ből valamint 845-ből; és minden személyes elem ellenére sem fiának szóló atyai királyi tanács Ermoldus Nigellus második elégiája aquitaniai I. Pippinhez kb. 828-ból, amely panegyrikus vonásokkal van tele. Végül teljesen eltérő jelleget mutat a Szent István-féle atyai *Intelmek*-hez képest a veronai Rather *Praeloquia*-ja is, amelynek III. és IV. könyve 935/936-ban a király kötelességeiről beszél ugyan, mégis elsősorban az egyházhoz való viszonya alapján, s anélkül, hogy itt maga az uralkodó fejtené ki nézeteit.

Míndezek alapján leszögezhetjük: a nyugati Meroving, valamint Karoling és poszt-Karoling királytűkrök körében, amelyek például szolgálhattak volna a Szent István-féle *Intelmek* számára, teljességgel hiányzik az a személyes, királyi atyától eredő tanítás, amely a magyarországi műnek egyik legfőbb jellemzője; ezzel szemben az említett alkotások valamennyien egy tanítómester, többnyire egy jelentős egyházi személyiség által megállapított normarendszert továbbítanak valamelyik fiatal uralkodásra kiszemelt egyénnek. Ennyiben tehát az istváni *Libellus* tőlük eltérő utat választ és jár. E ponton joggal vetődik fel az a kérdés: mivel magyarázható az *Intelmek*-nek a vizsgált munkákhoz való függetlensége. Vajon önálló, eredeti újításról van-e szó, vagy pedig más vagy részben más példaképekkel is számolnunk kell, mint ahogy ezt az eddigi kutatás tette?

Az mindenesetre tény, hogy a nyugati királytűkrök még egy bizonyos cezúra után sem az istváni kezdeményezést folytatják, így a magyarországi munkát vagy nem ismerték, vagy nem tartották követésre méltónak, ill. alkalmasnak. Ezért amikor Nyugaton is feltűnik majd az érzelemdús atyai tanítás, ez bizonyára más örökséghez kapcsolódik, részben talán épp

olyanhoz, amelyből már az *Intelme*k is merített, s így esetleg közös kulturális forrásvidék válik kitapinthatóvá egyfelől az istváni mű, másfelől a későbbi nyugat-európai királytükör műfaja számára.

Itt most nem kívánunk foglalkozni azzal, hogy az igazi személyes hangú, Szent Istvántól követett, valóban az uralmat gyakorló atyától származó «királytükör» szempontjából milyen mértékben szolgálhatott mintául és például a keleti típusú bizánci *speculum regium*⁶ (a görög megjelölés persze *basilikos logos*), amely mind a Kr. u.-i első ezredfordulót megelőzően, mind utána folyamatos volt, hanem inkább arra kell válaszolnunk, hogy mi lehetett a nyugat-európai világban a közvetlen igazodási pont az igazi atyai tanítás számára a kormányzás tekintetben, ha már a Karoling «fejedelemtükrök» nem az atyák személyes tanításának bizonyultak? Megítélésünk szerint: lehetőség van rá, hogy az atyai szeretetnek ezt a Szent István-i kifejeződését egy olyan cicerói mű hasonló megfogalmazásaival állítsuk párhuzamba, amely műfaji szempontból eleve nem áll messze a «királytükörtől».

A nagy ókori politikus és szónok erkölcsfilozófiai értekezéséről, a *De officiis*-ről, vagyis a kötelességekről szóló alkotásáról van szó, amelyet Cicero szintén tulajdon fiához, Marcushoz írt, s bensőségesen azzal fordul hozzá: váltsa valóra a legtökéletesebbnek mutatkozó ideált, az igazi római polgár eszményét. A latin szerző ekképp ösztönzi fiát a latin és görög stúdiumokra, ill. saját beszédeinek és filozófiai alkotásainak olvasására, hogy egyformán ki tudja fejezni magát mindkét nyelven, és jobban meg tudja érteni, mik is a kötelességek, anélkül persze, hogy feladná a maga ítélőképességét: *Quamquam te, Marce fili... oportet* (1,1,1), vagyis «habár hozzád az illik Marcus fiam...», amely kifejezés azonban a római ízlés szerint inkább a magyar «kedves, Marcus fiam» kitétellet egyenértékű. Ennélfogva az istváni *Intelme*k megszerkesztője részben a cicerói hagyományhoz kell, hogy kapcsolódjék, egész pontosan a *De officiis* személyes hangú buzdításához, amely az ókori filozófiai műben összesen harminckétszer ismétlődik meg, még ha különböző formákban is, mint amilyen a *mi Cicero* (2,8; 3,5; 2,44; 3,33), sőt néha még a gyermek közvetlen megszólítását is elhagyva, ám ügyelve rá, hogy a következtetések levonására szolgáló

---

⁶ L. ehhez tanulmányomat *A Szent István-féle «Intelme*k» és lehetséges bizánci irodalmi háttere. In: *Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére*, Szerk.: MAKK F. – GALÁNTAI E., Szeged, 2002. 49–62.

záró részben ismét visszatérjenek a legszemélyesebb formák, vö. *Marce fili* ill. *Vale igitur, mi Cicero, tibi que persuade esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monumentis praeceptisque laetabere* (3,34), azaz: «Marcus fiam» valamint «Ég veled hát, én Ciceróm, győzd meg magad róla, hogy számomra te vagy a legdrágább, de még sokkal drágább leszel, ha örömet leled az efféle figyelmeztető írásokban és tanácsokban.» A cicerói mű e kezdő és záró szavai a *Libellus* két helyét juttatják az eszünkbe. *Nec me piget fili amabilissime... tibi documenta, praecepta, consilia, suasiones ponere* (praef.), majd pedig: *h(a)ec omnia... regalem componunt coronam sine quibus valet nullus hic regnare* (10). Magyarul: «Nem resteltem, legszeretettelőbb fiam, hogy éléd tárjam a tanulni valókat, az előírásokat, a tanácsokat és a rábeszéléseket.», illetve: «mindezek a királyi korona alkotó elemei, amelyek nélkül senki sem képes itt uralkodni». A fiú, Imre, személyes megszólítása ugyanígy keretezi a *Libellus* egész szerkezetét, ahol a záró fejezetben az atyai szeretetnek ezekkel a megnyilvánulásaival találkozunk: *fili carissime; karissime fili; fili mi*, vagyis: «legkedvesebb fiam; az én legkedvesebbem, fiam; fiam». Akárcsak a *De officiis*-ből, ugyanúgy az istváni műből sem hiányoznak a munka egésze során a bizalmas atyai üdvözetek a fiúhoz, vö. *fili mi* (praef.), *fili carissime* (1), *fili carissime* és *fili mi* (2), *karissime fili* és *fili mi* (3), *fili mi* (4), *fili mi* és *fili karissime* (5), *fili mi* (6), *fili mi* (7), *fili karissime* (8), *fili mi* (9); vagyis Szent István a neki tulajdonított írás minden egyes fejezetében legalább egyszer, de gyakran kétszer közvetlenül fia felé fordul. Az *Intelmek* és a *De officiis* között ez a megfelelés annál kevésbé lehet véletlen, mert Cicero morálfilozófiai kérdésekkel foglalkozó értekezése az egyik első ránk maradt és feltétlenül a legjelentősebb és legnagyobb hatású olyan ókori alkotás, amely előfutára a Szent István számára műfaji keretet kínáló középkori «királytüköröknek». ⁷

Van azonban a cicerói *De officiis* és az István-féle *Intelmek* közt egy nagyon lényeges különbség, amennyiben a római példakép nem szólhat királyként fiához. Így fel kell tennünk a kérdést: találunk-e a Kr. u.-i első ezredforduló tájékán olyan sokat olvasott és jól ismert másik munkát, amely ebben a tekintetben is előzménynek minősülhet az istváni *Libellus* számára. S ezen a ponton ismét a sallustiusi oeuvre-re kell gondolnunk,

⁷ L. erről már az 1. jz.-ben idézett tanulmányomat, főleg 543–545.

amelyben határozottan ilyen típusú szellemi örökségtevéssel, egy király kormányzási végrendeletével találkozunk.

Sallustius a *bellum Iugurthinum*-ban elbeszéli, hogy a numidák királya, Micipsa ifjú rokonát, Iugurthát *adoptavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit* (9,3) vagyis «örökbe fogadta és végrendeletileg fiaival azonos módon örökösévé tette». Miután azonban a király mind betegsége, mind kora miatt megrokkant, – saját fiai, Adherbal és Hiempsal jelenlétében – egy valóságos «fejedelemtükör»-szerű beszédben fordult Iugurthához, annak számára a következő gondolatokban foglalva össze szellemi hagyatékát az uralkodásra vonatkozólag. Megítélése szerint Iugurtha dicsőséget hozott mind a királyra, mind országára, és erényével a rómaiakat is, tehát egy idegen népet is, a numidák legigazabb barátaivá tette (*meque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti* – 10,2). Iugurtha vitézségével szerzett hírnevével még azt is elérte, hogy úrrá tudott lenni mások irigysége felett, holott az emberek körében ezt rendkívül nehéz elérni (*quod difficillimum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti* - *ibid.*). A halál küszöbén álló király szenvedélyesen, erőteljesen unszoló szavakkal kéri örökbe fogadott fiát, hogy ne az idegeneket kösse magához, hanem inkább saját rokonait, akiket a régi uralkodó jótéteményeivel már a királyi hatalomhoz láncolt (*per hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere quam sanguine coniunctos retinere* – 10,3). Ennek az az alapja, hogy a királyság oltalma nem annyira a hadsereg vagy a kincs, mint inkább azok a barátok, akiket nem fegyverrel, nem is arannyal szereznek, hanem a kölcsönös kötelesség és hűség szüli őket (*Non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere neque auro parare queas: officio et fide pariuntur* – 10,4). Nem lehet ugyanis hűséges emberre az idegenek közt az, aki saját rokonainak ellensége (*Aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris?* – 10,5). Az a királyság, amit Micipsa most két édes és egy mostohafiára hagy, akkor lesz erős (*firimum*), ha a testvérek is jók (*boni*) lesznek, akkor viszont gyenge (*inbecillum*) lesz az ország, ha a fivérek is rosszak (*mali*). Ebből az előfeltevésből vonja le azután a numida király végkövetkeztetését mintegy gnómiкус, szentenciózus formában: *Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur* (10,6), vagyis: «Ugyanis a kis állam nő az egyetértéstől, a vi-

szályban viszont a legnagyobb is széthullik». Iugurthának mint idősebbnek és bölcsőbbnek vigyáznia kell testvéreire, akiknek viszont utánozniuk kell Iugurthát és erényét (*colite observate talem hunc virum, imitamini virtutem...* – 10,8).

Ezek a Micipsa király szájába adott intelmek irányadók lehetnek az istváni *Libellus* készítője számára, legalábbis ez utóbbi munkában ugyancsak több hasonló gondolat bukkan fel, ráadásul hasonló megfogalmazásban, jóllehet szembeötlő különbségek is vannak persze a két mű között. Az «odafigyelés»-t pl. István azonos szóval fejezi ki: *condecet observare* (praef., ll. 18–19, p. 619). Az új királyságban az állam alapját jelentő *ecclesia*-nak ugyanúgy gyarapodnia és nem fogyatkoznia kell, mint ahogy Micipsa szerint is ennek kell érvényesülnie az államok esetében: *debes invigilare..., ut potius augmentum capiat, quam destrimentum patiat* (sc. *ecclesia*) (cap. 2, ll. 22–24, p. 622). Az Imre királyfinak adott tanácsok is mind a királyi hatalom igazi ékességei, erősségei, akárcsak Micipsa figyelmeztetése (vö. *praesidia regni ~ ad regalis dignitatis ordinem* – cap.1; *in regali... palatio* – cap. 2; *regium solium ornat* – cap. 3; *quartus decor regiminis... regni propugnaculum* – cap. 4; *regalis coron(a)e... ornatio* – cap. 5; *in loco regalis dignitatis* – cap. 6; *in tribunalibus regum* – cap. 7; *in regali dignitate* – cap. 8; *acquisitio... regalis salutis... regi(a)e dignitatis... regula* – cap. 9; *corona regum* – cap. 10). Micipsához hasonlóan fogalmazza meg a magyar király is a koronához hű emberek: *principes, comites, milites* szerepét is, akiknek a trónörökös számára ugyanúgy *sint... fratres*, «legyenek testvérek», mint ahogy Micipsa is azt mondta a neki személyesen lekötelezettekéről: *beneficio meo fratres sunt*, amely eszmét azután tovább erősíti és konkretizálja ez a költői kérdés: *Quis autem amior quam frater fratri?* (Sall., Iug., 10,5) «Ki lehet jobb barát, mint testvér a testvérhez?». Istvánnál ezek a hűbéresek ugyanúgy *sine... invidia* tűnnek ki (cap. 4, p. 623, ll. 26–27, ill. 29), mint ahogy a numida király szerint is mostohafia legyőzte az *invidia*-t, az irigységet. A Szent Istvánnak tulajdonított *Admonestationes* is azt hangsúlyozza, hogyha az új uralkodó nemcsak *iracundus, superbus, incapificatus*, hanem *invidus* is lesz, akkor *alienis... tradetur regnum* (ibid., p. 624, ll. 3–4) «másnak a kezébe adják majd az országot», miként ez Micipsa szemében is elrettentő dolognak tűnhetik. Arról a párhuzamosságról sem szabad elfeledkeznünk, ahogy a numida király *aetate et sapientia* «az életkor és a bölcsesség révén» kívánja rábírnI Iugurthát a mostohatestvérei iránti gon-

doskodásra, miként a királyi tanácskérés is aszerint járul a *senatores*-ra, hogy számukra *illud negotium propter (a)etatem et sapientiam sit aptum* (cap. 7, ll. 24–25, p. 625). Mint már fentebb láttuk: az uralkodó ókori számára az *imitamini virtutem* ugyanúgy fontos szereppel bír a birodalom szilárdsága szempontjából, mint ahogyan István szerint is utódjának *imitator consuetudinis*-nek, a «szokás követőjének» kell lennie, vö. *Mores quidem meos, quos regali vides convenire dignitati... sequere* (cap. 8, p. 626: ll. 17 és 15–16). «Bizony, az én szokásaimat kövesd, mert – mint látod, ez illik a királyi méltósághoz».

Ugyanakkor persze az is szembeűnő, hogy a numida királyhoz viszonyítva István király mennyivel nyitottabbnak mutatkozik a *regnum* támaszait illetőleg. Micipsa fél az *alieni*-től (l. fentebb), viszont a magyar uralkodónak egyik legfőbb tanácsa várható örököse és utóda számára a következő: *iubeo, ut per omnia et in omnibus pietate suffultus non solum parentel(a)e et cognationi, vel principibus, sive divitibus seu vicinis et incolis sis propitius, verum etiam extraneis, et cunctis ad te venientibus* (cap. 10, ll. 20–23, p. 627), vagyis «parancsolom, hogy minden tekintetben és mindenben a kegyességre támaszkodva, ne csupán családod és rokonságod vagy az előkelők, akár a gazdagok, akár a szomszédok és az országlakók iránt légy jóindulatú, hanem a külföldiek és mindazok iránt is, akik hozzád jönnek», vö. a *De detentione et nutrimento hospitem* c. fejezettel és az abban foglaltakkal (cap. 6, pp. 624–625). Mindez azonban nagyon is tudatos elhatárolódás kell hogy legyen az *Institutio morum* részéről a Micipsa-féle felfogástól, hiszen miközben a gondolat alapvetően más, addig a szavak éppenséggel Sallustius megfogalmazását idézik az emlékezetbe, mert míg a numida király utódainak *regnum... firmum* vagy *inbecillum*-ot hagy örökül, addig az istváni *Libellus*-ban ezt találjuk: *Nam unius lingu(a)e uniusque moris regnum inbecille et fragile est* (cap. 6, ll. 5–6, p. 625). «Ugyanis az egynyelvű és egyetlen hagyományon nyugvó ország gyenge és törékeny».

Mindez azt mutatja, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek* mindenképpen figyelembe vette a sallustiusi *bellum Iugurthinum*-ban olvasható személyes hangú és valóban egy király szájába adott «fejedelm-tükör» hagyományait, azzal együtt, hogy az eredeti latin szöveg a Micipsa szavaiban meghúzódó álságra is figyelmeztet, minthogy a római történetíró a következő megjegyzést fűzi az állítólagos királyi beszédhez. Szerinte Iugurtha *regem ficta locutum intellegebat et ipse longe aliter animo*

agitabat (11,1), vagyis Iugurtha «megértette ugyan, hogy a király hamisan beszél, és lelkében ugyan maga is másként gondolkodott, mégis a helyzetnek megfelelően jórszándékúan válaszolt», azaz a *Libellus* valódi lejegyzője is úgy vélhette, hogy az ókori példa útmutató lehet egy mindenkori afféle alkalmoszerű tanítás számára, amely az uralkodás helyes módját kívánja felfedni, annál is inkább, mert később a Róma támogatását élvező Adherbal is hivatkozik majd a római senatus előtt elhangzó beszédében atyjának, Micipsának figyelmeztetésére. Az ő szavai Sallustius szerint eképp hangzottak el: *pater meus moriens mihi praecepit, uti regni Numidiae tantum modo procurationem existimarem meam* (14,1), vagyis apja arra tanította: csak Numidia királyságáról gondoskodjék, a többit bízva a római népre, mert annál van a jog (*ius*) és a hatalom (*imperium*).

A Micipsának tulajdonított tanítás megalapozottságát a sallustiusi előadásban egyébként még egy másik mozzanat is alátámaszthatta. Nevezetesen az, hogy a numida király figyelmeztetése voltaképpen a nagy római államférfi, Scipio Africanus Minor meggyőződésére és gyakorlatára is visszavezethető volt, aki a Numantia alatt magát kitüntető Iugurthát sátrába vitte (*in praetorium abduxit*) és azzal a tanáccsal látta el titokban (*secreto monuit*), hogy inkább a köznek hasznot hajtva (*publice*), mintsem magánemberként (*privatim*) ápolja a római néppel fennálló barátságot, eltekintve attól a szokástól, hogy némelyeket megvesztegessen (*ne quibus largiri insuesceret*), mert veszedelmes dolog kevesektől vásárolni meg azt, ami sokaké (*periculose a paucis emi, quod multorum esset*). Mindehhez még hozzátette: ha Iugurtha kitart a maga addigi erényei mellett, akkor magától hull majd az ölébe mind a dicsőség, mind a királyság (*et gloriam et regnum venturum*); ha viszont az eddigieknél gyorsabban szeretne előre jutni, akkor saját pénze okozza majd fejvesztett bukását (8,2). Az utolsó mondat jól érzékelteti, hogy valójában itt is egy miniatűr «királytükörrel» állunk szemben, csak az nem magától egy uralkodótól származik, hanem egy kiemelkedő idegen politikustól és hadvezértől. Mindemelett ez a részlet is hatással látszik lenni a magyarországi *Intelmek*-re, még ha ennek bizonyítására nem tudunk is az eddigiekhez hasonlóan látványos szöveg-megfeleléseket felvonultatni, ám a gondolat lényege nem idegen a magyarországi *Libellus*-tól sem, amely a közérdek elsőbbségét hangsúlyozza a magánérdekkel szemben.

Végül meg kell említenünk, hogy van még a sallustiusi *bellum Iugurthinum*-ban egy további királyi szónoklat is, Bocchusé, amelynek

«királytükör»-ként való kezelésére az utókor részéről gondolhatnánk, ám ennek tartalma és jellege különösen különbözik akár Micipsa, akár Scipio szavaitól, de meglehetősen távol áll attól az *oratio*-tól is, amelyet a történetíró Adherbal szájába adott a *senatus*-ban. A Bocchusnak tulajdonított szónoklatban az eddigi kutatók általában a lélektani vonatkozásokra, érdekeségekre figyeltek fel, arra, ahogy itt feltárul az olvasó előtt a mauretániai uralkodó kettős és színjátzó jellege, megpróbálja «kijátszani a hízelgés kártyáját». ⁸ SENSAL egyenesen arra mutatott rá, hogy ez a beszéd már csaknem karikatúraszerű portrét formáz a mauretániai királyról, akit egyébként a történetíró «hamisnak, habozónak és tétovának» minősít,

---

⁸ Vö. H. SCHNORR VON CAROLSFELD, *Über die Reden u. Briefen bei Sallust*, Leipzig, 1888, aki főleg a beszédek jellemző funkcióját igyekezett kimutatni, kifejezetten a bocchusi beszéd elemzéséhez l. R. ULLMANN, *La technique des discours dans Salluste, Tite-Live et Tacite*, Oslo, 1927. p. 35; E. TIFFOU, *Essai sur la pensée morale de Salluste à la lumière de ses prologues*, Montréal – Paris, 1973. 475–476., valamint l. még: J. M. PABÓN, *Catilina y Jugurtha*, texto y traducción, Barcelona, 1954. p. 172 és 207. jz., legújabbán pedig Catherine SENSAL, *Salluste, Jug., 110: une réminiscence de Sylla?*, LEC, 69, 2001. 65–74, ahol további irodalom is található. – A *Rex ficta locutus est*-nek a főszövegben jelzett problémájához l. részletesebben az azonos címmel írt kitűnő W. SUERBAUM tanulmányt: *R.f.l.e. Zur Beurteilung der Adherbal- und der Micipsa-Rede in Sallusts Bellum Jugurthinum*, Hermes, 92, 1964. 85–106. A Jugurtha-háborúnak a római politika szempontjából történő megítéléséhez l. újabbán: H. W. RITTER, *Rom und Numidien. Untersuchungen zur rechtlichen Stellung abhängiger König, Lüneburg*, 1987., ill. R. OWCZAREK, *Znaczenie Numidii i wojni jugurtyńskiej w polityce wewnetrznej i zewnetrznej Rzymu*, Maeander, 54, 1999. 358–368. – Az ebben a vonatkozásban általunk érintett Sallustius-mű általánosabb megítéléséhez a régebbi és az újabb szakirodalomból l. még: C. LAUCKNER, *Die künstlerischen und politischen Ziele der Monographie des Sallust über der Jugurthinischen Krieg*, Leipzig, 1911; D. C. EARL, *The Political Thought of Sallust*, Cambridge, 1961; A. BERTHIER, *Aspects du Bellum Jugurthinum*, in: *Annales Latini Montium Arvernorum*, 15, 1988. 33–46. Végül a *bellum Jugurthinum* kapcsán fölvetődő örök problémához l. J. HELLEGOUARCH, *Urbem venalem...*, Bull. de l'Ass. G. Budé, 1990. 163–174. Sallustius életművével kapcsolatban máig az egyik legtöbb problémát felvető munka maradt R. SYME könyve (*Sallust*, Berkeley, 1964 = németül, Darmstadt, 1975, ill. 1995), amelynek kritikájához l. a mindmostanig tanulságos bírálatot K. BÜCHNER-től: *Sallust-Interpretationen*. In *Auseinandersetzung mit dem Sallustbuch von R. SYME*, Stuttgart, 1967, akinek Sallustius-monográfiája ugyancsak tanulságos maradt: *Sallust*, Heidelberg, 1960, újabb kiadása: 1982. A Sallustiuszal összefüggő újabb kutatások kritikai értékeléséhez l. még: L. HAVAS, *Corpus Rei Publicae*, Debrecini, ΑΓΑΘΑ IX., edd. CS. SZEKERES – G. SZŰCS, 2002. 423–426.

miközben maga Bocchus ezen nagy szavakkal jellemzi önmagát: *rex maxumus in hac terra et omnium quos novi* (110,1) «e földön a legnagyobb király mindazok közül, akiket ismertem». Az uralkodó mértéktelen egoizmusát az *ego* személyes névmás hatszoros emfatikus használata is aláhúzza, akárcsak az a körülmény, ahogy Bocchus önmagát mint *rex*-et szembeállítja Sullával a *privatus homo*-val, úgyhogy itt végül is legföljebb egy olyan negatív «fejedelemtükör»-ről beszélhetnénk, amely nem igen szolgálhatott mintául a *Libellus* szerzőjének, még ha akad is a mauretániai uralkodó megnyilatkozásában egy ilyen jól hangzó *sententia*: *Nam ut ego aestumo regem armis quam munificentia vinci minus flagitiosum est* (110,5), azaz «akként vélekedem ugyanis, hogy kisebb szégyen ha fegyverrel győznek le egy királyt, mint ha nagylelkűséggel». Egészében véve azonban a most vizsgált Bocchus-portré, vagy másképp fogalmazva: ez a – mondhatni «torzító» mauretániai «királytükör» inkább egy visszajára fordított Alexandros- (Nagy Sándor-) bemutatás, mondhatni torzkép, amely tudatosan lehet szembeállítva azzal a Marius-képpel, amelynek alexandrosi vonatkozásaira a közelmúltban hívták fel a figyelmet.⁹ De érdemes lenne megvizsgálni a kontrasztálást a főleg egykor ugyancsak létező és hasonló jellegű sullai önbemutatóval is, amelyben ugyancsak fontos szereppel bírhattak a Nagy Sándorral megvont párhuzamok. S ha már ehhez a probléma-felvetéshez eljutottunk, akkor talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy esetleg az *Institutio morum* egésze mögött is ott kereshető az Alexandros-hagyomány mint egyfajta viszonyítási pont, akár a *translatio imperii* gondolatának felvillantásán, akár a Nagy Sándor-féle hagyománnyal kapcsolatba hozott Góg és Magóg apokaliptikus-antikrisztusi ellenpólusára tett célzáson keresztül.¹⁰

Mindezek figyelembe vételével – azt hiszem – joggal szögezhetjük le, hogy az istváni *Intelmek*-ből nem csupán a sallustiusi *bellum Catilinae*

⁹ Vö. BORZSÁK I., *Sallustius Marius-portréja*, AntTan., 45, 2001. 53–61, további gazdag irodalommal, különös tekintettel a szerző hasonló írásaira, amelyeket az itt érintett téma egyéb vonatkozásainak már korábban szentelt, vö. pl. IDEM, *Dragma*, I, 216 stb. A magyar szerzőtől oly gyakran tárgyalt és most érintett problémakörhöz l. újabban: M. PFROMMER, *Alexander der Große*. Auf den Spuren eines Mythos, Mainz am Rhein, 2001. vö. főleg a következő fejezettel: Der Traum der Caesaren – Alexander u. die Römer, 101 skk.

¹⁰ L. ehhez sajtó alatt lévő dolgozatomat az ACD következő számában: *La monarchie et la translatio imperii en Hongrie au tournant du premier millénaire apr. J.–C.*

vagy másképp a *de coniuratione Catilinae* hatását olvashatjuk ki, ahogy a kutatók eddig tették, hanem a *bellum Iugurthinum*-ét is, amely mindenekelőtt az atyai «királytükör» egyik előfutáraként készíthette elő az utat az *Institutio morum* számára, annak ellenére, hogy a legrégebb magyar könyvtári katalógusban, a pannonhalmi kéziratok jegyzékében egyik sallustiusi mű sem szerepel. Ez azonban nem lehetett akadály az istváni gondolatokat írásban rögzítő nagyműveltségű egyházi személy számára abban a tekintetben, hogy ne ismerje a szóban forgó alkotásokat, amelyeknek kéziratai ekkor – mint már jeleztük – feltétlenül forgalomban voltak az Alpoktól északra és nyugatra eső területeken, ahonnan a magyar király embere magával hozhatta szövegük alapos ismeretét.

Ezzel azonban még aligha merítettük ki teljesen azt a hatást, amelyet a sallustiusi életmű kínált a Kr. u.-i első ezredforduló tájékán a «királytükör» műformájának a kormányzás és a politikai irányítás részben elméleti, részben gyakorlati kérdéseit illetően. Nem szabad ugyanis megfélemednünk az említett római szerzőnek tulajdonított ama két politikai tárgyú levélről sem, amely *Epistulae ad Caesarem senem de re publica* címmel maradt fent, s amely – ahogy a *titulus* is jelzi – valójában az állam irányításának kérdésével foglalkozik. A *de re publica* kitétel azonban sem az ókori, sem a középkori olvasó számára nem feltétlenül a köztársasági berendezkedést jelentette, vonatkozhatott a monarchiára is, amit megerősít az *epistula I* kezdete, kiemelve: *Pro vero antea obtinebat regna atque imperia fortunam dono dare* (1,1), azaz «Korábban igaznak tartották, hogy a királyságokat és a birodalmakat a szerencse adományozza». Az ezredforduló közönsége ennek alapján, figyelembe véve magát a címzettet is, aki nem más, mint Caesar, akit ekkor az első római császárnak tartottak, joggal értelmezhetette úgy, hogy a sallustiusi levelek olyan «fejedelemtükrök», olyan feljegyzések, amelyekben egy kiemelkedő kortárs személyiség adott «tanácsokat» a majdani *monarchés*-nek, valahogy úgy, ahogy az a Karoling- és poszt-Karoling «királytükörök»-ben történt. S itt döntő jelentősége van a «tanácsadás» funkciójának, amely mint vezető gondolat végigvonul a szóban forgó Sallustius-leveleken.

Az időben feltétlenül korábban keletkezett *epistula II* éppenséggel ezzel a megfogalmazással indul: *Scio ego quam difficile atque asperum factu sit consilium dare regi aut imperatori, postremo quoidam mortali quouis opes in excelso sunt, quippe cum et illis consultorum copiae adsint, neque de futuro quisquam satis callidus satisque prudens sit*

(1,1), vagyis «Tudom, hogy milyen nehéz és hálátlan feladat **tanácsot adni egy királynak vagy egy parancsolónak, egyszóval bárki emberfiának, aki a hatalom csúcsán áll**, hiszen az ilyen személyt tanácsadók hada veszi körül, s a jövőt illetőleg ki lehet elég okos, elég előrelátó?». A *consilium dare* a továbbiakban is a levél egyik központi fogalma marad, rámutatva ezen a téren a *senatus* jelentőségére, ekképpen: *Igitur ubi plebs senatui sicuti corpus animo oboedit eiusque consulta exsequitur, patres consilio valere decet, populo supervacuanea est calliditas.* (10,6), azaz «Addig tehát, amíg a köznép ugyanúgy engedelmeskedik a *senatus*-nak, ahogy a test a léleknek, és a tanácsait is ugyanúgy követi, az atyákhoz az illik, hogy kitűnjenek bölcs tanácsadásukkal, a nép számára viszont nem elengedhetetlen az okosság». Anélkül, hogy itt a sallustiusi levelek valamennyi hasonló gondolatát felvonultatnók, hadd utalunk arra, hogy az utóbbi idézethez nagyon hasonló eszme bukkan fel az istváni *Intelme*kben, már-már a klasszikus latin megfogalmazást is visszhangozva. Ennek igazolására idézzük a *De magnitudine consilii* c. fejezet (cap. 7) egy részletét: *Quando vero consiliis inest utilitas* (Ez jól párhuzamba állítható a II. Sallustius-levél eme célkitűzésével: *Volo ego consilium meum prudens maximeque usui esse – 12,3), iam a stultis et arrogantibus ac mediocribus, ut michi videtur, non valent componi viris, sed a maioribus et melioribus, sapientioribus et honestissimis senioribus exprimi debent. Idcirco fili mi cum iuvenibus et minus sapientibus noli consiliari, aut de illis consilium qu(a)erere, sed a senatoribus, quibus illud negotium... sit aptum* (ll. 19–25, p. 625), magyarul: «Mivel pedig a tanácsoknak nagy a haszna, ezért – ahogy nekem látszik – már nem az ostoba, nagyravágyó és középszerű emberekből éri meg őket összeállítani, hanem azokat az idősebb, a jobb, a bölcsőbb és az igen tiszteletre méltó korosabb férfiaknak kell kifejezésre juttatniuk. Ennélfogva, fiam, ne a fiatalokkal és a kevésbé bölcsekkel tanácskozzál, vagy tanácsot se tőlük kérj, hanem az idős tanácsstagoktól, akik erre a feladatra alkalmasak.» De nem pusztán erről a gondolati és kifejezésbeli párhuzamos-ságról van szó az *Admonestationes*, ill. a sallustiusi *Epistulae ad Caesarem* között, hanem azt is látnunk kell, hogy a Szent István-féle *Intelme*k voltaképpen egészében a tanácsadás eszméjére és gyakorlatára épül, ezzel mintegy továbbfejlesztve az *epistula II* eljárását és gondolatmenetét. Már az elméleti bevezető ekképp indokolja meg a király fiának adandó tanácsait: *cumque... universa huius vit(a)e utilitati dignitatique*

gratia dei concessa, scilicet regna, consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus, ceterasque dignitates, partim divinis pr(a)ceptis atque institutis, partim civilibus ac nobiliorum (a)etateque provektorum consiliis suasionibus regi, defendi, dividi, coadunari videam, et cum omnes ordines ubique terrarum, cuiuscumque sint dignitatis, non solum satellitibus, amicis, servis pr(a)ecipere, consiliari, suadere, sed etiam filiis pro certo sciam; tunc nec me piget fili ambilissime... tibi documenta, pr(a)cepta, consilia, suasiones ponere (praef., ll. 6–15, p. 619), vagyis «mivel látom, hogy **mindent**, amit a földi élet javára és méltóságára az Isten kegyelme megadott, **úgy mint a királyságot**, a consuli tisztséget, a hercegséget, az ispánságot, a főpapságot és bármely más méltóságot részben az isteni parancsok és törvények, részben azok a polgári **tanácsok és javaslatok kormányozzák, védelmezik, különítik el és egyesítik**, amelyek nemesebb és korban előrehaladott emberektől erednek; és mivel biztosan tudom, hogy mindenütt a **világon az összes rendek, legyenek bármilyen méltóságban is, nem csupán a kísériknek, barátainknak és szolgálóknak adnak parancsot, tanácsot és buzdítást, hanem a fiainknak is**, akkor hát nem szégyellem, hön szeretett fiam, hogy tégedet is kioktassalak, **parancsokat, tanácsokat és buzdításokat intézzek hozzád...**». Az *Institutio morum* bevezető része ugyancsak azzal zárul, hogy a király tanítása olyan mint az *asperitas... vini* (BOLLÓK J. telitalálatszerű fordításában: «a karcos bor»), *qu(a)e tuam* (sc. Emerici) *intelligentiam ad ea, qu(a) pr(a)ecipio, red(d)at attentam* (ll. 15–16, p. 620), vagyis az *Intelmek* az uralkodótól eredő előírásokra irányítják rá a megszólított személy figyelmét, figyelembe véve azt az ősi *gnóma-t, sententia-t* is, amelyet az *epistula altera* ekképp ad vissza: *ipsa per se virtus amara atque aspera est, ill. ad virtutem una ardua via est* (7,7 és 9), azaz «önmagában az erény is keserű és savanyú», ill. «egyetlen meredek út vezet az erényhez». Ezért sorolja elő a továbbiakban István a maga *mandata*-ját, ilyen személyes hangú szóhalmazokkal nyomatékosítva figyelmeltetéseinek súlyát: *In primis pr(a)ecipio, consilior sive consulo et suadeo, fili carissime...* (cap. 1, ll. 1–2, p. 621), magyarul «különösképpen azt parancsolom, tanácsolom vagy javallom neked és arra buzdítalak, legdrágább fiam...», s az efféle retorikus kiemelés a későbbiekben sem hiányzik, nem véletlenül jelenve meg a lezárásban is mintegy végső figyelem-felkeltésként: *precor, iubeo, ut...* (cap. 10, ll. 19–20, p. 627).

Mind az eddig felhozott gondolati párhuzamok, mind a felvonultatott hasonló szöveges megfogalmazások mellett szólunk, hogy a Szent István-féle *Libellus* lejegyzője a «királytükör» összeállítása során a Karoling és poszt-Karoling *speculum regium*-okon kívül olyan klasszikus antik előzményeket is figyelembe vett, amelyekkel az eddigi kutatások nem igen számoltak. O. EBERHARDT terjedelmes monográfiájában mindössze a következő előzményeket vette figyelembe a klasszikus latin irodalom köréből.¹¹ Szerinte a latin ág a kereszténység előtt alig vethető össze a jóval gazdagabb görög «fejedelemtükör»-irodalommal. A német tudós véleménye alapján az egyetlen fennmaradt mű, amely koncepcionálisan is igazán megfelel ennek a műfajnak, Seneca *De clementia*-ja, melyet a szerző korábbi tanítványához, Nero császárhoz intézett Kr.u. 56-ban. Ám ez a munka is az uralkodó magatartását csak egy részlettéma szempontjából világítja meg, úgyhogy EBERHARDT véleménye nyomán ez is elmarad a műfaj későbbi komplexitásától.¹² Ehhez az említett tudós igazából csak egyetlen példát tett hozzá, azt is csupán úgy, mint amely a királytükör és az uralkodói panegyricus rokonságáról tanúskodik. Ez a példa Claudius Claudianus *panegyricus*-a, amelyet a költő az ifjú Honorius császár negyedik *consulatus*-ára írt, s amelybe be van illesztve a császár apa,

¹¹ Vö. O. EBERHARDT, *Via Regia...*, 290–292. Kéziratomban leadása után jutottam hozzá egy frissen megjelent munkához: J. M. SCHULTE, *Speculum regis. Studien zur Fürstenspiegel Literatur in der griechischen-römischen Antik*, Münster – Hamburg – London, 2001. /Diss. Mannheim, 1999./ Ez szélesíti a „fejedelemtükör” lehetséges antik forrásvidékét, pl. a *commentarium petitionis* bevonásával a vizsgálatba. Sallustius azonban ő sem tárgyalja.

¹² A Seneca-mű záró része hiányzik; talán a szerző eleve nem fejezte be munkáját. A szöveg értelmezéséhez és a görög hagyományhoz való kapcsolódásához l. T. ADAM, *Clementia principis. Der Einfluss hellenistischer Fürstenspiegel auf den Versuch einer rechtlichen Fundierung des Principats durch Seneca*, Kieler historische Studien 11, Stuttgart, 1970, ezen belül vö. főleg p. 9-cel és ott az 1. jz-tel. A Seneca-írás királytükörként való meghatározására l. még L. K. BORN, *The Education of a Christian Prince by Desiderius Erasmus*, N. Y., 1936. 66; É. DELARUELLE, *Jonas d'Orléans et le moralisme carolingien*, BLE, 95, 1954. 135. T. ADAM, passim; ez utóbbi a Seneca-műben nagy jelentőséget tulajdonít a *speculum* kitételnek, amelyet önmeghatározásnak vesz – 18. L. még B. MORTUREUX, *Recherches sur le «De clementia» de Sénèque*, vocabulaire et composition, Bruxelles, Coll. Lat., 1973; M. BELLINCIONI, *Potere e etica in Seneca. Clementia e voluntas amica*, Brescia, 1984.

Theodosius figyelmeztető beszéde fiához.¹³ Mint már láttuk, ezekhez a «fejedelemtükrök»-höz párhuzamként legalább még Cicero *De officiis*-ét hozzá kell tennünk, ahogy P. HADOT és a Der Neue Pauly «Fürstenspiegel» címszavának írója is teszi, aki azonban még utal Plinius Minor, M. Aurelius, Augustinus és Sidonius Apollinaris egy-egy ugyancsak rokonnak minősülő munkájára is.¹⁴ A magunk részéről pedig most talán eredményesen hívtuk fel a figyelmet arra a hatásra, amelyet a sallustiusi életmű gyakorolt legalábbis a magyarországi első «fejedelemtükrök»-re, főleg a *bellum Iugurthinum*-on keresztül, de talán az *Epistulae ad Caesarem* jelentősége sem mellőzhető ebből a szempontból.

Amennyiben viszont ez utóbbi állítást helyesnek fogadjuk el, akkor továbbmenve azt is le kell szögezünk, hogy a Kr. u.-i első ezredforduló vidékén voltak még az olvasott munkák között egyéb olyan, a kormányzással és a politikai tevékenységgel foglalkozó klasszikus latin nyelvű írások is, amelyek úgyszintén befolyással lehettek a személyes hangvételű, ill. a rokoni kapcsolatra alapozott kioktatásra, tanácsadásra, amely abból a célból történt, hogy egy vezető politikus gyakorlati tevékenységét ezzel előmozdítsák vagy megkönnyítsék. Főleg a *corpus Ciceronianum*-ban helyet kapó két írásra kell itt rámutatnunk. Az egyik a *commentariolum petitionis*, amelyben annak idején Q. Cicero adott hasznos politikai tanácsokat bátyjának, M. Tullius Cicerónak arra vonatkozólag, hogy miként kell sikeresen megszervezni egy consuli választási hadjáratot¹⁵, a másik

¹³ A szöveget kiadta pl. TH. BIRTH, MG AA 10, 150–174, de l. még: Claudien, Oeuvres complètes, V. CRÉPIN, Paris, é. n., I, 108 skk. /meglehetősen szabad francia fordítással ellátva/; a császár tanító beszéde a költeményen belül: vv. 214–418, megszakítva Honorius szavai által, vö. vv. 353–369, l. pp. 158 skk. EBERHARDT tartózkodóbb álláspontjától eltérőleg mások szorosabb kapcsolatba hozzák ezt az alkotást a fejedelemtükrökkel, vö. L. K. BORN, i. m.; F. BITTNER, *Studien zum Herrscherlob in der mittellateinischen Dichtung*, /Diss./, Würzburg, 1962; H. H. ANTON, *Fürstenspiegel u. Herrscherethos in der Karolingerzeit*, Bonn, 1968; A. CAMERON, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford, 1970. Claudius Claudianus jeles magyar monográfiaíróját, HAJDÚ P.-t elsősorban a *panegyricus* problémája foglalkoztatja, ami tárgya szempontjából érthető, l. «A panegyricus problémája» c. fejezetet 65 skk., in: *Claudius Claudianus eposzai*, Bp., 2002. Ez a munka könyvészetileg is jó tájékozódást kínál.

¹⁴ L. fentebb a 4. jegyzetet.

¹⁵ Ennek a kis írásnak sokáig vitatták a hitelességét (l. legutóbb főként: M. I. HENDERSON, *De commentariolo petitionis*, JRS, 40, 1950. 8–21; R.G.M. NISBET, *The Commentariolum Petitionis; some arguments against authenticity*, JRS, 51, 1961.

pedig az a cicerói *Epistula ad Quintum fratrem 1, 1*, amelyben az idősebb fivér világosítja fel öccsét arról, hogy miként kell kormányoznia egy távoli, főként görögök lakta tartományt. Q. Cicero ugyanis *Asia provincia proconsula* volt Kr.e. 61–59 között.¹⁶ Ne feledjük el azt sem, hogy a levél a Kr. u.-i első ezredforduló tájékán ugyancsak igen kedvelt gyakorlati és irodalmi kommunikációs forma volt, amellyel II. Szilveszter pápa ugyanúgy élt¹⁷, mint maga István király és udvara, amely ilyen módon egészen távoli területekkel és személyekkel is kapcsolatot tartott fent, mint pl. Odilóval, Cluny híres apátjával.¹⁸ Az *epistula monitoria* egyébként is nagy hasonlóságot mutat a «királytükör»-rel, miként arra már fen-

84 skk.), úgy gondolva, hogy egy ilyen munka inkább származhatik egy rétoriskola tanműhelyéből, mint a köztársaság-végi Róma politikai gyakorlatából. Ám újabban mind többen törnek lándzsát a levél jellegű alkotás hitelessége mellett, vö. D. NARDO, *Il «Commentariolum petitionis»*. La propaganda elettorale nella «Ars» di Q. Cicero, Padova, 1970; J.-M. DAVID – S. DEMOUGIN – D. FERREY – J.M. FLAMBARD – C. NICOLET, *Le «Commentariolum petitionis» de Q. Cicéron. État de la question et étude prosopographique*, in: ANRW, 1973. I.3, 239–277. Ez az utóbbi kitűnő tanulmány voltaképpen azt a módszert kamatoztatja és bontja ki sokkal szélesebb anyag alapján, amelyet magam egyik legelső dolgozatomban alkalmaztam a Catilina-összeesküvésről írva, in: *Acta Universitatis Debr.*, de L. Kossuth nom., Ser. hist., 2, 1963. 17 skk. A problémával behatóan foglalkoztam kéziratos kandidátusi értekezésemben is, vö. «A források» c. fejezettel, s az ehhez írt 47 skk. jegyzetekkel. Újabban az *Intelmek*-ben is fontos szerepet játszó *amicitia*-fogalmat a római köztársaság helyzetére vonatkozólag e latin nyelvű munka alapján is behatóan tanulmányozta S/andra/CITRONI MARCHETTI, *Amicizia e potere nelle lettere di Cicero e nelle elegie ovidiane dall'esilio*, Firenze, 2000. 25 skk., vö. még i. m. 288.

¹⁶ Újabban ezzel a korábban vitatott hitelességűnek tartott levéllel is mint autentikusnak minősülő dokumentummal behatóan foglalkozik S. CITRONI MARCHETTI, *im.*, 31 skk.

¹⁷ Leveleinek mérvadó kiadása: F. WEIGLE, *Die Briefsammlung Gerberts von Reims*, MGH: *Der Brief der deutschen Kaiserzeit*, 2; vö. J. HAVET, *Lettres de Gerbert* (983–997), Paris, 1889, ill. K. F. WENER, *Zur Überlieferung der Briefe Gerberts von Aurillac*, *Deutsches Archiv f. Erforschung des Mittelalters*, 17, 1961, 91–144, valamint P. RICHÉ, *Nouvelles recherches sur les lettres de Gerbert d'Aurillac*, in: *Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris, 1987. 575–585, 1. még: P. RICHÉ, *Gerbert d'Aurillac. Le Pape de l'An Mil*, Paris, 1987 (amely munka újabban magyar fordításban is megjelent: Bp., 1999).

¹⁸ Cluny-i Szt. Odilo Szt. Istvánhoz szóló levele megtalálható in: *Diplomata Hungariae antiquissima*, I, cur. GYÖRFFY, GY., Budapest, 1992. 110–111. A levél újabban olasz fordításban is megjelent D. TESSORE-tól, in: *Stefano d'Ungheria, Esortazioni al figlio*. Leggi e decreti, Roma, 2001. 150 skk.

tebb – mások kutatásai nyomán – ugyancsak utaltunk. Itt és most sajnos nem áll módunkban kellő párhuzamok alapján tüzetesen megvizsgálni azt, hogy a legutóbb említett alkotások valóban hozzátartozhattak-e általában a Meroving és poszt-Meroving «királytükörök», ill. sajátlagosan a magyarországi *Institutio morum* lehetséges forrásvidékéhez.¹⁹ Ezt a feladatot későbbre elhalasztva, azt viszont már most mindenképpen tanulmányozni kívánjuk, vajon a sallustiusi életmű eddigiekben kiemelt darabjai valóban eléggé ismertek voltak-e az első ezredfordulón Nyugat-Európában ahhoz, hogy befolyással legyenek a Karoling és poszt-Karoling «fejedelemtükör»-re.

Különösen vitathatónak mutatkozhatik az *Epistulae ad Caesarem* ismeretének feltételezése, hiszen itt egy olyan *corpus*-ról van szó, amely igazában egyetlen kézirat alapján hagyományozódott, mert minden későbbi másolat és kiadás lényegében egyetlen *manuscriptum*-ra megy vissza. Ám a szóban forgó kódex az a *Cod. Vat. Lat. 3864 (V)*, amely egy 9. századi *Miscellanea*, s a Corbie-i kolostorban készült, úgyhogy az általa tartalmazott szövegekről valóban elképzelhető, hogy bekapcsolódtak a Karoling és a poszt-Karoling időszak szellemi vérkeringésébe. Ez a nagyon fontos kézirat azonban nem csupán a két sallustiusi levelet tartalmazza – igaz anélkül, hogy velük kapcsolatban egyértelműen feltüntetné a történetíró szerzőségét²⁰ –, hanem őket megelőzőleg (*Caesar de bello Gallico*-

---

¹⁹ Ahhoz azonban kétség nem fér, hogy mind az *ad familiares corpus*-ához kapcsolt *commentariolum petitionis*, mind pedig a más csatornákon keresztül terjedő *ad Quintum fratrem* ismert volt a Karoling-korban, főleg az Alpokon túl, ha Itália felől nézzük, de a *commentariolum petitionis* megvolt Bobbióban is, l. ehhez R. H. ROUSE, in: *Texts and Transmission*, Oxford, 1983. *Epistulae ad familiares* 138 skk. Az *ad familiares* második feléhez (IX–XVI), amely előbb főleg német területen volt ismert, kapcsolódik a *comm. pet.* hagyományozódása, vö. W. S. WATT, M. Tulli Ciceronis *Epistulae*, vol. III, Oxonii, 1965. 179 skk, de főleg p. 180. Az *ad Quintum fratrem* tradíciója viszont az *ad Atticum* és az *ad Brutum* gyűjteményeivel forrt egybe, l. R. H. ROUSE, im., 135 skk., amely *corpus*-ok és szöveg-hagyományozásuk alapos tanulmányozását adta D. R. SHACKLETON BAILEY, in: *Cambridge Classical Texts and Commentaries*. Vö.: *Letters to Atticus, I–VI and Index*, 1965–1970 és *Epistulae ad Quintum fratrem et M. Brutum*, 1980.

²⁰ A szövegekritika és -értelmezés szempontjából is példaadó a következő hatalmas kommentár: C. Sallustius Crispus. *Invective u. Episteln, I–II*, Heidelberg, 1961, hrsg. von K. VRETSKA. Ugyancsak hasznosak még a következő kommentáros kiadások: V. PALADINI-é (Bologna, 1968²) és P. CUGUSI-é (Cagliari, 1968). A levelek hitelességét legkövetkezetesebben tagadó R. SYME felfogásával szemben (vö. pl. Pseudo-

ján – ff. 1^r–74^r, Plinius Minor *Epistulae I–IV*-en kívül – ff. 78^r–108^r) magába foglalja még a sallustiusi történeti munkákból származó, azokból kiemelt beszédek és levelek szövegét is, úgyhogy így egyfajta *florilegium*-ról beszélhetünk. Minthogy a kéziratban a *bellum Catilinae*-ből és a *bellum Iugurthinum*-ból vett *orationes et epistulae* (ff. 109^r–127^r) után folyamatosan következnek az *Epistulae ad Caesarem senem* (ff. 127^r–133^v), ezért sokan – más tényeket is figyelembe véve – kitartanak amellett, hogy az utóbbi levelek szerzője is a történetíró Sallustius volt. Ilyen módon viszont – mint látjuk – volt egy olyan kéziratossági hagyomány a Kr. u.-i első ezredfordulót megelőzően, amely egyetlen kötetben hozta mind a *bellum Iugurthinum*-nak «királytükör»-re emlékeztető beszédrészeit, mint pl. az *ORATIO MICIPSAE AD IVGVRTHAM*-ot, az *ORATIO ADERBALIS IN SENATU*-t ill. a számunkra most mellékesnek bizonyuló Memmius-, Marius- és Sulla-beszéden kívül a fentebb már ugyancsak részletesebben megvizsgált *ORATIO REGIS BOCCHI AD L. SVLLAM*-ot, mind pedig az *Epistulae ad Caesarem*-et, úgyhogy a kétféle szöveghagyománynak egyidejű ismerete egyáltalán nem zárható ki a Karoling-periódusban, sőt nagyon is valószínűnek mondható.

Ami a Sallustius-kéziratok ezredforduló környéki állapotát általában illeti, ezen a téren az Itáliában jelenleg őrzött kéziratok egy részének tüzetesebb megvizsgálásával néhány további megállapítást is tudtam tenni, és pedig olyanokat, amelyek segítségével bizonyos mértékig tovább finomítható a Sallustius-kódexek eddig felállított *stemma*-ja. Mint ismeretes eddig az idevágó kéziratokat – helyesen – két nagy csoportra bontották,

---

Sallust, MH, 15, 1958, 46–55), bár annak több védelmezője is volt, sokan fölléptek, l. pl. E. PASOLI, *Problemi delle «Epistulae ad Caesarem» sallustiane*, Bologna, 1970. A kérdés tisztázását előmozdíthatják mind az új *recensio*-ra épülő kiadások, vö. L. D. REYNOLDS-éval (l. a következő jegyzetet), amely vállalkozás továbbvitelét a mi doktori programunk is tervezi, mind a *clausula*-vizsgálatok, vö. K. THRÄDE, *Zur Häufigkeit einiger Satzschlußrhythmen bei Sallust u. in den zwei Briefen an Caesar*, GB. 6, 1977. 133–147, l. még SKARD-tól: *Sprachstatistische Behandlung der «Epistulae ad Caesarem senem»*, *Mnem.*, 31, 1978. 179–195. Megérné a fáradságot ebben a vonatkozásban is alkalmazni azt a módszert, amelyet J. AUMONT dolgozott ki és használt fel rendkívül gondos munkájában: *Métriq̄ue et stylistiq̄ue des clausules dans la prose latine. De Cicéron à Pline le Jeune et de César à Florus*, Paris, 1996. amelyet részletesen ismertetek összefoglalásomban: *A latin prózaritmus*, in: *Bevezetés az ókortudományba IV*, Debrecen, 2001. 75 skk. (további irodalommal), kiad. HAVAS L. és TEGYEY I.

az egyikbe a *codices mutili*-t, a másikba a *codices integri*-t sorolva, értékben az előbbinek adva a nagyobb rangot. A *codices mutili* körében azután két alcsoportot lehetett megállapítani: *x*-et és *y*-t, miközben az *integri* sorában egyelőre nem lehetséges igazi osztályozás. Mindezzel kapcsolatban nagyjából magam is csak megerősíteni tudom részben A. ERNOUT, részben L. D. REYNOLDS megállapításait, néhány apróbb korrekciót és kiegészítést azért mégis javasolva.²¹

Először is meg kellett állapítanom, hogy az **R**-rel jelölt *Vat. Lat. 3325* nem a *codices mutili* *y*-alcsoportjába tartozik, ahogy ERNOUT sorolta be, de nem is tartozik az *integri* közé, ahogy REYNOLDS említi, bár az utóbbi ugyanakkor helyesen regisztrálja, hogy a b.Iug. 103,2–112,3 kiegészítése csak utólag történt meg a f. 50^v-n. Ez azonban – szerintem – nem indokolja meg azt, hogy az összes ilyen később kiegészített kódexet az *integri* közé lehessen sorolni. Valójában az **R** ugyanúgy az *x*-alcsoportba tartozik, akárcsak **PA** (= α) ill. **BC** (= β), éspedig úgy, hogy az **R** szövege mindenk előtt az α -hagyománnyal látszik érintkezni. Mindennek igazolására álljon itt néhány közös hiba vagy ritka, feltűnően jó olvasat: Cat., 2,4: *quibus initio partum est* om. **R** ~ *initio p. e.* om. **P**; 2,8: *transegere* **R** = **APCB** (helyesen: *transiere*); 10,1: *ingentes post populi* om. **R** = **PBI**; 17,3: *uargunteius* **R** = **PA**; 18,2: *tullo* **R** = **PA** (az *y*-ban általában: *tullio*); 23,6: *estimabat* **R** = **x n** (h: *aestuabat*, sic corr. **R**¹); 30,1: *manilium* **R** = **PAI** (h: *Manlium*); 30,5: *Ruffus* **R** = **PAIs** (h: *Rufus*); 31,9: *inquit* **R** = **PACn** (h: *inquit*); 33,1: *patrie sed* **R** = **xN¹ls** (h: *patria sed<e>*); 35,3: *non ante possem* add. **R** = **VBPNKlse**; 36,5: *senati* **R** = **PA¹Nle**; 44,5: *qui (ante sim)* **R** = **VPA (quis cett.)**; 51,12: *habent* **R** = **x (agunt cett.)**; végül meg kell jegyezmem, hogy a Cat. *subscriptio*-ja **R**-ben **A**-tól eltérőleg a **PQ**¹-ével egyezik meg:: *G. Sallustii CRISPI Bellum Catilinae explicit*. Hogy az **R** mennyire a **V**-, ill. az *x*-tradícióval mutat szoros rokonságot, azt jól bizonyítja pl. b.Iug., 14,24 is, ahol a *neu iure* közös hiba szembetűnő a jó *ne vivere* helyett: **VAPR**-en kívül ez a hiba csak **le**-ben

²¹ Vö. Salluste, Catilina. Jugurtha. Fragments des *Histoires*, texte établi et traduit par A. ERNOUT, Paris, 1996 /1941/, ill. C. Sallusti Crispi, Catilina, Jugurtha, *Historiarum Fragmenta Selecta, Appendix Sallustiana*, recogn. L. D. REYNOLDS, Oxford, 1991. Az utóbbi a kérdést már behatóan taglalta, in: *Texts and Transmission...*, 341–352, s különleges alaposággal vizsgált meg egy részletkérdést korábban: *The Lacuna in Sallust's Jugurtha*, *Revue d'Histore des Textes* /≠ RHT/, 14–15, 1984–1985, 59–69.

fordul még elő, már ha helyesen értelmezzük az ezen a ponton egymásnak ellentmondó apparátusokat.

Ha viszont az **R** valóban a *mutili* x-alcsoportjába tartozik, s ott is az α -alcsoportjába, akkor ez azt jelenti, hogy a Sallustius-kéziratok *stemma*-jában igen előkelő helyet foglal el, úgyhogy az előző kiadókkal ellentétben (ERNOUT, REYNOLDS) semmiképpen sem elégedhetünk meg meglehetősen felületes kollacionálásával, amiről a kiadások apparátusa látszik tanúskodni. Erőteljesebb hasznosítása mellett szól korai keletkezése is, hiszen ez a példány a 10. sz.-ban készülhetett Észak-Franciaországban, mert az 1^r alján ez olvasható: *de blandinio monasterio*. A kialakuló francia nyelvterületen való keletkezést támasztja alá a szövegben található néhány nyelvi jelenség is, mint ahogy arról pl. már maga az *inscriptio* tanúskodik: *GAGII* (a kiemelés tőlem – H. L.) *SALVSTII CRISPI LIB·I·INCIPIT*.

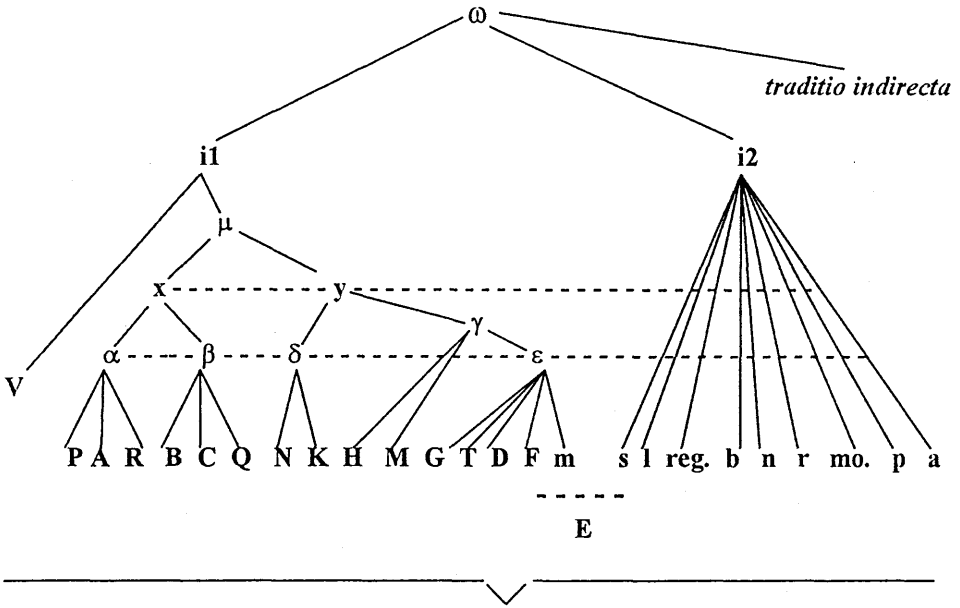
Ugyanakkor az **R** feldolgozása és a **V**-vel való kollacionálás még egy igen fontos felismerést hozott számunkra, nevezetesen azt, hogy az **R** szövege sokszor kizárólag azzal a **V**-textussal egyezik meg (a leglátványosabb egybeesés a b. l. g., 14, 12-ben van, ahol a helyes *multum laborem* helyett kizárólag **VR** hoz *multum laboris*-t), amelynek kivonatos szövege, bár a *codices mutili*-hez (μ) közelít, s azon belül is az x-változathoz áll a legközelebb, mégis nyilvánvalóan egy olyan kézirat alapján készült, amely még *integer* volt, minthogy tartalmazta az *ORATIO REGIS BOCCHI AD L·SVLLAM*-ot, noha ez a ma ismert *libri mutili* szövegében mindig hiányzik, hacsak jóval később a *codices integri* valamelyike alapján azt nem pótolták. Ebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az x- és az y-kéziratok is egy korábbi teljes szövegre vezethetők vissza, s ugyanerre a teljes szövegre megy vissza a **V** is, de úgy, hogy az összeállítója még valóban láthatta a sértetlen, vagyis nem megcsonkult szövegű példányt.

Ezzel vagyis a 9–13. század közötti kéziratok²² tanulmányozásával párhuzamosan az Itáliában és Magyarországon fellelhető *codices recentiores*-t is alaposabban ellenőriztem, s ennek során azt sikerült többek közt megállapítanom, hogy az újabb kéziratok általában nem kapcsolódnak közvetlenül egyik alaphagyományhoz sem, amelyen az i1-et és az i2-t, ill. az μ -t, x-et és y-t, valamint a *traditio indirecta*-t kell érteni, hanem a 13. századot követően a Sallustius-másolatok túlnyomórészt a ré-

²² Vö. B. MUNK OLSEN, *L'étude des auteurs classiques aux XIème et XIIème siècles*, I. Catalogue, Paris, 1982. 307–363.

gebbsi szövegváltozatok nagyon erőteljes kontaminálásával jöttek létre. Hogy ebben pl. a közvetett hagyomány figyelembe vételének milyen nagy szerepe volt, arról jól tanúskodhatik az a tény, hogy alkalmanként a *codices recentiores* némelyike azt a teljes szöveget hozza, amely a szorosabb értelemben vett Sallustius-kéziratok egyikében sem fordul elő, s csupán más antik szerző idézetéből ismerjük. Ezt tapasztaljuk pl. a Cat., 5,9-ben, ahol *atque optuma post ex pulcherruma* om. codd. A teljes *textus* csak Augustin., civ. D., 2,18- és 19-ben maradt fent, innen került be azután ismét egyes fiatalabb kéziratokba. Magam ezt CasIV.-ben és CasVI.-ban tapasztaltam (az utóbbiban marginális jegyzet formájában), s a tényt ERNOUT hallgatásától eltérőleg helyesen jelzi REYNOLDS frissebb kiadása, odatéve az Aug. mellé a ζ jelet, amelynek feloldása: «lectiones in uno vel pluribus codicibus recentioribus inventae» (p. 4). A *libri recentiores* persze nem csupán a régi kéziratok szövegváltozatokat kontaminálják egymással, ill. a közvetett szöveghagyománnyal, hanem megannyi értelmező kiegészítést is tartalmaznak, olyanokat, amelyeket részint középkori kommentárokból is meríthettek, mert ezek szokása volt a klasszikus tömör megfogalmazásoknak gyakran bőbeszédű feloldása és megmagyarázása. Ennek szemléltetésére találok ki az egyik *codex recentior* néhány sajátos olvasatát. A Cat., 10,6-ban *est post factum* add. I; 11,1-ben *impery post ambitio* add. I; *ibid.*, 2: *bonus ante ille* add. I; *ibid.*, 4: *ex ante bonis initys* add. I; 14,1: *existimant post factu* add. I stb. Érdekes megemlíteni, hogy ebben a 15. századi humanista kódexben felbukkan ugyanakkor olyan forma is, amelyet rajta kívül csupán a V-ből ismerünk (Cat., 51,4: *consuluerunt I = V consuluerint* Ω ill. ω , praeter IV; a két kódex olvasata mégsem esik egybe, mert *sibi ante consuluerunt* add. I, s ez a tény azt valószínűsítheti, hogy I másolója talán egy kommentárból ismerhette V variánsát), ami igazolhatja, hogy a *codices recentiores* erős szennyeződésében valójában még ez a viszonylag elszigetelt kézirat hagyomány, ti. a V-é is szerepet játszhatott. Az is nyilvánvaló, hogy ezekben a *libri recentiores*-ban sok szövegjavítási kísérlettel találkozunk, részben olyanokkal, amelyeken ma is érdemes elgondolkozni, s azután alkalmanként hasznosítani, részben pedig olyanokkal, amelyeket ma általában későbbi szövegjavítóknak ill. -kiadóknak tulajdonítanak. Ez utóbbira szolgált példát a CasIV. a Cat., 41,4-ben, ahol ez a kézirat a kódexektől eltérően *praecipit*-et tartalmaz, ugyanúgy, ahogy később LINKER is javított, *fort. recte*, ahogy REYNOLDS megjegyzi, utalva

b.Iug., 13,6; 28,1-re, bár pl. ERNOUT-val ellentétben kiadása főszövegében ő maga is a codd. *praecepit*-jét adja, amit újabban P.-J. DEHON ugyancsak védelmébe vett.²³ Mindezt *stemmatikusan* valószínűleg a következőképp ábrázolhatjuk:

Vall. Ross. CasI. CasII. CasIII. CasIV. CasV. CasVI. Z I BudI. BudII. BudIII. BudIV.

(főként ERNOUT és REYNOLDS eredményeinek felhasználásával és kiegészítésével készült)

A fentebb elmondottak nemcsak azt igazolják, hogy Sallustius ismerete meghatározó jellegűnek bizonyul a magyarországi latin nyelvű irodalom megszületésében, hanem arra is fényt vet, hogy a Sallustius-szöveg-hagyomány egészének tisztázásában is vannak még tennivalók, amelyek elvégzése nemcsak egy, az eddigieknél megbízhatóbb és eredetihez közelebb álló, latin textus rekonstruálását teszi majd lehetővé, hanem azt is megvilágíthatja, hogy milyen módon került be az újonnan megszülető ma-

²³ in: Notes de lectures – 384: Sall., Cat., 41,4, Latomus, 60, 2001. 463–464.

gyar állam kultúrája a kortárs nyugat-európai civilizáció vérkeringésébe. Az itt jelzett feladatok részben majd a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékeihez kapcsolódó PhD alprogram által lesznek megoldandók, s ennek előmunkálataként a dolgozat függelékében közlöm két tanítványomnak ezen a területen végzett vizsgálatait ill. azokat az eredményeiket, melyek mindenekelőtt a *codices recentiores* rendkívül erős kontamináltságára hívják fel a figyelmet.

A tanulmányban használt jelzetek feloldása

Vall.	= Bibliotheca Vallicelliana Mss. B 94
CasI.	= Bibliotheca Casanatense Mss. 1010
CasII.	= Bibliotheca Casanatense Mss. 568
CasIII.	= Bibliotheca Casanatense Mss. 1443
CasIV.	= Bibliotheca Casanatense Mss. 869
CasV.	= Bibliotheca Casanatense Mss. 868
CasVI.	= Bibliotheca Casanatense Mss. 3905
Ross.	= Bibliotheca Corsiniana Mss. 43 F 11
I	= Bibliotheca Angelica Mss. 1347 E könyvtár anyagához itt és a továbbiakban I. az alábbi kéziratot összeállítást: CATALOGUS codicum mancriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Angelica olim Coenobii Sancti Augustini de urbe, integrum confecit... H(enricus) NARDUCCI, tomus prior, Romae, 1893
Z	= Bibliotheca Angelica Mss. 1450 (csak Cat., 58-tól)
G	= Bibliotheca Apostolica Vaticana Mss. Reg. Lat. 686 (utólag vettem észre, hogy J.M. PABÓN a maga kiadásában, vö. Sallustio, <i>Conjuración de Catilina</i> , Madrid, 1991 ² , p. LXXIV, ugyanezt a <i>siglum</i> -ot az ERNOUT által μ -vel jelzett <i>c. Monacensis 19 472</i> -re használja, miközben magam ez utóbbira a <i>m</i> rövidítést alkalmaztam)
reg.	= Bibliotheca Apostolica Vaticana Mss. Reg. Lat. 814, s. XI/XII in Germania
m	= μ (ERNOUT)
p	= π (ERNOUT)
a	= α (ERNOUT)
mo.	= <i>m</i> (ERNOUT)
BudI.– BudIV.	I. ugyanebben számban BURAI E. és KISS S. közleményét

Az eddigiekben általunk említett kiadásokon kívül még az alábbi *editio*-k érdemelnek említést és szolgálnak hasznos információkkal a kézirat hagyománnyal összefüggésben:

- C. Sallusti Crispi *Coniuratio Catilinae*, recens. A. W. AHLBERG, Gotoburgi–Lipsiae, 1911.
- C. Sallusti Crispi *Bellum Iugurthinum*, recens. A. W. AHLBERG, Gotoburgi–Lipsiae, [1915]
- C. Sallusti Crispi *Catilina. Iugurtha. Orationes et Epistulae excerptae de Historiis*, recogn. A. W. AHLBERG, Lipsiae, 1919.
- Gai Sallusti Crispi quae supersunt, recens. R. DIETSCH, 1859.
- C. Sallusti Crispi *Catilina. Iugurtha. Historiarum reliquiae codicibus servatae...*, H. JORDAN tertium recogn., Berolini, [1866¹, 1876²], 1887³.
- C. Sallusti Crispi opera quae supersunt... cum selectis Cortii notis suisque commentariis edidit... F. KRITZIUS, Lipsiae, 1828–1853, 1856².
- C. Sallusti Crispi *De coniuratione Catilinae...*, post A. W. AHLBERG ed. A. KURFESS, Lipsiae, 1957³, újra nyomva: 1991.

Nem csupán a fordítás révén szolgál hasznos útba igazításokkal az alábbi munka:

- Opera di C. Sallustio Crispo, a cura di P. FRASSINETTI – L. DI SALVO, Torino, 1991.

LÁSZLÓ HAVAS

Pour la tradition textuelle de Salluste

Nouveaux points de vue à propos des sources des *Admonitiones* (ou autrement *Institutio morum*) attribuées à Saint Étienne

Ce n'est pas seulement l'influence du *Bellum Catilinae* ou autrement *De coniuratione Catilinae* de Salluste qui apparaît dans les *Admonitiones* – ce qui est l'avis général des chercheurs –, mais aussi celle du *Bellum Iugurthinum* qui a préparé le chemin, étant un des précurseurs du „miroir du roi” paternel, à l'*Institutio morum*, bien que, dans le plus ancien catalogue hongrois de bibliothèque, c'est-à-dire sur la liste des manuscrits de Pannonhalma, les deux oeuvres mentionnées ne figurent pas. La personne ecclésiastique très érudite qui a mis par écrit les pensées d'Étienne devait tout de même avoir connaissance des oeuvres en question, dont les manuscrits ont été connus sur les territoires situés au Nord et à l'Ouest des Alpes, ainsi cette personne, invitée par le roi hongrois à la cour royale, pouvait avoir une bonne connaissance de ces textes de Salluste.

Nous ne devons pourtant pas oublier les deux épîtres de thème politique, attribuées à Salluste qui sont restées pour nous sous le titre *Epistulae ad Caesarem senem de re publica* et qui s'occupent en fait des questions du gouvernement de l'État. Le public du premier millénaire a pu prendre les épîtres de Salluste pour une sorte de „miroirs du roi” dans lesquelles une personnalité éminente de son époque donnait des conseils au futur *monarchés*, pareillement aux „miroirs du roi” carolingiens ou post-carolingiens.

D'après les recherches exécutées, la connaissance des oeuvres de Salluste ne présente pas seulement un élément décisif dans la naissance de la littérature hongroise de langue latine, mais elle démontre également qu'il existe encore des points à éclairer dans le domaine de la tradition textuelle de Salluste. Ces recherches pourraient avoir comme résultat la reconstruction plus fidèle du texte latin, mais elles pourraient en même temps démontrer la voie de la culture de l'État hongrois récent pour son intégration à la civilisation de l'Europe occidentale.

KISS SEBESTYÉN

**„POGÁNY” KERESZTÉNYSÉG – „KERESZTÉNY”
POGÁNYSÁG: ARNOBIUS, EGY KR. U. IV. SZÁZADI
APOLOGÉTA**

(Egy tudományos probléma jelenlegi állása)

A könyveknek megvan a maguk sorsa – tartja a latin szállóige, s a történelemben megannyi példa tanúsítja, hogy ez valóban mennyire igaz. Meglepő, hogy a mindenkori közízlésen és megannyi más tényezőn túl például az emberi figyelmetlenség is micsoda hatalmas alakító erővel bírhat az egyes irodalmi alkotások esetében. Így amikor a középkori barátok Arnobius *Adversus nationes* (A pogányok ellen) című művének hetedik könyvét lemásolva hozzákezdtek a következő könyv lemásolásához, nem is sejtették, hogy ez nem Arnobius művének utolsó, azaz nyolcadik könyve (latinul *liber octavus*), hanem egy teljesen önálló munka: Minucius Felix *Octavius* című dialógusa. Szinte egyedülálló könyvtörténeti kuriózum, hogy egy tulajdonnév (*Octavius*) és egy sorszámnév (*octavus*) összetévesztése évszázadokon keresztül egybekapcsolt két művet, holott szerzőiket csaknem egy évszázadnyi távolság választotta el egymástól, ráadásul úgy, hogy Minucius Felix élt korábban.

A vázolt problémából adódóan talán az is a sors iróniájának tekinthető, hogy miközben a csupán „függelékként”, mintegy félreértésből hagyományozott minuciusi munka az évszázadok során megannyi szövegkiadásban napvilágot látott és így filológusok sokaságát készítette állásfoglalásra, interpretációra, addig Arnobius műve kevésbé vonta magára a tudósok és a szövegkiadók figyelmét. Egyetlen más keresztény írást sem adtak ki és kommentáltak oly gyakran, mint az *Octaviust*. Joggal tehetjük fel hát a kérdést: mi minden rejlik a két alkotás különös, egybeforrt szöveghagyományozódása mögött (nem hagyva figyelmen kívül az esetleges szándékoltóság lehetőségét sem) ki is volt ez a bizonyos Arnobius, akinek szükségképpen Minucius Felix árnyékában kellett maradnia, és nem utolsó sorban azt is meg kell vizsgálni, miben áll munkája jelentősége.¹

¹ Arnobius életútját, műve keletkezési körülményeit és recepciótörténetét a legalapabbban Antonie WLOSOK foglalta össze: *Handbuch der lateinischen Literatur der*

I.

A két említett mű eltérő szövegtörténetére leginkább talán az volt a legnagyobb hatással, hogy mindössze két kéziratban maradtak ránk. A ré-

---

Antike, hrsg. von R. HERZOG und P. L. SCHMIDT, Band 5: Restauration und Erneuerung, München, 1989. 365–375. Lásd még Uő: *Zur lateinischen Apologetik der constantinischen Zeit*, Gymnasium 96, 1989. 133–148. A IV. századi apologetikához vö. J. VOGT: *Toleranz und Intoleranz im constantinischen Zeitalter: der Weg der lateinischen Apologetik*, Saeculum 19, 1968. 344–361. A német nyelvű szakirodalomból meg kell említeni még Gabriele GIERLICH munkáját (*Arnobius von Sicca. Kommentar zu den ersten beiden Büchern seines Werkes „Adversus nationes“*. Inaugural-Dissertation, Mainz, 1985.) Kizárólag a mű recepciótörténetével foglalkozik P. KRAFFT: *Beiträge zur Wirkungsgeschichte des älteren Arnobius*, Klassisch-Philologische Studien, Heft 32, Wiesbaden, 1966. Arnobius munkásságát és a szerzővel kapcsolatos problémákat behatóan tárgyalja G. E. McCracken az angol nyelvű fordítás előszavában (*Arnobius: The case against the pagans*. Vol. I–II. New York, 1949), továbbá Henri LE BONNIEC a mű első könyvének francia-latin bilingvis kiadásában (*Arnobio, Contre les Gentils. Livre I. Texte établi, traduit et commenté*, Paris, 1982, lásd még a 14. jegyzetet.) Az olasz kutatók közül különösen Biagio AMATA munkássága érdemel nagy figyelmet, aki részlettanulmányokkal gazdagította a kutatást. Neki köszönhetően a világhálón remek bibliográfia áll az érdeklődők rendelkezésére: www.ups.urbe.it/proposta/facolta/flcc/arnobius/arn_b.html, ugyanitt a latin szöveg is hozzáférhető. A régebbi olasz szakirodalomból S. COLOMBO (*Arnobio Afro e i suoi sette libri Adversus Nationes*, Didaskaleion 9, 1930. 1–124) és E. RAPISARDA több munkája érdemel említést (*Arnobio*, Catania, 1946. *Arnobio, Adversus Nationes*. Passi scelti e tradotti da F. Corsaro. Studio introduttivo di E. Rapisarda, Catania, 1965). L. még T. P. HALTON-R. D. SIDET, *A Decade of Patristic Scholarship 1970–1979*, CIW, 76, 1982/1983. 124–125 (bibliográfia), W. H. C. FREND, *Prelude to the Great Persecution: The Propaganda War*, JEH, 38, 1987. 1–18, főleg 14–18; M. B. SIMMONS, *Arnobius of Sicca: Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*, Oxford, 1995; O. GIGON, *Arnobio, Cristianesimo e mondo romano, Mondo classico e cristianesimo*, in: *Bibl. Internat. di cultura*, 7, 1982. 87–100, és H. HAGENDAHL, *Von Tertullian zu Cassiodor*, Göteborg, 1983.

A magyar kutatás nem szentelt túl nagy figyelmet Arnobiusnak. Az első munka ORSOVAI Fülöp disszertációja: *Mysteriumok Arnobiusnál* [De mysteriis Arnobianis] címmel (Budapest, 1914. Stephaneum 66) nem az egész arnobiusi munkát vizsgálja. A szövegtörténeti vizsgálatokhoz RÉVAY József járult hozzá, lásd 11. jegyzet. A szerző munkásságát két irodalomtörténeti kézikönyv vázolja röviden: ADAMIK Tamás: *Római irodalom a késő császárkorban*, Budapest, 1996. 116–120 és VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház irodalma I.*, Budapest, 2000. 403–405. A kérdés felvetése s a problémák bemutatása annál inkább jogosnak látszik, mert Arnobius műve magyarul ezidáig nem látott napvilágot.

gebbsi kézirat² a párizsi Bibliothèqve Nationale-ban található. Ez a IX. századból származik, Karoling minusculáirással készült, és az első modern kritikai kiadó, Reifferscheid szerint egy unciális írással készült kéziratra megy vissza. Emellett szól a *c* és *g*, ill. *e* és *i* betűk állandó összetévesztése. A másik kódexet jelenleg Brüsszelben, a Bibliothèqve Royale-ban őrzik.³ Az utóbbi kézirat időbeli elhelyezését illetően nem mindig volt egységes a tudomány álláspontja: a legkorábban a XI., ill. XII. századra datálható, és végül ez lett a *consensus philologorum*, de emellett léteznek olyan teóriák is, amelyek a XVI. századra helyezik a kézirat születését. Számos kísérlet történt a két kézirat egymáshoz való viszonyának tisztázására, ami persze főként a szövegkiadók feladata, de a valódi viszonyt mind a mai napig nem sikerült megnyugtatóan megállapítani. Mindemellett a modern kritikai kiadások készítői a brüsszeli kódexet a párizsi másolatának tartják.⁴

A párizsi kódexnek már említett betűtévesztései s az ennek következtében fellépő szövegromlás legelőször a humanistákat sarkallta arra, hogy javításokat végezzenek a szövegben. Minthogy a kéziratokat másoló középkori szerzeteseknek nem volt elsődleges feladatuk, hogy értelmezzék is a lemásolandó szöveget, hiszen nem is mindenki tudott kiválóan latinul, nem csoda, ha egy esetleg kevésbé művelt barát a szóban forgó szöveget hibásan másolta le. Az pedig még inkább elképzelhető, hogy a ma is meglevő régebbi kódex másolójának már egy eleve romlott szöveg állt csak rendelkezésére. Az *Adversus nationes* első kiadása Rómában készült el 1543-ban, s a kiadó, Faustus Sabaeus az előszóban azzal büszkélkedik, hogy az ő érdeme Arnobius művének (a most Párizsban található kódexnek) megtalálása, mi több, megmentése, hiszen nem csekély anyagi ráfordítás és viszontagságok után mentette ki a kéziratot a barbár világ közepéből (amin valószínűleg valamelyik helvét vagy germán könyvtárat kell értenünk).⁵ Úgy tűnik tehát, hogy a humanista Sabaeus megőrzésre mélt-

² Codex Parisinus 1661.

³ Codex Bruxellensis 10847.

⁴ Legutóbb Yves-Marie DUVAL vizsgálta a problémát (Latomus 45, 1986. 69–99): *Sur la biographie et les manuscrits d'Arnobé de Sicca: les informations de Jérôme, leurs sens et leurs sources possibles*. Ezen vizsgálatok eredménye is hasonló: a második kódex közvetlenül az elsőtől függ.

⁵ „*Jure belli meus est Arnobius, quem e media barbarie non sine dispendio et discrimine eripuerim.*”

tónak találta a művet, melynek korábbi sorsát minden bizonnyal már a történelem örök homálya fogja takarni. Az első kiadás, amelyet a kiadó I. Ferenc francia királynak ajánlott, a kódexszel együtt Franciaországba került, s amikor egy másik humanista, Fulvius Ursinus, 1583-ban Rómában újra ki akarta adni a szöveget, ott már nem találta a kéziratot.

A másik kódex története sem kevésbé kalandos. Ez a XVI. században a lüneburgi Szent Mihály kolostorból Flacius Illyricus közvetítésével egy bizonyos H. Petrus tulajdonába került, majd Franciscus Modius kollacionálta Godeschalchus Stewechiusnak Antwerpenben, 1604-ben megjelent edíciója⁶ számára. Ezután több tulajdonoson keresztül végül a jezsuiták birtokába került, majd 1774-ben, a rend helyzetének kedvezőtlenebbre fordultával elkobozták és Brüsszelben helyezték el. A francia forradalom idején a párizsi Bibliothèque Nationale-ba került, és csak 1815-ben térhetett vissza ismét Brüsszelbe. Érdeemes megjegyezni, hogy az újabb kiadók közül csak Le Bonniec⁷ szentelt nagyobb figyelmet ennek a kódexnek a szöveg megállapítása során.

Arnobius műve és az ehhez csatolt *Octavius*, Minucius Felix munkája még az 1543-as *editio princeps*-ben is együtt jelent meg, s még a minden bizonnyal nagy műveltségű Faustus Sabaeus is *Arnobii Disputationum Adversus Gentes Libri VIII* címen adta ki a párizsi kódex anyagát. Nemkülönböztetve érdekes, hogy a második kiadást elkészítő cseh humanista, Sigismundus Gelenius alias Sigismund Jelensky ugyanezzel a címmel adta ki a két művet Baselban 1546-ban⁸, sőt ez a kiadás megért egy második, változatlan utánnomást is, 1560-ban. Ugyanebben az évben történt meg azután a nagy fordulat: az antik utalások nyomán Franciscus Balduinus tisztázta a kérdést, és 1560-ban Heidelbergben eredeti címén kiadta Minucius Felix *Octavius* című dialógusát. További húsz évnek kellett eltelnie, hogy René Laurent de la Barre (Renatus Laurentius Barraeus) Tertullianus munkái mellett első ízben végre külön-külön is megjelentesse Minucius Felix és Arnobius műveit. Ebben a kiadásban az *Adversus gentes* már a későbbi auctorkiadások címét előlegezve jelent meg: *Arnobii Afri*

---

⁶ Godeschalchus STEWECHIUS: *Arnobii Disputationum Adversus Gentes Libri VII*, Antverpiae, 1604.

⁷ Lásd 14. jegyzet.

⁸ Sigismundus GELENIUS: *Arnobii Disputationum Adversus Gentes Libri Octo*, Basileae, 1546.

opera omnia quae extant. Két évvel később az első kommentár is elkészült a műhöz, amely ezután csupán a XVIII. században nem jelent meg.

Az első modern kritikai kiadást August Reifferscheid készítette el, 1875-ben.⁹ A következő évtizedek latin nyelvi kutatásainak eredményei azonban mindinkább nyilvánvalóvá tették, hogy Reifferscheid kiadása revízióra szorul. Csakhamar részlettanulmányok egész sora választotta tárgyul Arnobius nyelvhasználatának vizsgálatát, a szöveg romlott vagy érthetetlen helyeinek helyreállítását, javítását, interpretálását. Ennek során megvizsgálták Arnobius clausula-technikáját, azaz a prózaritmus arnobiusi jellegzetességeit, és kimutatták ennek a szövegkritikában való fontosságát. Ilyen előzmények után jelent meg Einar Löfstedt könyve¹⁰, mely először mutatta meg összefüggően: mennyi a tennivaló az Arnobius-szöveg helyreállítása körül, és hogy Reifferscheid kollációja és kritikai apparátusa nem egészen megbízható. Löfstedt 1914-ben újra kollacionálta a párizsi kézirat megfelelő helyeit. Munkájának magyar vonatkozása is van: Révay József, a századforduló egyik legnagyobb magyar klasszikus filológusa egy évvel korábban maga is készített a svéd professzor számára egy próbakollációt, amint erről Löfstedt könyvének recenzióiként beszámolt.¹¹ Löfstedt munkája egyben a modern filológia egyik előfutárának tekinthető. Szerzőjét két szempont vezette: az egyik a clausula-technika vizsgálata, amely Arnobiusnál különösen nagy fontosságú, és szinte mindig biztos eredményt hoz. A másik, hogy Arnobiust Arnobiusból magyarázza és javítja ki, amint ezt az eljárást Arnobiusnak nagymértékben retorizáló, ismétlésekkel és sztereotip fordulatokkal erősen tarkított stílusa is megindokolja.

Érdekes, hogy Löfstedt könyvével egy időben jelent meg C. Brakman munkája¹², és pontosan ugyanazok a vezető szempontjai, mint Löfstedtnek. A figyelembe vett szempontok helyességét igazolja, hogy mindkettejük által tárgyalt vitás szöveghely esetében egymástól függetlenül teljesen egyező eredményre jutottak. A két tudós munkája, minthogy Löfstedt 132, Brakman 114 Arnobius-helyet emendált, s ezek közül csu-

⁹ Augustus REIFFERSCHIEDIUS: *Arnobii Adversus Nationes Libri VII*, Vindobonae, 1875, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 4.

¹⁰ *Arnobiana*. Textkritische und sprachliche Studien zu Arnobius. Lund, 1917.

¹¹ Egyetemes Philológiai Közlöny (EPHK) 41 (1917), 581–582.

¹² *Arnobiana*. Lugduni Batavorum, 1917. Recenziója: EPhK 42 (1918), 241–244, szintén RÉVAY Józseftől.

pán 9 a közös, jókora lépéssel segített közelebb az újabb Arnobius-kiadáshoz, amely Concetto Marchesi gondozásában látott napvilágot 1934-ben.¹³ A legfrissebb, bár még nem teljes kritikai kiadás a francia G. Budé Társaság égisze alatt jelent meg: az arnobiusi mű első könyve, francia fordítással és magyarázatokkal.¹⁴

Áttekintve az arnobiusi mű szövegkritikai történetét, az *Octaviusszal* közös hagyományozódás kérdését vizsgálva még egy másik, lehetséges szempontot is figyelembe kell venni. A másolónak fentebb vázolt tévesztése, azaz hogy az *Octavius* címet feltehetőleg *octavus*nak értelmezte, megerősítést nyer azáltal, hogy mivel mindkét munka apológia, Minucius Felix könyvét az arnobiusi mű folytatásának tekintette. A másoló tévedését emellett bizonyára az is elősegíthette, hogy Arnobius ugyanúgy afrikai származású, mint Minucius Felix és barátai, a címszereplő Octavius és a műben megjelenő pogány Caecilius. Az utóbbi három személy neve előfordul afrikai feliratokon is. Ha pedig létezett két, témáját tekintve hasonló munka, amelyek szerzői egyazon vidék szülöttei, nem lehetetlen, hogy már a korai időkben egymás mellé illesztették a szóban forgó alkotásokat.

II.

Hieronymus az egyetlen antik szerző, aki név szerint több helyütt is említi Arnobiuszt és művét. Ezek azok az utalások, amelyek alapján képet alkothatunk életének néhány eseményéről, de sajnos ez a kép korántsem lehet teljes. Hieronymus szerint Arnobius Diocletianus (Kr. u. 284–304) korában híres retorikatanár volt az afrikai Sicca Veneriában, az Africa Proconsularis-beli, egykor pun-numida városban, amelyet Augustus alatt

---

¹³ C. MARCHESI: *Arnobii Adversus Nationes Libri VII* (Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum 62), Torino, 1934. 2. kiadás: 1953. Megjegyzendő, hogy miközben már Reifferscheid is előszeretettel alkalmazott konjektúrákat ott is, ahol a kéziratok olvasata elfogadható, Marchesi a másik végletbe esik, és szigorúan a kéziratok olvasatát követi ott is, ahol a plauzibilis javítások helyénvalóak és amelyeket a szakma korábban már elfogadott.

¹⁴ *Arnohe. Contre les Gentiles*, Livre I, Texte établi, traduit et commenté par Henri LE BONNIEC, Paris, 1982., lásd még 1. jegyzet.

kolonizáltak.¹⁵ Arnobiusnak nem ismerjük teljes, azaz a klasszikus, három tagból (praenomen, nomen, cognomen) álló nevét. Egyes kutatók a nevet görög eredetűnek tartják, de ezek az elképzelések etimológiailag nem eléggé meggyőzőek. A Hieronymus által említett forma (Arnobius) a kéziratokban mindenütt „Arnovius” alakban szerepel. Ezt arra a jelenségre vezethetjük vissza, hogy a késői latinban a *b* és a *v* hangot gyakran összekeverték. Születésének időpontját is Hieronymus alapján következtethetjük ki. Szintén a *De viris illustribus* című munka egyik helyén találjuk, hogy a híres Lactantius Arnobius tanítványa volt.¹⁶ Lactantiusról ugyanezen utalás alapján kiderül, hogy 290 és 300 között Diocletianus császár a bithyniai Nikomédiába, az újonnan létesített császári székvárosba hívta, hogy ott szónoklattant tanítson. A mester-tanítvány viszony alapján Arnobiusnak még 250 előtt kellett születnie. Halálának időpontja még inkább kérdéses Hieronymus *Chronicája* alapján 326/327-re datálható, de ez az adat minden más utalással ellentétben áll, és ezért nem valószínű, hogy helyes, inkább utólagos bejegyzésről lehet itt szó. Viszont ha halálának körülményei nem derülnek is ki, Hieronymus tájékoztat arról is, hogy milyen tényezők hatására írta meg Arnobius az *Adversus nationes*-t.¹⁷ Eszerint a Siccában tanító, nagy műveltségű híres retorikaprofesszor a kereszténység ellenfele, mondhatni üldözője volt, majd egy álom hatására maga is kereszténnyé lett. Miután megtérésének különös-csodálatos módja, mely némiképpen emlékeztet Szent Pál megtérésére, a helyi püspököt bizalmatlansággal töltötte el, hitének mintegy bizonyítékául alkotta meg Arnobius a művét, amely a keresztény hitet védelmezi a pogány római vallással szemben. Nem kétséges, hogy a siccai püspök a korábban leplezetlenül keresztényellenes Arnobiustól valóban kérhette világnézete megváltozásának igazolását, hite valódiságának bizonyítékát, ezért ez az

¹⁵ HIERONYMUS. *De viris illustribus* 79.: *Arnobius sub Diocletiano principe Siccae apud Africam florentissime rhetoricam docuit, scripsitque Adversum gentes volumina, quae vulgo extant.*

¹⁶ i. m. 80.: *Lactantius, Arnobii discipulus.*

¹⁷ Hier. *Chronica ad 327 post Christum natum: Arnobius rhetor in Africa clarus habetur. Qui cum ad declamandum iuvenes erudiret et adhuc ethnicus ad credulitatem somniis compelleretur neque ab episcopo impetraret fidem, quam semper inpunaverat, elucubravit adversum pristinam religionem luculentissimos libros et tandem velut quibusdam obsidibus pietatis foedus impetravit.*

életrajzi motívum nem tekinthető valamiféle történetietlen mendemondának.

A mű címét Hieronymus *Adversus gentes* formában említi.¹⁸ Noha Arnobius nevét helyesen és az eredeti formában találni nála, a mű címét illetően már nem hihetünk egyértelműen Hieronymusnak. A kézirat 64. lapján ugyanis ez olvasható: *Arnouii aduersus nationes liber II explicit. Incipit liber III.*¹⁹ Minthogy a keresztény latinságban a *nationes* és a *gentes* ugyanazt jelenti (= pogányok), úgy tűnik, a dolognak nincs különösebb jelentősége, és ha Hieronymus – mint az egyetlen hitelt érdemlő antik szerző – a nevet helyesen idézte, akkor bizonyára a mű címét illetően sem kell kételkednünk. Így is volt ez a legelső kiadásoktól egészen az első modern kritikai kiadás megszületéséig: Arnobius műve *Adversus gentes* címen jelent meg. Viszont nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy az ókorban nem volt rendkívüli, ha valaki fejből idézte az egyes alkotásokat, sőt, a cím helyett gyakran csak az volt a lényeges, hogy a szóban forgó mű milyen témával foglalkozik. Ezért lehetséges, hogy a rendkívüli ismeretanyaggal rendelkező Hieronymus is emlékezetből idézte az arnobiusi munka címét, s emiatt inkább a kézirati hagyományban található, minden bizonnyal az eredetinek tekinthető címet kell inkább hitelesnek tartani.

Nem kevésbé érdekes az a kérdés sem, hogy mikor születhetett a munka. Egyes kutatók szerint Arnobius 297 és 303 között írhatta meg művét, de sokkal valószínűbb, hogy a Diocletianus alatti keresztényüldözések idején készült el, tehát 303 és 311 között. Belső érvek is alátámasztják ezt: a negyedik könyvben templomok lerombolásáról és a szent iratok elégetéséről olvasunk.²⁰ Itt nem lehet másról szó, csak a 303-ban kiadott ediktumról, amely éppen ilyen intézkedéseket hozott. Az üldözésre vonatkozóan több elszórt utalás is található a műben, miközben sehol nem akad olyan hely, mely az ediktumok visszavonásáról szólna, miként a keresztényüldözés befejezéséről és a milánói ediktumról sem olvashatunk. Ez tehát egyértelműen kirajzolja a mű keletkezési idejét, és ennek alapján a mű 311 előtt már biztosan készen volt. Létezik olyan elmélet is, amely szerint a mű voltaképpen befejezetlen, s ebből arra lehetne következtetni, hogy

---

¹⁸ De viris illustribus 79, lásd 15. jegyzet.

¹⁹ Lásd: Yves-Marie DUVAL: *La biographie ...*, i. m. 90. oldal, 4. jegyzet.

²⁰ Adv. Nat. IV, 36: *Nostra quidem scripta cur ignibus meruerunt dari? Cur immaniter conventicula dirui, in quibus summus oratur deus?*

Arnobius még 311 előtt meghalt. Az utolsó könyv valóban a befejezetlenség nyomait mutatja, ami valószínűsíti ennek lehetőségét.²¹

Érdekes, hogy Arnobius tanítványa, Lactantius, aki a IV. századi apologetikus irodalom meghatározó alakja, egyáltalán nem emlékezik meg mesteréről, noha *Divinae institutiones* című művében több olyan szerzőt is említ, akiket saját előfutárainak tart az apologetika területén. Ez a tény úgy tűnik, kétségbe vonja Hieronymus információinak helyességét, és esetleg a két személy közötti nézeteltérésre utal. De ha figyelembe vesszük, hogy Arnobius viszonylag idős korában tért át a keresztény hitre, akkor, amikor Lactantius már a birodalom keleti részén, Nikomédiában tartózkodott, elképzelhető, hogy a tanítvány mit sem tudott mestere munkájáról. Ezzel pedig arra is fény derül, hogy Lactantius még nyilván a pogány Arnobiusnak volt a tanítványa, akitől retorikát tanult, s így Hieronymus tudósítása a mester-tanítvány viszonyról teljesen helyénvaló.

Arnobiusról az antikvitásban utoljára az ún. *Decretum Gelasianum*-ban hallunk. Ez az irat valószínűleg nem I. Gelasius pápára (492–496), hanem Damasus pápára (366–384) megy vissza, s ezt a dokumentumot egészen Nagy Szent Leó pontifikátusáig (440–461) bővítettek. A határozat teljes címe *Decretum de libris recipiendis et non recipiendis*²², amely az egyház által hivatalosan elfogadott, illetve tiltott könyvek listáját tartalmazza. Ebben Arnobius művét az apokrifek között találjuk²³, ami némiképpen megkérdőjelezi a szerző keresztény voltát és munkája hitvédő jellegét, mi több, a keresztény hittel össze nem egyeztethetőnek bélyegzi azt.

Ugyanakkor azonban nincs olyan zsinati döntés, amely az apokrifeket kifejezetten elvetné, annak ellenére, hogy a IV. századtól kezdődően az egyházatyák elutasító magatartást tanúsítottak velük szemben (noha akadnak kivételek). A *Decretum Gelasianum* ugyan elítéli az apokrifeket, de ez nem tanítóhivatali döntés, mivel a szóban forgó irat maga is ismeretlen eredetű, „apokrif”. A *Decretum Gelasianum*-on kívül az egyházatyáknál számos apokrifkatalógust találunk, melyek a védekező magatartás jelei. Miért alakult ki az ellenszenv az apokrifekkel szemben? Azért, mert az apokrifeket patinás, nagy nevek alatt terjesztették, így próbálták

²¹ Dr. Havas László hívta fel a figyelmemet ennek kapcsán arra a lehetőségre, hogy egy sérültnek hitt kéziratot próbáltak meg kiegészíteni Minucius Felixszel. A későbbi vizsgálatok talán erre az értelmezési kísérletre is kiterjednek majd.

²² Szövegkiadása: *Patrologia Latina*, 59, 162–164.

²³ Decr. Gelas. 320: *opuscula Arnobii apocrypha*.

meg becsempészni a normatív keresztény hagyományba. Vigyázni kellett, mert a tekintély, a név igen sokat jelentett az ókorban, a hívek nagyobb részének nem volt irodalmi műveltsége, nem voltak kritikai szempontjai, ennek következtében nem tudott megfelelő ítéletet alkotni ilyen írásokról. A névvel együtt könnyen elfogadták a tartalmat is.²⁴

Arnobius személyével kapcsolatban meg kell még említeni, hogy szerzőnk a tudomány az idősebb Arnobiusként tartja számon. Élt ugyanis egy szintén Arnobius nevű, valószínűleg afrikai (a korábbi kutatás álláspontja szerint galliai) származású szerzetes, aki feltehetően 423 és 455 között élt Rómában, ahová a vandálok elől menekült. Életéről csak annyit tudunk, amennyi írásaiból kikövetkeztethető. Az idősebb és az ifjabb Arnobius között semmiféle rokoni kapcsolat nem volt, amint azt a megjelölés alapján például az idősebb és az ifjabb Pliniusra gondolva feltételezhetnénk. Az ifjabb Arnobiusnak két művet tulajdonítanak teljes bizonyossággal: egy kommentárt a zsoltárokhoz²⁵ és egy krisztológiai vitairatot²⁶, amely az apostoli hagyományt képviselő szerző és a monofizitizmus egyik képviselője közti beszélgetést tartalmaz. További két munka²⁷ szerzőségének vizsgálatakor szóba került az ifjabb Arnobius neve is, de megfelelő utalások híján ez egyelőre csak feltételezés kell, hogy maradjon.²⁸

III.

Hieronimus tudósítása alapján Arnobius a IV. században ismert szerző volt.²⁹ Mi lehet az oka, hogy művét később mégis apokrifnek nyilvánították, és melyek művének sajátosságai?

Az *Adversus nationes* megértéséhez természetszerűleg számba kell venni a kor történelmi eseményein kívül a szellemi környezetet is, amely-

---

²⁴ Vö. VANYÓ László: i. m. 142 skk.

²⁵ *Commentarii in psalmos* (Patrologia Latina 242).

²⁶ *Conflictus Arnobii cum Serapione* (Patrologia Latina 239).

²⁷ *Expositiunculae in Evangelium; Liber ad Gregoriam in Palatio constitutum*.

²⁸ Az ifjabb Arnobiushoz vö. még C. PIFARRÉ: *Arnobio el Jovin y la Cristología del „Conflictus”*, Scripta et Documenta 35, Montserrat, 1988; régebről l. még H. A. KAYSER: *Die Schriften des sogenannten Arnobius iunior dogmengeschichtlich und literarisch untersucht*, Gütersloh, 1912; ill. M. SIMONETTI: *Letteratura anti-monofisita d'Occidente*, Augustinianum, 18, 1978. 487–532.

²⁹ Vö. 15. jegyzet.

ben a munka létrejött. A címből kiindulva Arnobius a pogányok ellen intézte írását, hitének bizonyítékául egyszersmind a keresztény hit védelmében. Ez maradéktalanul megfelel a korábbi apologéták által kijelölt és a gyakorlatban megvalósított szándékoknak.³⁰ Az apologéták ugyanis már a kezdetektől fogva azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy megcáfolják mindazokat a szemrehányásokat és rágalmazásokat, amelyek következtében a keresztények mint a társadalomtól vallásilag elkülönülő csoport erkölcsileg és politikailag is gyanússá váltak. Ugyanakkor a vádak cáfolatával együtt a keresztények lojalitását, erkölcsi tisztaságát és emberszeretetét is bizonyítani igyekeztek. Ezzel együtt járt a kereszténység tanításának és a keresztények életének bemutatása, e mögött nem nehéz felfedezni a missziós szándékot sem. A hangsúly mindenesetre az egyistenhitre és a felebaráti szeretetre és igazságosságra helyeződött. Azonban a keresztények egyistenhite és hitük helyességének igazolása hamarosan azt eredményezte, hogy ateizmussal és istentelenséggel (*impietas* – az ókorban az egyik legfőbb erkölcsi vétség) vádolták őket. Ebből következik, hogy az apologétáknak állást kellett foglalniuk a politeizmussal és a különféle kultuszokkal kapcsolatban. Ez számos formában öltött testet; például invektívák, vitairatok, röpiratok, levelek, védőbeszéd, dialógusok formájában. Az apologetikus írások címzettjei kezdetben a császárok, majd a görögök, és a Tertullianusszal kezdetét vevő latin apologetikában a pogányok (*nationes*, ill. *gentes*, lásd fentebb). Ily módon a keresztény apologéták tevékenysége az egész pogány világ elleni védekezéssé bővült.

A III–IV. század fordulóján új kihívást és feladatot jelentett az újplatonizmus, mint ellenfél és konkurrens szellemi irányzat megjelenése. Ez a filozófiai irányzat teret kínált a spiritualizált vallásosság, különféle halhatatlansági elméletek és a legfőbb isten tisztelete számára. Környezetében felvirágoztak a legkülönbözőbb megváltáselméletek és a misztériumvallások is, amelyeknek a teológiája fokozatosan platóni színezetet kapott. Emellett a kereszténység gyors terjedése során elérte a magasabb társadalmi rétegeket is, ezzel együtt pedig az iskolázottság és műveltség kérdése sürgető problémává vált. A keresztényeket érő szemrehányások

³⁰ Az apologetikus irodalom kérdéséhez rövid áttekintést és bevezetést nyújt Antonie WLOSOK: *Zur lateinischen Apologetik der constantinischen Zeit*, lásd 1. jegyzet és Uő: *Apologetik*. In: *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, Band 5, 363–365, itt további szakirodalom is található, emellett VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház irodalma*, lásd 1. jegyzet.

közül nem hiányzott a műveletlenség vádja sem, ami a képzett keresztényeket érzékenyen érintette. Ezért kívánatosná vált, hogy a vitát, védekezést, „párbeszédet” az ellenfél műveltségi és nyelvi szintjén folytassák, de ezen túlmenően keresztény körökben eleve megjelent a tanulás, műveltség és kultúra igénye, a tiszta és esztétikailag is kifogástalan irodalmi nyelv alkalmazásával együtt.

A szellemi háttér ismeretében közelítve az arnobiusi apológiához, sorra kirajzolódnak a mű jellegzetességei. Az *Adversus nationes* szerzője a keresztények védelmezésére írta, az ellen a politikailag súlyos vád ellen, hogy az istenek haragját a keresztények az *impietas* által idézték elő, és ezért őket terheli a felelősség a világot sújtó bajok miatt. A vádat Arnobius három részben cáfolja meg. Először is bebizonyítja, hogy nem igaz a vádaskodók álláspontja, miszerint a keresztények megjelenésével a világban megsokszorozódott a kín és a nyomorúság. Másodszor kimutatja, hogy ez nem a feldühödött istenek bosszúja, végül pedig cáfolja, hogy a keresztény vallás *religio impia* lenne. Következetesen keresztülvitt célja, hogy bebizonyítsa: nem a keresztények istentelenek, hanem a régi vallások követői, a vádlók, akik nem ismerik el az egyedüli igaz Istent. Szokatlan módot választ erre Arnobius. Apológiájának különlegessége abban áll, hogy a vádak cáfolata során maga válik vádlóvá, és így az apológia éppen ellentétére változik: vádirat lesz a pogány vallások követői ellen. Az érvelés hangneme is igazodik a vádló szerepéhez: Arnobius gyakran agresszív és szatirikus, olykor már-már szarkazmusra hajlik. Művének fő eleme a pogány vallásokkal szemben kifejtett polémia. A mű ezen szempontok alapján két fő részre oszlik: az első és a második könyvben található a tulajdonképpeni apológiát, az utolsó öt könyv pedig az istenek és a kultuszok bírálatát, kritikáját tartalmazza.

Az első könyv pontról pontra megcáfolja a keresztényeket ért vádakat, bemutatva a keresztény istenfogalom mibenlétét és magát Krisztust. Ezen a helyen azt is meghatározza Arnobius, hogy kik a keresztények: a legfőbb és mindenható Isten tisztelői, aki számukra Krisztus révén nyilvánult meg. Ez az isten (*deus princeps*) végtelenül fölséges, csak a legmélyebb tisztelettel szabad róla beszélni. Krisztusra térve vitatja, hogy – az ellenfelek álláspontjából nézve – egy nagy érdemeket szerzett ember istenítése botrányos, és halálának szégyenletes módja érdemeit kisebbítené. Arnobius számára Krisztus a nagy Kinyilatkoztató, az Istenről és a világmindenségről szóló igazság tanítója, és ezáltal ő az Üdvhozó. Krisztus

legnagyobb teljesítményének azt tekinti, hogy megszabadította az embereket a hamis vallásoktól. Krisztust Istennek tartja, aki *interiorum potentiarum deus*, azaz a legbelső hatalom istene. Istenségének bizonyítékát Arnobius a csodatettekben látja. Ezek egy mágus csodatetteitől abban különböznek, hogy segédeszköz nélkül, pusztán a szavakon keresztül hatottak. Ezután Arnobius kifejti a tettek hihetőségének kérdését, védelmezi az újszövetségi iratok hitelét, és elutasítja az azok rossz stílusára és vulgáris nyelvezetére irányuló támadásokat, mindezt nagy grammatikai jártassággal végezve el. Végül rátér a nagy paradoxonra: Krisztus emberré válására és halálára. Docketizmusra³¹ hajló magyarázata szerint az isteni erőnek nem lett volna hatása az emberek között, ha maga is nem emberi alakban jön el. A kereszten nem maga Krisztus halt meg, hanem az az ember, akit magára öltött.³² Az elkövetkező epifánia meghozza az emberi lélek üdvösségét, az áhított halhatatlanságot, s a meggyalázott és üldözött Krisztus megmutatja a halál elől való megmenekülés egyedüli útját.

A második könyvben megszakad az első könyvben megkezdett védekezés, ezt a szakaszt maga Arnobius is kitérőnek tekinti.³³ Itt a lelkek üdvéről (*de animarum salute*) szóló, inkább filozófiai jellegű elvi vitát találhatunk. Arnobius Krisztus mellett száll síkra, akiben a meg nem értés és a gyűlölet a vallás ellenségét látja.³⁴ Egyfajta, betegséghez hasonló szellemi gög (*typhus*) megtagadja a kinyilatkoztatás hírül adását, a hitet, és egyúttal bizonyítékokat és racionális magyarázatokat kíván. Arnobius ezzel szembeállítja a keresztények hitét, amely egy megbízható tekintélyen alapuló, a megígért üdvösségben reménykedő hit. Ezt az üdvösséget tekinti Arnobius a lelkek halhatatlanságának, amelynek feltétele Krisztus megismerése. Kik ennek a vitának címezettjei? A szintén halhatatlanságra törekvő, egyfajta vallásos platonizmus képviselői, továbbá *novi quidam viri*³⁵, azaz bizonyos új szellemiséget hirdető férfiak, akik az üdvösség saját útját propagálják.³⁶

³¹ A Kr. u. I. században keletkezett, az egyház által elvetett tan arról, hogy Krisztus csak látszólag öltött testet.

³² Adv. Nat. I, 62: *homo quem induerat*.

³³ Adv. Nat. II, 1: *ab instituta defensione deverticulo paulisper facto*.

³⁴ Adv. Nat. II, 2: *religionis extincor et impietatis auctor*.

³⁵ Adv. Nat. II, 15.

³⁶ A munka ezen részét a filozófiai kutatás sok szempontból vizsgálta, és különbözőképpen értelmezte. Vö. ehhez két ellentétes nézetet: A.–J. FESTUGIERE: *La doctrine*

A lélek halhatatlansága Arnobius számára nem természetes. Keresztény tanként hirdetett elmélete³⁷ alapján a lelkek „közepes minőségűek”³⁸, azaz ki vannak szolgáltatva a kárhozatnak, ha nem jutnak el Isten ismeretére, aki egyedül tudja csak megadni a halhatatlanságot. Minthogy a halhatatlanságnak feltétele van, felmerül a kérdés: honnan származik a lélek? Saját elméletének alátámasztására Arnobius vitatja, hogy a lélek a legfőbb Istentől származna. A lélek adományozójának egy alacsonyabb rangú, de még a legfőbb Isten környezetéhez és szellemi szférájához tartozó démiurgoszt tekint, aki a lélek közép-természetéhez hasonlóan az ember és a legfőbb isten között helyezkedik el. Fő érve az ember és az Isten egymástól való megkülönböztetésére, hogy az ember nem tökéletes és szájalomra méltó.

A harmadik könyvvel veszi kezdetét a pogány vallás bírálata, amely továbbbi két részre oszlik; egyfelől az istenek kritizálása (3–5. könyv), másrészt pedig a kultuszok kipellengérezése (6–7. könyv). A munka ezen részének apologetikus funkciója az, hogy a pogány kultuszok bemutatásának segítségével tisztára mossa a keresztényeket az *impietas* vádjától. Arnobius úgy teszi ezt, hogy közben támadásokat intéz az ellenfelek állítólagos, a kultikus cselekményeken való részvételhez kötött *pietasa* ellen. Ezen a ponton ragadható meg az arnobiusi műnek egy másik jelentős mozzanata: a támadások címzettjei a római hatalom birtokosai³⁹, az ő vallási felfogásuk ellen, és így közvetve a római imperializmus ellen irányulnak a keresztény Arnobius vádjai. A szerző célja az, hogy kimutassa: a pogány istenek nem lehetnek igazi istenek, mert nem rendelkeznek az „isteni” fogalmának ismérveivel. Ennek következtében az ilyenfajta istenségek tisztelete valóban *impietas*, a hagyományos kultuszok formái pedig értelmetlenek. Figyelemre méltó, hogy az egyházatyákkal ellentétben Arnobius a pogány istenekben nem démonokat lát, hanem alsóbbrendű isteneket, akik létezésüket és lényegüket, illetve lényüket a keresztény Istentől kapják.

---

des „viri novi” sur l’origine et le sort des âmes, in: Uő, *Hermétisme et mystique païenne*, Paris, 1967. 261–312 és P. COURCELLE: *Les sages de Porphyre et les „viri novi” d’Arnobé*, REL 31, 1953. 257–271.

³⁷ Adv. Nat. II, 14: *Christo auctore compertum*

³⁸ Adv. Nat. II, 14 és 31, és még több helyütt: *sunt enim animae mediae qualitatis*.

³⁹ Adv. Nat. IV, 1: *Romanos, dominos rerum ac principes*.

A nyilvánvaló apologetikus szándék jelenléte mellett azonban feltűnő, hogy Arnobiusnál nem találni a keresztény tanok és a keresztény élet összefüggő, rendszeres bemutatását. Azok a dogmatikai nézetek, amelyeket többnyire az érvelésekben találhatunk meg, igen kevés keresztény tartalommal bírnak, és részint oly mértékben távol állnak az orthodoxyától, hogy többször gnosztikus eretnokségeknek tulajdonították őket. Meglepő, de Arnobius valójában kevéssé ismeri a kereszténységet. Az Ószövetséget alig ismeri, az Újszövetséget pedig szinte egyáltalán nem, csak akkor hivatkozik az újszövetségi iratokra, amikor nyelvezetüket veszi védelmébe. Nincsenek nála szó szerinti bibliai idézetek. Az az Isten, akiben ő hisz, egy érzéketlen szellemi istenség, aki nem törődik a világgal. Ebből világosan kiderül, hogy Arnobiusra nagy hatással volt az epikureizmus⁴⁰, mert az epikureus teológia tanította, hogy az istenek úgynevezett intermundiumokban, világközi helyeken élnek, és egyáltalán nem törődnek az emberekkel. Miként a második könyvből kitűnik, Arnobius másik tanítómestere Platón, mindazonáltal szerzőnk nem platonista⁴¹, hiszen szembeáll azokkal, akik abban bíznak, hogy egyénileg is megtalálhatják az üdvösségre vezető utat. Az említett két filozófiai irányzat mellett egy harmadik hatása is kimutatható a műben: a sztoicizmus. Arnobius a lélek testszerűségét hirdeti, a megismerés sztoikus definícióját alkalmazza. Tovább árnyalhatja a szerzőről alkotott képet, hogy Arnobius számára az eretnek Markión tanai sem voltak ismeretlenek. Markión a keresztény közösségek tevékeny szervezője volt, kb. Kr. u. 139-ben érkezett a kisázsiai Sinopéból Rómába, ahol tüstént váratlan akadályba ütközött. A birodalom fővárosában ugyanis egy olyan irányzat alakult ki, amely történelmi alakként tüntette fel Krisztust, valós személynek, Isten országa megtestesült vezérének tekintette, aki a császár országának alapításával egy időben született. Ezzel szemben Markión tételei alapján Jézus Krisztus csak szellemi értelemben fia az Atyaistennek, nincs benne semmi földi, testi; egyáltalán nem volt teste, mivel nem a földön született, és rokonai sem voltak.⁴²

⁴⁰ Vö. ehhez J. D. MADDEN: *Jesus as Epicurus. Arnobius of Sicca's Borrowings from Lucretius*, CCC, 2, 1981/1982. 215–222.

⁴¹ L. a problémához: R. LAURENTI: *Il platonismo di Arnobio*, Studi Filos., 4, 1981. 3–54.

⁴² Ehhez a kérdéshez lásd F. SCHEIDWEILER: *Arnobius und der Marzionitismus*, ZNTW, 45, 1954. 42–67.

A különféle filozófiai irányzatoknak egy műben való felvonultatása elgondolkodtató. Talán annak bizonyítéka kíván lenni, hogy a rétor Arnobius széles műveltséggel, enciklopédikus tudással rendelkezett, ami az ókorban a szónoki mesterség legfőbb követelménye volt. Ennek a sokrétű tudásnak a dokumentumaként értelmezhető az is, hogy a politeizmus ellen kifejtett polémiában Arnobius hallatlanul nagy mennyiségű *antiquarius* anyagot vonultat fel. Sokat kölcsönöz a régebbi, klasszikus latin szerzőktől: Cicerótól, Lucretiustól, Varrótól, Cornificiustól, Cinciustól, Maniliustól, Pisótól, Aeliustól, Graniustól. Örömet leli abban, hogy megörökítse az eltérő véleményeket. Ez a hatalmas anyag azonban nem származik első kézből. A mitológiai ismereteket Varrótól veszi át, a mítoszkritikában Tertullianus és Clemens Alexandrinus nyomdokain jár. Felhasználta Cornelius Labeót is, bár ezt a szerzőt név szerint nem említi.⁴³

A felvonultatott vallástörténeti anyag önmagában is tekintélyes és a görög-római vallás árnyaltabb megismerése szempontjából rendkívül jelentős. A humanisták Arnobiust a klasszikus antikvitás iránti érdeklődése miatt *Varro Christianus*nak, azaz keresztény Varrónak nevezték el. Apológiájának különlegessége vallástörténeti forrásértéke és Róma uralmának kritikája mellett az, hogy részletekbe menően foglalkozik a kereszténység ellenfeleinek számító filozófiai megváltástanokkal, ezen belül a legveszélyesebb szellemi ellenféllel, az újplatonizmussal. Arnobius nyelvhasználata, stílusa is különleges: a vádlottból vádlóvá átminősült apologéta gazdag, színes szókinccsel, meglepő fordulatokkal, sok köznyelvi elemmel teszi élővé a szöveget, amelyhez nagyban hozzájárul a ritmikus sorzáratok jellegzetes alkalmazása. Szóválasztása nem mindig illedelmes, az érvelésben pedig nem egyszer túl messzire megy. Ez lehet az oka, hogy a későbbi korokban Arnobius munkáját maguk a keresztények is kényelmetlennek, mi több, kínosnak találták.

---

⁴³ Augustinus és Macrobius műveinek bizonyos helyein találhatóak közvetlenül Cornelius Labeótól származó idézetek, ezeket az arnobiusi szöveggel egybevetve valószínűsíthető C. Labeo használata. Vö. W. KROLL: *Die Zeit des Cornelius Labeo*, Rheinisches Museum 71, 1916. 309–357 és Uő: *Arnobiusstudien*, Rheinisches Museum 72, 1917–1918, 62–112. Arnobius forrásaihoz lásd még F. TULLIUS: *Die Quellen des Arnobius im 4., 5. und 6. Buch*, 1934 és E. RAPISARDA: *Clemente fonte di Arnobio*, Torino, 1939 valamint A. SITTE: *Mythologische Quellen des Arnobius*, Wien, 1970, ahol a korábbi kutatások eredményeinek összefoglalása is megtalálható.

Arnobiusnak hiányos ismeretei voltak a keresztény tanításról alapvetően fontos kérdésekben, így munkája a kiegyensúlyozatlanság benyomását keltheti. Jobban ismeri a pogányságot, melyet támad, mint a kereszténységet, melyet igazolni akar. Ebből a szemszögből nézve, jogos a dolgozatunk címében sugalmazott tömör jellemzés: Arnobius pogány, mert a kereszténységről alig tud többet, mint maguk a pogányok, és szinte a régi vallások követőinek szellemében tárja elénk a pogány világot. Ugyanakkor valójában mégiscsak keresztény, aki művét hite védelmében írta meg. Minthogy gondolatai erőteljesen a régi világban gyökereznek, apológiája ezáltal a keresztény jó hír, az evangélium egyéni, annak mintegy egyházon kívüli értelmezésének tekinthető.

SEBESTYÉN KISS

**„Heidnisches” Christentum – „christliches” Heidentum:
Arnob, ein Apologet aus dem 4. Jh. n. Chr.**

Als einziges Werk des afrikanischen Rhetors Arnob aus der Wende vom 3. zum 4. Jahrhundert ist unter dem Titel *Adversus nationes* auf uns gekommen. Der Aufsatz gibt einen Überblick über die merkwürdige Geschichte der handschriftlichen Überlieferung des Werkes, das sich einerseits dadurch eine Bedeutung einholt, dass es während der Überlieferung mit einem ebenso wichtigen apologetischen Werk, mit dem *Octavius* des Minucius Felix verbunden wurde. Nach der Darstellung der Textgeschichte werden einzelne Fragen, verbunden mit der Person Arnobs, mit der Entstehungsgeschichte und mit dem Titel des Werkes erörtert, wobei auch dem Problem, warum diese Schrift in den späteren Epochen als Apokrif galt, Achtung gewidmet wird. Endlich wird auch die geistliche Umgebung vorgestellt, in der das Werk entstanden ist. In Arnobs Schrift sind die verschiedensten philosophischen Tendenzen zu erkennen, so wird neben dem Epikureismus und dem Stoizismus auch der Neuplatonismus als konkurrente, in dem 3. Jahrhundert aufgekommene mystische Geistesströmung augenfällig. Die arnobianische Apologie ist auch schon wegen der Synthese dieser philosophischen Richtungen eine interessante Lektüre. Eine weitere Sonderstelle nimmt sich das Werk dadurch ein, dass bei der Widerlegung der Beschuldigung der Christen selbst Arnob zum Ankläger wird, und auf diese Weise verändert sich die Apologie genau in ihren eigenen Gegensatz: sie wird eine Anklageschrift gegen die Anhänger der heidnischen Religionen. Neben der klaren apologetischen Absicht fällt es aber auf, dass man bei Arnob keine zusammenhängende, systematische Darstellung der christlichen Lehren findet. Dies ist gewiss auch die Folge der Tatsache, dass Arnob das Christentum, das er so heftig zu verteidigen versucht, eben nur sehr wenig kennt. Nicht das ist der Fall mit den

heidnischen Kulte. Das bei der Kritik der heidnischen Religion aufgeführte religionsgeschichtliche Material ist nämlich auch schon an und für sich ansehnlich, und es ist wegen einer gründlicheren und abgetönten Kenntnis der griechisch-römischen Religion von enormer Bedeutung. Zwischen dem Titel des Werkes, etwa seinem ursprünglichen Vorhaben und seinem tatsächlichen Inhalt, also der Darstellung der heidnischen Welt wird eine sonderbare Spannung spürbar, wodurch sich die knappe Charakterisierung dieser eigenartigen Geistigkeit in dem Titel des Aufsatzes begründen lässt.

KOLTAY KLÁRA

KÉRDÉSEK A HARTLIB-KÖR ÉS MAGYAR MUNKA-TÁRSAIK EGYÜTTMŰKÖDÉSE KAPCSÁN

Samuel Hartlib londoni körének magyarországi, erdélyi kapcsolatait régóta számon tartja a történettudomány. A kör gerincét alkotó „három külföldi”¹, Samuel Hartlib (c. 1606–1662), John Dury (1596–1680) és Amos Johannes Comenius (1592–1670) – akik több évtizedes együttműködésük lényegét 1642-ben kötött és számunkra egy másik „Londoni Ligát”² is idéző baráti együttműködésükben az egyházi béke előmozdítása, a keresztény ifjak nevelése és az igaz bölcsesség tanulmányozása hármasként foglalták össze – időről időre felbukkan történetírásunkban. Kvacsa János már 1891-ben tájékoztat Alstedt, Bisterfeld és Dury, valamint Hartlib 1630-as években kialakuló ismeretségéről, Dury és az erdélyi református egyház 1633–1634-es levélváltásáról a református egyházak megbékélése ügyében, és elemzi Comenius nem teljesen felhőtlen viszonyát Medgyesi Pállal, Bisterfelddel, Tolnai Dali Jánossal.³ Az Angliában hosszú időt töltő Tolnai Dali Jánossal Hartlibbal való személyes kapcsolatáról, illetve Hartlib barátjának, John Stoughtonnak hozzá írt, 1639-ből származó epistolájáról is többen megemlékeztek.⁴ Comenius 1650–54 közötti sárospataki éveiről könyvtárnyi irodalom szól, amelynek témánk szempontjából legfontosabb része pedagógiai munkásságának puritán öszszetevőit, illetve az ez idő alatt a Hartlib-körnek és Sárospataknak a szo-

¹ Trevor-Roper a három külföldit tartja az angol puritán forradalom filozófusainak, akik a vidéki párt törekvéseinek adtak hangot. TREVOR-ROPER, H. R.: *Three Foreigners: The Philosophers of the Puritan Revolution*. In: *Religion the Reformation and Social Change: and other essays*, London Macmillan, 1972. 237–293.

² ZOVÁNYI Jenő: *Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911. 20–36.

³ KVACSALA János: *Bisterfeld János Henrik élete*, In: *Századok*, 1891. 447–478, 545–577; KVACSALA János: *Az angol-magyar érintkezések történetéhez*, In: *Századok*, 1892. 709–719, 739–810.

⁴ MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Budapest, Akadémiai, 1952. 62–63; MAKKAI László: *Puritanizmus és természettudomány*, In: *Századok*, 1964. 1073–1103, TREVOR-ROPER (1972), 258–259; KOLTAY Klára: *Tolnai Dali János londoni évei*, In: *Könyv és könyvtár*, XX. (1998). 23–44.

kásosnál is elevebb személyes érintkezéseit tárgyalja.⁵ Az 1650-es évek közepének élénkebb kapcsolatairól, amely Bisterfeld és Dury levelezésében, Rákóczi titkárának Schaum Konstantinnak angliai látogatásában és Comeniusnak Cromwell s Rákóczi katolikusellenes szövetségét remélő tervezettségiben nyilvánul meg, Márki Sándortól és Kvacsala Jánostól értesülhetünk.⁶ Mindezek három erőteljesebb kapcsolódási pontot rajzolnak ki: a hamincéves háború korának aktuálpolitikájára figyelő, abban a református Erdélynek szerepet szánó diplomáciai törekvéseket, a Ramus, Amesius, és a puritán gyakorlati kegyesség alapján álló puritánus eszméket, valamint az ezeken és Comenius pedagógiai elképzelésein alapuló iskolai reformokat Sárospatakon és az erdélyi iskolákban.

Érdemes azonban ezeken túlmenően megismerni az utóbbi idők irodalmával, amely a Hartlib-kör zavarbaejtően szerteágazó, ugyanakkor néhány vezérgondolattal egységes világlátássá szervezhető tevékenységét elemzi, és megkeresni azokat az elemeket, amelyeket az eddigi kapcsolatkutatás elhanyagolt, és további alaposabb vizsgálódást érdemelnek.

1947-ben megjelent művében G. H. Turnbull⁷ Hartlib fennmaradt kéziratjai, feljegyzései, levelezése alapján részletesen bemutatja a három vezéregyéniség három vezérgondolata, az egyházi béke előmozdítása, a keresztény ifjak nevelése és az igaz bölcsesség tanulmányozása köré szerveződő erőfeszítéseit.

Samuel Hartlib, a kör névadója és szervezője 1606-ban született Elbingben. Anyja angol volt, kereskedő apja pedig szoros üzleti kapcsolatban állt az elbingi és danzigi angol kereskedőtársasággal. Bár neve nem tűnik fel az egyetemi anyakönyvekben, Hartlib feljegyzéseiből tudjuk, hogy Cambridge-ben tanult talán már 1621-ben, de 1625–26-ban bizonyosan. Rövid időre visszatért Elbingbe, de többek között a harmincéves háború Elbinget is érintő eseményei miatt 1628 szeptemberében végleg

---

⁵ ZOVÁNYI (1911), 247–286.; MAKKAI (1952), 102–184; *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 1–3., szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1965–1971.

⁶ MÁRKI Sándor: *Cromwell és Erdély*, In: Erdélyi Múzeum, 1901; KVACSALA János: *Comenius és a Rákóczyak*, In: Budapesti Szemle, 1889. 113–150.

⁷ TURNBULL, G. H.: *Hartlib, Dury and Comenius: gleanings from Hartlib's papers*, London, Hodder and Stoughton, 1947.

Londonban telepedett le⁸, ahol életét a Bacon New Atlantisában felvázolt ideál megvalósításának szentelte. Évtizedeken keresztül kiterjedt levelezést folytatott a korabeli protestáns Európa gondolkodóival azzal a céllal, hogy társadalmi, egyházi, pedagógiai nézeteiket, gazdasági és technikai újításait nyilvántartsa, népszerűsítse, és egységes pedagógiai és oktatási rendszerbe foglalva az emberiség haladásának szolgálatába állítsa.⁹ Kiterjedt levelezésének, naplójának egy része fennmaradt sok értékes adatot szolgáltatva e fontos korszak szellemi irányzatairól, tudományos kapcsolatairól és mindennapjairól. Ephemerides című feljegyzései apró adatokat tartalmaznak mindarról, amit Hartlib érdekesnek ítélt: teológiai, pedagógiai, tudományos kéziratokról, találmányokról, gyógyszerreceptekről, azt is megtudjuk, hogy a nála megforduló barátainak mi a véleményük könyvekről, prédikációkról, egymásról. Gyakran találkozunk az oktatásban jól felhasználható könyvek, kéziratok listáival vagy egy-egy számára érdekes ember néhány mondatos bemutatásával. A bejegyzések végén többnyire azt is odairja, kitől származik az információ, lehetőséget teremtve ezzel a látókörébe tartozó személyek közötti kapcsolatok feltérképezésére.

⁸ *Hartlib and Comenius, a selecton of documents from the papers of Samuel Hartlib, with a brief inftrouduction by W. J. HITCHENS, Sheffield University Library, 1988. 1.*

⁹ Hartlib II. Károlynak 1660-ban benyújtott folyamodványban így foglalja össze saját munkásságát: „...give entertainment and become a sollicitor for the Godly Ministers and Schollars, who were driven in those days out of the Palatinat, and other Protestant Churches then laid waste... In the third place, your Mageties Petitioner found an opportunity to maintain a Relogiou, learned and Charitable Correspondence with the Chief of note in Forrain Parts, which for the spce of thirtie yeares and upwards he hath managed, for the goof this nation (as of the leading Men of all Parites) by procuring unto them:

1. Rare Collection of Manuscripts in all the parts of Learning, which your Magesties Petitioner hath freely imported, transcribed, Printed and sent to such, as were most capable of making use of them.

2. The best experiments of Industrie practised in Husbandrie and Manufactures; and in other Inventions and Accomodations tending to the good of this Nation, which by printing he hath published for the benefit of this age and Posterity.

3. A constant Relief (acording to his ability) or Adresse for distressed Schollars, both of this Nation and of Foreigners, who wanted emplotment, to recommend them to such as could make use of their services.” idézi WEBSTER. *Samuel Hartlib and the advancement of learning*, ed. by Charles WEBSTER, Cambridge, Cambridge University Press, 1970. 5.

John Dury (1596–1680), aki Sedanban, Leydenben, majd 1624-ben Oxfordban tanult, 1628 és 1630 között az akkor Gustavus Adolphus alá tartozó Elbingben volt az English Company of Merchants lelkésze. Itteni tartózkodása alatt ismerkedett meg Samuel Hartlibbal, akinek legközelebb munkatársa lett. Az egész életén át elsősorban a protestáns egyházak Róma-ellenes uniójának előmozdításán fáradozó Dury¹⁰, aki „vándor misszionáriusként”¹¹ járta Európát, és a Habsburg-ellenes mozgalmak, harcok állásától függően hol Svédországban, hol a német fejedelemségekben, hol Hágában Erzsébetnek, Frigyes választófejedelem özvegyének udvarában tartózkodott, figyelemmel kísérte többek között az erdélyi fejedelmek Habsburg-politikájának állását. Jelentős pedagógiai munkásságot is kifejtett. Az 1628-ból származó *De Cura paedagogica c.* tanulmányában leírtak jellemzik a Hartlib környezetében működő protestáns gondolkodók elsősorban etikai megfontolásokon alapuló pedagógiai törekvéseit: a tanárokat az ész – bűnöket erényre cserélő – orvosainak nevezi, és leírja meghatározó szerepüket az állam és egyház oktatás eszközével való megreformálásában.¹² Dury aktív részese volt a Hartlib körében folyó szerteágazó tudományos gyűjtő és szervezőmunkának, amely Comenius pánszofiájában találta meg központi magját és szervezőerejét. Comeniust neoplatonista hite a természet egyetemes harmóniájában arra ösztönözte, hogy kidolgozza azt a módszert, amely az érzékszervek, az ész és a kinyilatkoztatás által adott tudást szintetizálja és a gyermekeknek praktikus stúdiumok keretében hatékonyan továbbadja. 1631-től, *Janua linguarum reserata* című tankönyvének megjelenésétől kezdve a tudományos világban nagy sikert arató Comenius a kör legszélesebb körben ismert tagja volt, akinek oktatási módszereit egyre több helyen alkalmazták. Az 1628-tól kezdve száműzetésben élő Comenius személye s sorsánál fogva is társa volt Durnak a protestánsok helyzetének esetleges javulását ígérő politikai konstellációk figyelemmel kísérésében sőt esetenként megkísérelt életre kényszerítésében.¹³

---

¹⁰ MAKKAI 56–57., TURNBULL, G. H.: *Hartlib, Dury and Comenius, Gleaning from Hartlib's papers*, London, 1947, KVACSALA: *Az angol-magyar érintkezések történetéhez*, In: Századok, 1892.

¹¹ TREVOR-ROPER (1972), 251.

¹² WEBSTER 10–11.

¹³ vö. KVACSALA (1889)

A Hartlib-kör tevékenységének szabavétele után az utóbbi két évtized meghozta a Hartlib anyag elméleti, eszmetörténeti elemzését is.

Charles Webster¹⁴ és J. T. Young¹⁵ vizsgálódásai elsősorban a korabeli matematikai és kémiai, alkímiai meghatározottságú természettudományos gondolkodáson belül keresik a Hartlib-kör helyét és jelentőségét, amely baconi örökségként nemzedékük feladatának a hasznos tudás kollektív, hozzájuk hasonló láthatatlan kollégiumokban folyó gyűjtését tekintette. Mindketten hangsúlyozzák, számukra a természettudományok a vágyott teljes (total)¹⁶, egyetemes reformáció eszközei, az alkímia a teremtésen az ember bűnbeesésével keletkezett romlásokat hivatott orvosolni és a bűnös emberi lelket átalakítani (transmute)¹⁷, a matematika pedig, amint azt a Hartlib által különösen tisztelt Andreae *Christianopolis* című utópiájában látjuk, az egységes tudás, a pansophia és ezen keresztül a boldog társadalom foglalata.¹⁸

Trevor-Roper az európai reformáció számára végzetesnek látszó 1620-as évtized hatását vizsgálva¹⁹, Hartlib és nemzedéke gondolatvilágában fontos elemnek érzi a már említett vonások mellett a messianisztikus elképzeléseket, a világvége várását, a millenarizmust, amely megjövendöli a pápista antikrisztus bukását, és az ezeréves birodalom elérézése előtti időszakot a fény és tökéletes társadalom korának látja. Trevor-Roper kiemelendőnek tartja, hogy a 1630-as és 1640-es évek angol vidéki nemességének decentralizációs, laicizáló törekvései harmonizáltak Hartlib, Dury és Comenius baconi ihletésű programtervezeteivel, millenizmussal átszínezett panszofikus világlátásával, a keresztény egység gondolatával.

Frances A. Yates tanulmányában²⁰ azt az ívet vázolja fel, amelynek mentén a makrokozmosz és mikrokozmosz egységét megteremtteni kívánó John Dee nézetei a választófejedelemség anti-jezsuita, politikai Habsburg-

---

¹⁴ WEBSTER, Charles: *The Great Instauration, Science, medicine and reform, 1626–1600*, London, Duckworth, 1975.

¹⁵ YOUNG, J. T.: *Faith, Medical Alchemy and Natural Philosophy, Johann Moriaen, Reformed Intelligencer, and the Hartlib Circle*, Aldershot, Ashgate, 1998.

¹⁶ WEBSTER (1875), 27.

¹⁷ YOUNG (1998), xiii.

¹⁸ Op. cit., 112–149; YATES: *The Rosicrucian Enlightenment*, London, New York, Ark Paperbacks, 1986. 144–155.

¹⁹ TREVOR-ROPER, H. R.: *Religion, the Reformation and Social Change and other essays*, Macmillan, 1972. 237–293.

²⁰ YATES (1986)

ellenességének légkörében a különös, titkos rózsakeresztes mozgalommá alakultak Johann Valentin Andreae munkássága nyomán. Egy nem létező, de mégis sok hívet mozgató „vallási mozgalommá, amely az alkímiát használta az evangéliumi kegyesség intenzitásának növelésére, ugyanakkor nagyarányú tudományos kutató és az ezen alapuló reformprogram is volt.”²¹ Majd még mindig Andreae írásai nyomán keresztény társaságok és utópiák formájában felszínen maradván, – Hartlib, Dury, Comenius keresztény társaságának formájában térjenek vissza Angliába végső soron a Royal Society létrejöttéhez vezetve. Ehhez a kérdéskörhöz szól hozzá Szőnyi György Endre John Dee-ről szóló munkája, amely sok tanulsággal szolgál a korszak mágikus szemléletéről.²²

Hartlib puritán környezetben mozgó, alapvetően puritán eszméket és célokat követő „keresztény társaságának” képe sok árnyalattal gazdagított e tanulmányok fényében és új dimenziókat nyert a német gyökerek kutatásával.²³ Érdeemes feltenni a kérdést, a sok árnyalatból mi volt látható a magyarországi és erdélyi barátok, tanítványok számára, és azok meddig tudták, akarták követni a látottakat.

Ramus – Keckermann – Alsted – Comenius

Howard Hotson tanulmánya – Evans nyomán – párhuzamot von Hartlib és Comenius angliai és az ugyanazt a német gyökerű, Ramus, Keckermann és Alsted nevével fémjelezhető pedagógiai hagyományt képviselő Alsted és Bisterfeld erdélyi tevékenysége között. Megállapításainak summázata, mely szerint Londonban tevékenykedő barátaikhoz hasonlóan

---

²¹ „...a religious movement using alchemy to intensify its evangelical piety, and including a large programme of research and reform in the sciences, is surely an interesting phenomenon.” YATES (1986), 49.

²² SZŐNYI György Endre: *Exaltatio és hatalom. Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy angol mágus művében*, Szeged, 1998.

²³ HOTSON, Howard: *Philosophical pedagogy in reformed central Europe between Ramus and Comenius: a survey of the continental background of the „Three Foreigners”*, In: *Samuel Hartlib and Universal Reformation*, Studies in intellectual communication, ed. by. Mark GREENGRASS, Cambridge Univ. Press, 1994. 29–50; MILTON, Anthony: *„The Unchanged Peccemaker”? John Dury and the politics of irenicism in England, 1628–1643*, In: *Samuel Hartlib and Universal Reformation*, Studies in intellectual communication, ed. by. Mark GREENGRASS, Cambridge Univ. Press, 1994. 99–117.

„Alsted és Bisterfeld kulcsszerepet játszott annak a pedagógiai hagyománynak meghonosításában, amely az elkövetkező magyar puritán nemzedék legfontosabb hozzájárulása a nemzeti kultúrához”²⁴, nem újdonság számunkra. Az átvett német hagyomány részletes elemzése azonban már megoldásra váró kérdéseket vet fel: a két Tolnai sárospataki tanügyi összecsapása óta²⁵ az elavult keckermanni és a újonnan meghonosítandó puritánus eszmékkal harmonizáló ramista tananyag harcaként jelenik meg a magyar logikatanítás 1630-as, 1640-es évekbeli dilemmája. Átgondolandóvá válik ez az éles szembeállítás Hotson okfejtésének fényében. Ő Keckermannban azt a meghatározó szintetizátort látja, aki a saját tudományos pályafutásában tapasztalta a németországi iskolákban már a XVI. század végén meghonosodott, túlegyszerűsített ramista logikaoktatás és az egyetemeken oktatott magas szintű, de a kor praktikizmusától idegen, alapvetően arisztotelészi alapokon álló teológia közötti szakadékot. Ezért olyan metodológiai szintézist alkotott, amely a Ramustól tanult módon a téma szempontjából legfontosabb kulcsszavak, kategóriák egyszerű, közhelyeszerű megfogalmazásából indul ki, ezeket gondosan úgy csoportosítja, hogy könnyen érthetőek legyenek, ugyanakkor nem mond le a tudományos szaktekintélyek véleményének részletes tárgyalásáról, s ezt az anyagot is az induló kategóriák szerint csoportosítja. Ezt a módszert nemcsak az arisztotelészi logika „modernizálására”, hanem szintén ramista hagyományként egyéb tudományágakra is alkalmazta a nyelvtantól a retorikán és fizikán át a csillagászatig és földrajzig.²⁶ A nagy sikert arató és gyorsan terjedő keckermanni tankönyvek, amelyeknek hamarosan rövidített változatai is készültek, csodálói közé tartozott a német hagyományokat Erdélybe plántáló Johann Heinrich Alsted, aki a keckermanni szisztematikus módszerre alapozta enciklopedikus programját és Keckermann munkáinak poszthumusz kiadására vállalkozott. Elkészült Enciklopédiája, amely ha-

²⁴ HOSTON (1994), 49.

²⁵ ZOVÁNYI Jenő (1911); MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1952. 53–101; I. Rákóczy György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal, XXXII. rész, közli SZILÁGYI Sándor, In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. 1442–1443.

²⁶ HOTSON (1994), 43. valamint HOTSON, Howard: *Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Kluwer, 2000. HOTSON, Howard: *Johann Heinrich Alsted, 1588–1638: between Renaissance, Reformation and universal reform*, Oxford, Clarendon Press, 2000.

talmas mennyiségű tudásanyagot gyűjt egybe és rendszerez egy közös pedagógiai elv alkalmazásával a ramus-i módszer átvételével induló 60 éves német kálvinista pedagógiai hagyomány csúcsa és megalapozója a comeniusi pánszofiának, amely a 1631-es évtől jelentős szerepet kap Hartlib-köréhez hasonlóan a magyar pedagógiai elképzelések sorában Rákóczi Zsigmond tanulmányaitól kezdve Sárospatak comeniusi korszakáig.

Mi történhetett akkor 1639–40-ben Sárospatakon? A Tolnai Jánossal szemben elfogult kortársi beszámolók elnagyoltsága sarkította a véleményeket Keckermann és Ramus végletes szembeállításává? Vagy Tolnai János Keckermann-ellenessége is tipikus „anglo-akadémikus” vonás, azonosulás a hivatalos intézményi keretek közé nem engedett angol ramizmusnak a körülmények által kikényszerített „ádáz polemikusságával”, amely nem hagyott teret a ramizmus kompromisszumos továbbfejlesztésének?²⁷ A sárospataki Keckermann-vita körülményeinek árnyaltabb vizsgálatára sarkall Bisterfeldnek korábban a tudós megalkuvásra hajlamos természetével magyarázott állásfoglalása az ügyben, mely szerint a ő logikája – melyet ramista szellemű logikaként Tolnai a reform első lépéseként kezdett tanítani – csak bevezetés Keckermannéhoz²⁸, és „szégyenli és neheztelli, hogy az ő nevét forgatja benne [Tolnai] és azt mondja, hogy inkább akárná az ő logikáját megégetni, hogysesem az miatt a Keckermannus logikája letétetnék.”²⁹

John Stoughton levele Tolnai Dali Jánoshoz

A haza készülő Tolnait londoni barátai eddigi együttműködésükhöz méltó útravalóval látják el, John Stoughton (1589–1639) *Felicitas Ultimi Saeculi* művével. John Stoughtonnal már Londonba érkezésekor megismerkedett Tolnai.³⁰ A cambridge-i Emmanuel College volt diákja ekkor

---

²⁷ HOTSON (1994), 40., a sárospataki retorikaoktatásról l. még BARTÓK István: *Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, 1998. 84–85., Keckermann retorikájáról, IMRE Mihály: *Retorikák a reformáció korából*, Debrecen, 2000. 185–261.

²⁸ ZOVÁNYI (1911), 70.

²⁹ Geleji fejedelemhez írott levelét idézi MAKKAI (1952), 86.

³⁰ Dr. Twist profest to maintaine the Morality of the Sabbath against all opponents of the world. et so wil write of it which Dr Stoughton much wished because it was not sufficiently cleared. Hence there were so many differences of judgment as about it.

már 1632 óta a puritán érzelmű londoni St. Mary Aldermanbury egyházközség lelkésze. Stoughtonnak prédikációi nagy elismerést hoztak. 1626-ban, cambridge-i tanár korában I. Jakab király jelenlétében a béke boldogságáról prédikált nagyon is aktuális, a puritán párt véleményére jellemző politikai mondanivalóval: mindenféle spanyol és francia szövetségtől óvott, mert az az országot ismét Róma zsarnoksága alá hajthatná.³¹ Későbbi prédikációinak egy részét ismerjük. Halála után, 1640-ben prédikációi és értekezései gyűjteményes kötetekben jelentek meg.³² Stoughton mindvégig szoros kapcsolatot tartott fent Hartlibbal, gyakran találkoztak, amikor Hartlib Readingben lakott, sűrűn váltottak levelet egymással. Stoughton részese volt Hartlib sokirányú tevékenységének: figyelemmel követte Dury és Comenius munkálkodásait, segített a különböző célú

Mons. Swartz also hase many Arguments of which wee cannot finde as yet satisfactory Answers, et there is a MS. against it in french as that Hungarian told mee which hee would labor to get translated.

Sabbathe.

Dr Twist.

Swartz

Vngarus.

MS. Theologi^c

Hartlib, Ephemerides (1634), In: The Hartlib Papers (CD-ROM), Ann Arbor, VMI, 1995. f. 29/2/9B–29/2/10A.

³¹ WHITEBROOK, J. C.: *Dr. John Stoughton, Carolline Divine and Capt. Israel Stoughton*, New England Settler, London, A. W. Cannon, 1914. 4.

³² *XV Choice Sermons*, Preached upo Selected Occasions by John Stoughton, Doctor of Divinity, sometime Fellow of Immanuel College in Cambridge, late Preacher of Aldermanburie, London. According to the Originall Copie, which was left perfected by the author before his death, London, Printed for I. Bellamie, H. Overton, I. Rothwell, R. Rorpton, D. Frere, and R. Smith, 1640.

The Heavenly Conversation. And the Naturall Mans Condition. In two Tratises. By John Stoughton Doctor of Divinity, sometime Fellow of Immanuel College in Cambridge, late Preacher of Aldermanburie, London, Printed at London by T. C. for John Bellamie and Ralph Smith and are to be sold at the three Golden Lyons neere the Royall Exchange, 1640.

XIII Sermons, Preached in the Church of Aldermanbury, London, by John Stoughton, Doctor in Divinity, sometimes fellow of Immanuel College in Cambridge, and late Ppreacher of Aldermanbury, London. London, Printed by J. Raworth, for J. Bellamy, H. Overton, A. Crook, J. Rothwell, R. Sereir, J. Crookm D. Frere, and R. Smith, 1640.

gyűjtésekben³³; Hartlib többször kérte őt különböző témájú művek írására³⁴ és fontosnak tartotta teológiai művekről alkotott véleményét.³⁵

Stoughton kapcsolatot tartott Hollandiába és Új-Angliába menekült lelkészekkel is, pénzt gyűjtött megsegítésükre. E tevékenységét a Commission of High Court figyelemmel kísérte és 1635 októberében le tartóztatták, házkutatást tartottak nála. Erről többek között John Durnak (aki attól félt, hogy a házkutatás során rá vonatkozó dokumentumokat is találnak), egy Sir Thomas Roe-hoz írott leveléből tudunk. A lelkész ugyan hamarosan szabadon engedték, de még 1636-ban is arról panaszkodik Hartlibnak, hogy könyveinek és kéziratainak jó része a Commission tisztviselőiek kezében van.³⁶

1638-ban az utolsó éveiben főleg tudományos munkásságának élő Stoughton hajlik a feltehetően ismét Samuel Hartlibtól származó felkérésre³⁷, és Tolnaihoz írott epistola formájában foglalja össze a baconi tano-

---

³³ Stoughton 1636. szept. 7-én kelt Hartlibhoz írott leveléből: I am glad to see some hopes that Mr. Dury is in a likely way to advance his busines in Sweden: if that state would cordially ingage themselves in the worke I should take it as a pledge, that god would prosper them in their other affaires and give a new life to things... I was glad to heare that Mr Comenius inclined this way, in regard of his worke he is about, but considering the state of things among us am absolutely of opinion that he resolved for the best: I had procured 10l for Mr Hake beside what I paid to you, I sent the remaining 8l to Mr White whither he went, but since I understand he is gone from thence oversea, and Mr White hath sent the money back to be returned to him by Mr La Motte, if you have occasion to write to him it will not be amisse to signify so much. *The Hartlib Papers*, 46/11/3A.

³⁴ Stoughton egy feltehetőleg 1636-ban született leveléből: I had returned an answer before to your desire that I [word missing, MS edge torn] write a Par'nesis ad Pacem to be prefixed to the Conference of [Eeips.? MS edge torn] beside that I conceive my selfe not fitte as not particularly versed in those Controversies, and weake in body, full of imployment (preaching thrice a week) and many distractions, had I been able otherwise I have not the Conference by me which is necessary nor any thing that way it being surprized with the rest of my papers and lying still in the high Commission officers hands. *The Hartlib Papers*, 46/11/5A.

³⁵ As Dr Stoughton, that of Praier when hee spoke in mislike of Dr Featly Book of Prayer, if by way of Preface it were premised before the Treatise translated of Prayer; Eph. 34–6: Stoughton dislikes most Meades 3 degree that Satan shall be loosed again, et hase divers other Apocalyptical Notions which might hurt much Mr Meade. Revelation. Dr Stoughton; *Ephemerides* (1634) 29/2/65A.

³⁶ Idézetet l. KOLTAY, (1998), 44.

³⁷ Hartlib iratai között megtalálható a mű második felének keltezetlen másolata.

kon alapuló, Comenius pánszófiájában kiteljesedő, a skolasztikus módszerek ellenében született pedagógiai nézeteiket, amely a „természetes” oktatásba vetett hittel az egyetemes harmónia megteremtésére törekszik.

A mű értékelői egyetértenek abban, hogy különös írással van dolgunk. Makkai László egy nem különösebben jelentős gondolkodó és író kompiációjának tartja a munkát³⁸, Trevor-Roper a „rapzódikus pamfletben”, amely még a hosszú parlament eufórikus első néhány hónapja előtt íródott, a Hartlib kör sajátos, vulgáris baconizmus alapjain álló, a vidéki gentry törekvéseit kifejező reformjának első megjelenéseként üdvözli a levelet, amely Rákóczi Györgyöt a bohémiai vereség és svéd visszavonulás után a protestáns ügy utolsó reményeként, Dury, Comenius és Bacon nevét pedig a közelgő millenium előtt beköszöntő utolsó aranykor ígéreteként dicséri.³⁹ A kortársak értékeléséről egyelőre nincs sok adatunk. A műből nem sok példány kerülhetett Magyarországra. A címzettek környezetében, egy Rákóczi Zsigmond könyvtárában lévő példányról van tudomásunk⁴⁰ és egy sokkal későbbi felbukkanásáról az Angliát járt Kaposi Sámuel (1660–1713) 1695-ből származó könyvjegyzékében.⁴¹

A Hartlib kör „rózsakeresztes” hagyományai és Magyarország

Nem valószínű, hogy a több évig Hartlibék közvetlen közelében élő Tolnai ne érzékelt volna érdeklődésük és tevékenységük azon elemeit, az alkímia és orvostudomány iránti érdeklődésüket, pánszofikus világfelfogásukat, az ezen alapuló világreformterveket, amelyeket fentebb Yates nyomán Dee-ig visszanyúló „rózsakeresztes” hagyományként foglaltunk össze. Stoughton hozzá írt levelében is felismerhetőek ennek elemei, Comenius munkásságában pedig végig erőteljesen jelen vannak: a makro- és mikrokozmosz egységének filozófiáján alapul pánszofijája, melyet saját bevallása szerint Andreae hatása alatt dolgozott ki.⁴²

³⁸ MAKKAI László: *Puritanizmus és természettudomány*, In: Századok, 1964. 1076.

³⁹ TREVOR-ROPER, (1972), 258–259.

⁴⁰ MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*. (A Kárpát-medence korai-korai könyvtárai), Szeged, Scriptorum, 1996. XXX.

⁴¹ *Erdélyi könyvesházak III., 1563–1757*, szerk. MONOK István: *Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Vol. 16/3 XXX.

⁴² YATES (1986), 157.

Tolnai ugyanakkor Hartlib feljegyzéseiből kibontakozó, 1634-től kezdve fennálló munkakapcsolatuk során makacsul elkerülni látszik minden hagyományosan teológiai problémától idegen kérdést. Az Ephemerides éveken keresztül tudósít arról, hogy a fiatal magyar teológus élénken részt vesz a Hartlib-kör munkájában, a kéziratgyűjtésben, eszmecserékben. Tolnainak különböző érdekes kéziratok vannak a birtokában: Amesianum címmel Amesius Medullájának legfontosabb gondolatai, erre vonatkozó megjegyzések, Alting, heidelbergi professzor táblázata a Medullához, egy másik Alting kézirat, amely a Szentírás nehéz helyeit magyarázza. A zsidó nyelvel és a költészettannal kapcsolatos munkákat is mutatott Hartlibnak, valamint Scultetus szentírás-magyarázatait, Amesius és Richard Stock katekizmusát.

Részese volt különböző teológiai eszmecseréknek, amelyek az úr napjáról, a predestinációról, az Isten által kárhozatra rendelték sorsáról, az ember állapotából következő családságokról, a keresztyén lélek ismertetőjegyeiről az idő tájt folytak, majd egy ismeretlen szerző Isten és ember szövetségét taglaló kéziratát, Rivetus „de Sabbato” művét, Parues Jelenésekről írott kommentárját értékeli.⁴³

A hazatérő Tolnai magyarországi munkássága is távol áll a millenarizmustól, utópiáktól, egyetlen fennmaradt saját műve az úri imádság kérdését feszegeti. Comenius pánszofiával kapcsolatos tevékenységét ugyan örömmel üdvözli, és évekig együtt dolgoznak a sárospataki oktatás pánszofikus alapokra való helyezése érdekében, kapcsolatuk azonban megromlik. Ennek oka abban kereshető, hogy Drabik jóslatai által támogatva Comenius Rákóczi Zsigmondot igyekezett felruházni a tragikus sorsú Frigyes választófejedelem helyett, a cseh népet védelmező hős szerepével⁴⁴, majd Zsigmond halála után II. Rákóczi Györgyöt igyekezett rábírní a Habsburgok elleni aktív fellépésre. A Drabik jóslatok szélsőségességét és Comenius beléjük vetett bizodalmat nem tudták osztani a sárospataki kollegák. Tolnai, Medgyesi és Bisterfeld is igyekszik jobb belátásra bírni Comeniust ezzel kapcsolatban. Comenius természetesen Sárospatakon is tartja a kapcsolatot Hartlibbel. Drabik jóslatairól is tájékoztatja őt és a fejedelemhez írott 1658-as levelének másolata is megtalálható a Hartlib

---

⁴³ Minderről bővebben: KOLTAY Klára: *Tolnai Dali János londoni évei* In: Könyv és Könyvtár, 20. kötet (1998), 23–44.

⁴⁴ KVACSALA János: *Comenius és a Rákóczyak*, In: Budapesti Szemle 1889. 113–150.

iratok között. Bár Drabik jóslatai kézről-kézre járnak Angliában is⁴⁵, úgy tűnik ebben a kérdésben angliai barátai sem értenek feltétel nélkül egyet Comenius-szal. Benjamin Worsley levélben fejezi ki kétségét a jóslatok jellegével szemben.⁴⁶

Hasonló az independentizmus ellenes művet megjelentető Comeiusszal szembenálló egységfront Tolnai, Medgyesi és Bisterfeld részéről a presbiteriánus egyházakormányzat elvének védelme érdekében is.⁴⁷

Ha Tolnai esetében az amesiusi hagyományok tűnnek is erősebbeknek az alkimista vagy éppen rózsakeresztes kötődésekkel magyarázhatóaknál, Hartlib feljegyzésiből kitűnik, hogy a huzamos ideig Londonban élő magyar alkimista, Bánffyhunyadi János (Hunniades, ahogyan a feljegyzésekben szerepel) kapcsolatban volt a Hartlib-körrel. 1634 óta előfordul neve fontos kémiai könyvek írójaként⁴⁸, a mágnesességgel és mesterséges kö-

⁴⁵ I beg of you the Drabician revel from Feb: 2. to Marc 8. 58. which are mentioned in the letter of Mr Com to mee. you have allready sent mee from Nov: 28 to Feb 2. And nowe last another from March 8 to May. 1.

John Beale levele Hartlibhoz, 1658. jún. 12. In: The Hartlib Papers, 31/1/68A.

⁴⁶ If Mr Sparrow answer not our honest kinde ingenuus Intentions to him we have at least done our d duty to move him Although I rather impute it to many busynesses then to any other thing as beleaving him to be a Civil person & a man of honest christian principles. Your friendly favour or presents of sweetmeates as you well called them. I meane Lux in Tenebris, with our choyce friends holy Key, I received the last weeke./ Christinas <Poniatovia> Visions I have read all over, & would have beene glad we had her hystory. The preface <imediately> before Kotters visions I read with much savour, being done by a person (whosoever he was) that had both Iudgement & learning. some of Drabicus seeme to be dreames rather then visions and the style & matter of some of them do rayse a doubt in me, whether they were any other then such dreames & Impressions in sleepe as are Ordinary <& naturall>. Although if this were granted there is no necessity I suppose othat it should preiudice the Creditt of others that seeme to be more extraordinary. But I know you do not expect a Judgment in perticular so soone from me. In generall.

Benjamin Worsley levele Hartlibhoz, 1659, Jan. 20. In: The Hartlib Papers, (33/2/11A-12B)

⁴⁷ KVACSALA (1891), 553.

⁴⁸ Mr Hodges et Lampleau for Reading

Lampleau for Calligraphy.

Divers for Stenography.

Brukus for didactics of the whole Encyclop'dia, et Pell.

Lampleau for Languages. Pell

Lampleau for Language Styles et Oratory.

vekkal kapcsolatos kísérletiről is szót ejt Hartlib⁴⁹, és 1640-ben tudósít arról, hogy Sir Kennelm Digby és mások egy laboratórium felállításába fogtak, a labor építője Hunneades.⁵⁰ Bánffihunyadi levelezett és könyveket cserélt Medgyesi Pállal⁵¹, így Medgyesi személye közvetetten szintén bevonható a Hartlib-kör hatósugarába. Biztosra vehetjük, hogy Medgyesi Bisterfeldtől és Tolnai Jánostól is tudott Hartlibék tevékenységéről (a Hartlib iratok nem említik az ő nevét), de Bánffihunyadi révén talán más aspektusát is megismerte működésüknek.

Horne for Styles et Oratory.

Dr Stoughton for Oratory.

Brook for Poetry.

Lampléau, Brukius, Pell for Encyclop'dia Singularium.

Pell for Mathematikes.

Branthwaite for Musick et Brukius.

Brukius for History.

Amicus Roystons Methodus Acontii.

Lord Herbert Ruthen in Physicis et Chymicis et Huniades. Dr Bootes fratres, Watson.

Medicin' Dr Mayerne Dr Bootes. etc.

Didactica Angli'. Ephemerides (1635) 29/3/2B.

Schl''er habet Landsbergi Tabulas Medicas. Item, Systemata Chymi'

Hunniadis. 3. Item MS. Cary. etc.

MS. Medica.

Schloer. Ephemerides (1634) 29/3/28A.

⁴⁹ Hunniades his Artificial Iewes serve best for Representations of those sensualia. They differ in nothing From the true ones but that where they are brought to the mill they are not so hard. Otherwise they are as good and true every whit as the Natural ones.

Sensualia.

One Thomson now with the Lord Brook knowes also the Art to make them which hee has learned from Hunniades for 25 lib. Hee pretends also to have many other physical waters.

Thomson. Ephemerides (1639) 30/4/12B.

Hunnides hath an Experiment to transmit or translat the Magnetic Vertue of the Loadstone either into Iron or Gold and therf there to multiply and exalt it (keltezten) *The Hartlib Papers* 31/23/19A.

⁵⁰ A Laboratory is erecting in Gresham-Colledge by Sir K. Digby and others of which there is a Priviledge to bee gotten. Hunneades is the erecter or builder of it.

Chymica Ephemerides (1640) 30/4/51B.

⁵¹ Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 269.

Medgyesi és Tolnai kapcsán még egyszer vissza kell térnünk Alsted és Bisterfeld személyéhez: az oktatási, egyházkormányzati, napi politikai kérdésekben együttműködésük, gyakori egyetértésük ismeretes. Az újabb kutatások azt is bizonyították, az Alstedt pályájának elején jelentkező lullista, kabbalista vonások éppen itt, Erdélyben erősödtek fel újra.⁵² Kvacসাla Bisterfeldről is azt írja, hogy „a nép ördögösnek nézte” természettudományos kísérletei miatt.⁵³ Bisterfeldről szóló más adatok azt sugallják, hogy a gyulafehérvári akadémián természettudományos tárgyakat tanító professzor⁵⁴ érdeklődésébe is keveredtek okkult vonások. Bisterfeldnek Alstedhez írott levelei elárulják, az 1620-as években, európai útjai során könyvek gyűjtésére kap megbízást, amelyek között nemcsak „közönséges, hanem titkosabb” könyvek is vannak.⁵⁵ 1639 januárjában Johann Moriaen, Hartlib amszterdami barátja ismeretlen levelezőtársának számol be arról, hogy éppen sikerült a nála vendégeskedő Bisterfeldet rábeszélnie, hogy néhány pánszofista titkot áruljon el neki, az analízisre és genezisre vonatkozó módszerét, módszerét a héber gyökök igaz jelentésének megtalálására és néhány kabbalista titkot, amikor hírnök érkezett Alsted halálhírével. Bisterfeld azonnal távozott és készült a mielőbbi hazautazásra.⁵⁶

Mit érzekeltek mindebből a látszólag tisztán teológiai, homiletikai, egyházkormányzati kérdéseken gondolkodó magyar kollégák? Nem vettek minderről tudomást? Vagy Comenius panszofikus módszerének helyeslése és gyakorlati használata nemcsak pedagógiai célszerűségének felismerését jelentette, hanem mélyebb filozófiai azonosulást a pánszofikus-utópisztikus-rózsakeresztes gondolatkörrel? Érdemes lenne részletesebben elemezni a Bisterfeld–Medgyesi, Bisterfeld–Tolnai kapcsolat emlékeit an-

⁵² HOTSON (Alsted), 160–181.

⁵³ KVACSALA János: *Bisterfeld János Henrik élete*, In: Századok, 1891. 574.

⁵⁴ Op. cit. 457.

⁵⁵ HOTSON (Alsted), 457.

⁵⁶ „Word of Alsted’s death reached Bisterfeld several weeks later at the house in Amsterdam of Johann Moriaen, who finally persuaded him to spend a Sunday afternoon divulging a few of his pansophic secrets – his general method of analysis and genesis, his method of finding the true meaning of Hebrew roots, and a ‘specimen’ of his ‘Kabbalistic secrets’. But as the rose from lunch and began to speak, a courier arrived from Transylvania with the terrible news of Alsted’s death, Bisterfeld rushed off immediately to prepare his return, and Moriaen’s hopes of gnostic enlightenment ‘lay in ashes.’” Idézi HOTSON (Alsted), 180.

nak kiderítése érdekében, hogy a Medgyesi-Bánffihunyadi levelezés, a Campanella művek megjelenése a Rákóczi fivérek tananyagában és könyvtárában⁵⁷ lehetnek-e árulkodó jelei a magyar teológusok misztikus kötődéseinek vagy véletlenül felbukkanó, önmagukban jelentős elemek csupán. Figyelemre méltó adalék mindenesetre az is, hogy Schaum Konsztantin, a fejedelemnek 1655-ben Nyugat-Európa több országát bejáró követé⁵⁸, Amszterdamban Moriaent, Londonban Hartlibot is fölkeresi és amint Hartlib naplójából több helyen kitűnik a filozófusok kövére és a fémek transmutációjára vonatkozó hazai történeteket mesél, többek között azt, hogy „Erdélyben *sokan* vitriollal dolgoznak.”⁵⁹

---

⁵⁷ MONOK (1996), 37, 46, 49, 83.

⁵⁸ KVACSALA (1884), 146–147.

⁵⁹ Many labour in Transylvania in Vitriol as the Philosophical Matter. But that there is a possibility of transmutation of Mettals is cleere and evident even from a River in Transylvania or Hungary where iron flung in is turned into Vitriol. Mr Schaum.

Materia. IAPIS Philosophorum

Transmutation

of Mettals.

Historia Naturalis

Transylvania

Ephemerides (1655), 29/5/27b.

Mr Constantinus Schaum came to my house the 13. of April, who related also of a Polonian Nobleman vpon the borders of Hungary who kept wit himself without debt (which no Family in all Poland can boast of from Radzivil to the least) left a great estate behind him, never wanted money, and was never Sick to 63. years, but cured himself always within 12. houres, but taken with a disease in his head, which tooke away his memory to cal for his Physick, hee dyed. Hee was all his life deafe but of a very sagacious disposition to vnderstand by signes vpon his hands in the day time etc. and by certain touches at night and in darknes the [29/5/25a] The minds of those that spoke vnto him. Hee was sought for and neare vnto by several knowing Men that came vnto him on purpose to bee learne something of his Chymical mysteries. Col. Wurtz addressed Schaum to Morian to comunicate with him about him and what was left him but though hee stayed 2. day's at Amsterdam on purpose for him yet hee could not find him out. And thus accidentally hee discoursed at table about these businesses. And when hee told Clodius in general how that hee had left behind him a number of glasses with Liquors Powders etc. which no body knew what to make of having no name given to any of them, hee also mentioned a certain little Silver box, which hee found among his Jewels gilt from within. In the same hee found a certain quantity of Powder, which Clodius asket whether it was not of a red Colour. Reply yes. Whether not very heavy? Answer yes. etc. and some other questions more by which hee concluded. It must of necessity bee the Philosophical Powder, that [29/5/25b] Can tinge or hath the tincture

Érdemes ennél a kérdéskörnél megemlíteni azt a nem angol közvetítéssel, hanem közvetlenül Heidelbergből érkezett rózsakeresztes hatást, amelyet az először Heidelbergben tanuló Prágai András majd Miskolczi Csulyak István és Miskolczi Csulyak Gáspár tulajdonában lévő rózsakeresztes theológiát-filozófiát tárgyaló 1619-es oppenheimi kiadású könyv jelent.⁶⁰

E néhány adat felbátoríthat arra, hogy tovább keressük az angol vagy a közvetlen német hatás nyomait ebben az aspektusban is.

Dury irenikus törekvései és Magyarország

Az erdélyi fejedelemséggel kapcsolatos nemzetközi politikai tervek jelenléte, amelyek a fejedelemséget mint a Habsburg ellenes összefogás fontos szereplőjét, bizonyos korszakokban szinte egyetlen letéteményesét szemlélték, állandóan érezhetőek a Hartlib-kör tevékenységében, elsősorban Durnak az egyházi béke megteremtésére irányuló törekvéseiben. Erről egyetlen 1634-ben keletkezett és 1654-ben megjelent kiadvány⁶¹ tudósít, mely a Dury által az erdélyi egyházhoz eljuttatott egységgel kapcsolatos kérdésekre adott hivatalos zsinati választ tartalmazza. A zsinat által adott, az uniót lehetségesnek tartó válasz megfogalmazása valószínűleg az aláírók között is szereplő Alsted, Piscator és Bisterfeld nevéhez köthető⁶², de

---

etc. Wherupon vnderstanding also that hee had the Possession of all his things Library Laboratory. etc. hee exhorted himm not to speake more so freely of this matter. Hee said hee had put <the Powder vpon> the Quicksilver but it would not tinge. But hee mistooke the Manner (which also Clodius would not tell him) of it, which was that the Quicksilver should bee made hott moderately. For if it were too hot the Vertue of it would fly away. This Helmond hath pretty well described.

Schaum.

Polonian Nobleman

Chymica.

IAPIS

Philosophorum

Tinctura.

Quicks.

Ephemerides (1655) 29/5/26b

⁶⁰ Prágai András emlékei, In: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Vol 1., 114–115.

⁶¹ RMK III. 1924.

⁶² KVACSALA János: *Bisterfeld Henrik János élete*, In: Századok, 1891. 452–459.

Tolnai Istvánnak Rákóczi Györggyel folytatott levélváltásából tudjuk, hogy a fejedelem is érdeklődött a kérdés iránt, kíváncsi volt magyarországi prédikátorai véleményére, és a pataki prédikátor saját és paptársai, Szepsi, Alvinczi és Kovásznai urak tetszéséről is értesíthette a fejedelmet. Bár a Pareustól induló és tanítványai által Magyarországon is képviselt irenikus mozgalom, amit Pareusnak magyarországi könyvtárakban, többek között az éppen ez időben szerkesztett sárospataki könyvjegyzékben is számos példánnyal szereplő könyve is tovább terjeszthetett, előkészítette a talajt egy ilyen, látszólag az egész egyház egyöntetű helyeslésével született kedvező válasznak, a tisztánlátáshoz részletesebben meg kell vizsgálni a pareusi és a Dury nevéhez fűződő elképzeléseket, a kérdéssel kapcsolatos erdélyi állásfoglalást.

A mű kiadásának időpontja, az 1654-es esztendő ismét az Erdéllyel kapcsolatos tervek fellángolásának ideje, Schaum Konstantin, Rákóczi títkárának követjárásai erre az időre tehetők. A Londonba érkező Schaum természetesen felbukkan Hartlib látókörében és a tőle kapott legkülönbé-
lébb információk megjelennek a feljegyzésekben: Bisterfeld mohamedánokat és papistákat az előbbieik javára összehasonlító megjegyzésétől⁶³, erdélyi és magyar kuriózumokon át Rákóczi azon tervéig, hogy a bibliát románra fordíttatja.⁶⁴ A Dury-féle egyesülési törekvések vizsgálatához kitűnő anyagot szolgáltat a Hartlib-archívum főképp levelekben, különböző időszakokban más-más árnyalatban megfogalmazott egyesülési tervekkel.

---

⁶³ Bisterfeld related to bee of opinion that Mahumedans are better to bee tolerated etc. then Papists, those allowing of soe many horrid Sinnes and those destructive to humane Society and Magistracy. Schaum.

Papists.

Bisterfeld

Ephemerides (1655) 29/5/31A.

⁶⁴ Prince of Transylvania hath caused the Bible to bee translated into the Walachian Language and gave away Copies of them.

Walachia

Bible.

Ephemerides (1655) 29/5/26A.

KLÁRA KOLTAY

Questions on the Nature of Co-operation between Hartlib's Circle and their Hungarian Collaborators

The connections between Hungarian and Transylvanian protestants and Hartlib's circle in the 17th century is a long established fact of literary history. The many-sided activities of Hartlib's friends, which they themselves group into the three categories of promoting ecclesiastical peace, educating Christian youths and persuing true knowledge of pansophic nature, make it interesting to investigate on whether all aspects of the circle's activities are recognized, accepted and followed by the Hungarian and Transylvanian collaborators, how deeply they associated themselves with the Comenian pansophia with all its mystic and alchemic implications and how wide a possible influence of pansophic philosophy could be. The paper aims at collecting a few facts showing that it is worth investigating along this line.

MIKÓ GYULA

HEDERA POETICA**A FELVINCZI SÁNDOR TEMETÉSÉRE ÍROTT LATIN
GYÁSZVERSEK VIZSGÁLATA**

Felvinczi Sándor ismert alakja volt Debrecen szellemi és egyházi életének a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben. A protestáns egyházak gyászévtizede sodorta őt a „Kálvinista Jeruzsálem”-be 1673-ban, innen Zilahra hívták, a zilahi egyházmegye esperese lett, majd 1678-ban debreceni lelkész, 1683-tól egyházkerületi főjegyző, 1684-től haláláig a debreceni gyülekezet esperese.

Életrajzának egyik legterjedelmesebb forrása a temetése alkalmából 1686-ban Debrecenben kiadott *Hedera poetica significativa vitae et rerum gestarum admodum Reverendissimi Clarissimi Doctissimi domini Alexandri Felvinczi*¹ epigrammagyűjtemény előszava. Sem a címlapról, sem a szövegekből nem derül ki, hogy ki a szerzője a gyászverseket bevezető előszónak. A szöveg befejezése szerint a debreceni eklézsia papjai, a környékbeli lelkészek, a debreceni kollégium tanárai, diákjai és néhány városi lakos nevében fűzhette a gyászborostyánokhoz valamelyik professzor vagy lelkész társ.² Ez az életrajzi szöveg évszámokat nem tartalmaz, mivel az életpályát annak bizonyosságaként kívánja bemutatni, amit így foglal össze Felvinczinek az üldöztetéséről és Debrecenbe való meneküléséről írva: „Végül azonban az emberi dolgok Ítéldőjének, aki szolgálóiért híven bosszút áll, úgy tetszett, hogy a száműzöttet e bajok közül kiragadja, botorkáló lépteit kiigazítsa.”³

Sejteni lehet, hogy Felvinczi korán elvesztette a szüleit, mivel az előszó a lelkész gyermekéveiről, a Felvinczen végzett iskoláiról szólva, nagyany-

¹ *Hedera Poetica* Debrecen 1686. A Debreceni Ref Koll. Nagykönyvtárában jelzete H 878.

² *Asserta ab Ecclesiae Debrecinae, aliarumque circuiacentium Ministris, Scholae Professoribus et civibus et quibusdam praetactae urbis incolis* – A latin szövegeket, ahol nem jelzem külön, a saját fordításomban közlöm, az epigrammák szövegeit tartalmi fordításban.

³ *Ast supremo rerum humanarum Arbitrio et fideli suorum servorum Vindici, placuit tantum Exulem hisce malis eripere, caespitantem surrigere.*

jának előrelátó gondoskodását emeli ki. Ezt támasztja alá az is, hogy a váradi iskola elpusztulása után soha nem tért vissza Erdélybe. Árvaságára utal a *Hedera Poetica* 126. epigrammája is, melyet a vers aláírása szerint Felvinczi István, az elhunyt testvére írt. A szövegben kurzív írással kiemelt *Parens*, *Pater*, *venerandus Amor* szavak Sándornak a testvére iránt érzett, szinte szülői szeretetére utalnak:

Nam accipi non ficta *Parens* tua facta volenter,
Percepi benefacta satis mihi participato,
Affectusve Tuos palpabam sponte Paternos.
Cur moerore meam mentem *Pater* afficis atro?
Vah cecidit *venerandus Amor*, mea Gloria summa
Experiare precor factorum praemia larga.
*Maestus accinuit Stephanus Felvinci, frater defuncti*⁴

(Mert engedelmesen és szívesen fogadtam meg a te őszinte tetteidet, elegendőnek tekintettem a velem megosztott jótéteményeket, és kedveskedtem a magától jövő atyai érzéseidnek. Ó Atyám, miért borítod gyászba a lelkem? Ó elhullott a tiszta szeretet és az én nagy dicsőségem! Könyörgök. Hadd kapja meg tetteinek örök érdemét!)

Váradon elviselt nélkülözéseit, tanulmányai fedezéséért elvégzett nehéz munkáit részletezve az előszó egyértelműen említi hősünk árvaságát: „Itt milyen végzettel társult életet élt, szülőktől elárvulva, tanulmányai támogatóitól elhagyva...”⁵

Váradon klasszikus tanulmányokat (*studia classica*) folytatott, teológiát, filozófiát tanult. Az előszó megnevezi a hányatott sorsú férfiú váradi, debreceni, pataki tanárait is. E tekintetben Felvinczi *Haeresiologiájára* támaszkodik, amely a szerző halála előtt három évvel, 1683-ban Debrecenben jelent meg.⁶ Váradon többek közt Enyedi Sámuel,

---

⁴ Az első tagmondat *Parens* szava megszólítás is lehet a szöveg elrendezésében, és akkor a jelentés így módosul: „Ó Atyám, szívesen ...”. A *Pater* megszólítás is érthető földi és mennyei értelemben, miként a *venerandus Amor* és a *Gloria*.

⁵ Ubi talibus sociatam fatis vitam transegit Orbus parentibus, praesidiisque ad militiam scholasticam requisitis destitutus.

⁶ Ez a címe szerint eretnek vallásokkal és felekezetekkel foglalkozó „értekezés” Felvinczi fő műve. Az ötszázhatvan oldalas, nyolcadrét méretű könyv lényegében vallástörténeti lexikon, melybe a szerző az egyes felekezeteket, vallásokat, nevük eredetének, elterjedésük történetének és hatásuknak szempontjai szerint ismerteti. A könyvet a Szentháromságnak szóló *Dedicatio*, vagy inkább hálaadó imádság vezeti be, ezt a *Praefatio ad Lectorem* követi, amely a szerző preceptorainak megemlékezésével zárul.

Köleséri Sámuel, Martonfalvi György oktatta, akivel a város eleste után Debrecenbe menekül, majd innen hamarosan Patakra. Itt Buzinkai Mihály, Pósházi János professzorok tanítják. Nem szándékozom részletezni az előszó alapján Felvinczi életrajzát, mivel a benne közölt események a kézikönyvekben is megtalálhatók.⁷

Érdekesebbek azonban azok a Felvinczi életének utolsó évtizedére vonatkozó adatok, melyek forrása az elhunyt lelkész felett 1686. március 30-án elmondott két prédikáció.⁸ Szőnyi Nagy Istvánnak a halottas háznál elhangzó gyászbeszédéből megtudjuk, hogy Felvinczi Debrecenben alapított családot, és a már kétszer megözvegyült Badics Annát vette feleségül. Tíz évig éltek együtt. A prédikáció *conclusio* részében kerül említésre az elhunytat sirató családtagok közt Felvinczinek iskoláskorú fia és egy alumna. Ez az ifjú, Pataki C. István (Stephanus C. Pataki) az epigrammagyűjtemény 40. darabjában, egy nyolcdisztichonos versben búcsúzik jótevőjétől. Érdekes a versgyűjtemény keletkezésének szempontjából Szőnyinek a prédikációja elején tett megjegyzése, mely szerint az ő Mária leányát Felvinczi „e veszedelmes időkben atyai édes indulattal házánál tartotta, s mint maga kedves gyermekét tanította.” Debreceni Kalocsa János prédikációjának *applicatió*jában a néhai esperes szánalomra hajló és segítőkész lelkületéről írja: „Más nyavalyáit látván szánakozott, és szorgalmatoskodott azok orvoslása felől, mint igen világos példa erre avagy csak e minapi cselekedete, mikor Városunkban sok becsületesek és tisztességbeniek a Németektől kínoztatnak.” Ezek a részletek a Caraffa által megszállt város viszonyaira utalnak. Felvinczi más lelkésztársával együtt azt élhette meg, hogy az a „közönséges üldöztetés”, amely elől Debrecenbe menekült, életének utolsó évében Debrecenben utolérte.

Ezért lényeges a *Hedera* előszavának az a részlete, amely Felvinczi váradi ifjúságának egy fontos epizódját adja elő, amelyről sem az említett kézikönyvek, sem a prédikációk nem tesznek említést. A tárgyalt előszó szerint ugyanis Felvinczi részt vett Várad 1660-as védelmében: „Amidőn a mi Sándorunk a magyar eklézsiák reménységére tudásában gyarapodva, a tanulmányait társainak nagy elismerésével komolyan és serényen végzi, Várad, erődjét, mely Mársnak és a művészetnek is a városa volt akkor, az

⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* Bp. 1977., *Új magyar irodalmi lexikon* Bp. 2000., RMKT 11. kötet, 1986.

⁸ DEBRECENI KALOCSA János: *Dicséretes emlékezet* (DRK H 878), SZŐNYI NAGY István *Élő holtak jó illata* (DRK H 1039).

ottomán oroszlán kegyetlen és elkerülhetetlen ostrommal körülzártta. A két hétig tartó ostrom során a támadott erőd falai között a fegyverek hangos zajában, az ágyúk bömbölése közepette a schóla bátrabb tanáraival és diákjaival együtt ő is önként harcolt az oltárokért és az otthonokért. Hazája üdvéért bátran viselte magát, dicséretesen vigyázott őrhelyén, és naponta készen állt arra, hogy az ellenséggel összecsapjon, és bebizonyította azt, hogy bátor neveltje nemcsak a művészetnek, hanem a harcnak is.”⁹

Nem a múltat huszonhat év távolából megszépítő emlékezet utólagos heroizálásáról van szó ebben a Livius imitáló¹⁰, *grandiloquus* szövegben. Várad 1660-as ostroma idején Gyulai Ferenc, váradi kapitány a török támadásától fenyegetett várat az őrség nagy részével elhagyja, azzal az ürüggyel, hogy katonáival Ecsedre kíséri II. Rákóczi György holttestét, a haldokló urához Munkácsból Váradra érkező Báthori Zsófiát és annak fiát, Rákóczi Ferencet. Váradot Ali pasa ötvenezres ostromló seregével szemben nyolcszázötven katona védte a kapitány helyettesének, Balogh Máténak vezetésével. Szükség volt tehát minden fegyverfogó kézre.¹¹ Más jelentőséggel is bír az előszóban annak említése, hogy a tizennyolc éves Felvinczi is harcolt keresztyén hitéért és hazájáért. A *Hedera Poetica* ugyanis a Caraffa hadaitól megszállt Debrecenben jelent meg, és a gyászévtizednek, a protestáns executionak hatását tükrözi. Ez az állapot meg-

---

⁹ Nostro Alexandro in spem Ecclesiarum Hungaricarum paulatim Succrescente, et studia sua publica, cum magno suorum commilitonum applausu serio et graviter provehente, Várad, ipsum Martis et artis pro tunc emporium, eiusque fortalitiium a Leone ista Ottomanico, dura et inevitabili Orbis Hungarici jactura, tractu septem hebdomadarum durante, noster *Denatus* obsessum intra fortalitiium, cum praecipuis et animosioribus dictae Scholae, cuius inter ingentes armorum strepitus, bombardarum clangores voluntarium egit militem, pro aris, pro focis, proque Salute Patriae rebus fortiter gestis, laudabiles sustinuit excubias et quotidiemanum cum hoste conferre paratus ostendit non solum artis sed etiam martis animosum se esse alumnium.

¹⁰ LIVIUS: *Ab urbe condita* V. 39: ex loco inde munito deos hominesque et Romanum nomen defendere.

¹¹ Várad II. Rákóczi György oldalán állt a török által támogatott Barcsay Ábrahámmal szemben. Ezért amikor a fejedelem a szászfenesi csatában súlyos fejsébet kap, a csatáról mindjárt szezkerbe fektetvén, Váradra viszik, ahol június 7-én meghal. – A védelemben részt vevő diákok számát illetően Szalárdy ezt írja krónikája hetedik könyvének hatodik részében: „Az oskolából is vagy harmincöt számú deákok, jó ifjú legények szabad akarattal jöttek vala be Almási Dávid hadnagysága alatt, kik és holmi tisztviselőkbül álló kevés nép a várban vala, dandár avagy álló seregnek rendeltettek vala.” SZALÁRDY János: *Siralmas magyar krónikája*. Magyar Helikon 1980. 585.

határozza a lelkész felett mondott gyászprédikációk tartalmát és motívumait is.

Az epigrammákat bevezető *laudatio funebris* az elhunyt prédikátor életének eseményeit taglalva, őt az *ecclesia militans* szolgájaként mutatja be, aki szegény lévén a tanulmányai végzéséhez szükséges fizikai megpróbáltatásokkal járó mezei munkákat Isten ügyének szolgálatáért vállalja, és ez ügy mellett mindezek által tanúságot is tesz: „Árván és az iskolai tanulmányaihoz szükséges egyéb segítőktől is elhagyatva, szigorú nélkülözések közt, különösen a klasszikus tanulmányainak idején, úgy kezdett hozzá küzdelmeihez, hogy gyakran a tanulmányaitól eltérő munkákkal szerzett alamizsnát, a könyvet pedig a kapával, a tudományok aratását a mezei aratással váltogatta. Barátságban volt nemcsak az iskolatársaival, hanem azokkal is, akik ástak és arattak. Úgy tartotta ugyanis, mindenképpen be kell bizonyítani, hogy nemcsak égi dolgokra termett, hanem a kapa forgatására is, és hogy erőfeszítései, melyekkel élelmét fáradtságos munkával előteremti, később Isten házának majdani szolgálata számára szükségesek.”¹²

A nehéz körülmények között végzett tanulmányok isteni ügyért, és egyben isteni gondviseléssel (*divina providentia*) viselt vitézkedésként jelennek meg a szövegben. Ezt támasztja alá a szóhasználat is: Felvinczi Sándor a szülőhelyéről a váradi iskolába *firma ulterioris profectus spe animatus* (későbbi hivatásának erős reményétől felbátorítva) érkezik. A tanulást *militia scholasticana*nak, tanulótársait *commitiones*nek nevezi az ismeretlen szerző, a klasszikus tanulmányok kezdő szakaszának befejezését *exoluto classicarum velitationum penso* szerkezettel fogalmazza meg, melyben a *velitatio*¹³ hordoz a katonáskodásra utaló képi tartamat.

¹² Orbus parentibus, praesidiisque ad militiam Scholasticam requisitis destitutus, interdum cum pertinaci rerum suarum penuria (durante praesertim classicorum studiorum decursu) usque adeo colluctari coepit, ut frequenter extraneis laboribus stipem asserere, librum cum ligone, messem Scholasticam cum campestri commutare, se familiarem quidem Scholaribus, sed familiarem etiam fossoribus et messoribus praebere, natum ad astra, sed natum ad rastra documentis sufficientibus comprobare, atque ita suos conatus, tandem domo Dei profuturos, quadra improbo sudore parta provehere necesse habuerit.

¹³ A római manipulus könnyű fegyverzetű gyalogosainak, a *velites*eknek az ellenségbe belebelecsípő portyázásából ered a kép, amely a megkezdett, vagy a más-más iskolákban folytatott tanulmányokat jelenti. A szövegben a Váradon, Debrecenben, Patakon végzett tanulmányok befejezésére utalva: *Velitationibus Sholastico Patakinis feliciter succedentibus...*

Ezek a szavak és kifejezések nem különleges nyelvi ötletek, hiszen a *miles*, *militare* szó metaforikus használata a klasszikus latinban is igen gazdag. Du Change középkori és újlatin jelentéseket közlő Glossariuma is többek közt az *in officio militare*, tehát a világi vagy egyházi kötelességteljesítést kifejező szókapcsolattal határozza meg a szó jelentését, s erre hoz példákat.¹⁴ Melanchton retorikájának bevezető epistolájában a *commilitiones* kifejezés sajátos rétegnyelvi használatban az említett szöveghez hasonlóan 'iskolatársakat' jelöl.¹⁵

Abban az összefüggésben azonban, ahogyan a Felvinczi életét ismerető szövegben szerepelnek ezek a szavak, mégis jelentősége van annak, hogy a *militia* körébe tartozó erények idéződnek fel általuk. Hiszen a gyászversek képvilágában több helyen is megjelenik a *miles* és az *athleta*¹⁶ képe az elhunytira vonatkoztatva. A tanuláshoz szükséges pénz megkeresésének munkája (*externes labores*) pedig, mint láttuk, a hitszolgálat mellett tanúsított bizonyágtételként jelenik meg az előszóban. Ez a személyes sorsot érintő sok megpróbáltatás, illetve Váradnak mint *emporium Martis et artis*nak védelme a bevezető életrajz szerint egyetlen szent cél érdekében történik, ez pedig Istennek és a magyar Siónnak a dicsősége

¹⁴ *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, conditum a Carolo Du Fresne domino Du Cange [...] et alii, I–X. Tomus quintus, Niert 1885.

A *miles* címszóban: ...qui alicui Principi, sive in officiis palatinis, sive in expeditionibus militaribus militant. Qui igitur Principi in quolibet officio, seu in qualibet dignitate, palatina civili aut militari deserviebat, ei militare dicebatur eiusque esse miles. A *militare* címszóban: quippe pro aliquo officio defungi in curia Principis, usurpant scriptores. Görög szinonimaként említi a szócikk Theophaneszra hivatkozva a πολιτεύεσθαι (szabad polgárként él, a közügyekben részt vesz) igét. Az Augustinusnál közölt helyek: *De civit. Dei* 5. lib. 6. cap. „Ille in officio Comitatus militat” Idem *Epist.* 54. „In quolibet officio Militanti...” sacrális értelemben is. *Epist.* 76 „Militia clericatus” Ordo Romanus: „Acolyti cum Defensoribus ...dimissis hinc inde partibus, prout Militant, praecedunt Pontificem usque ad Ecclesiam”.

¹⁵ A hely – ...*ut vobis et commilitationibus vestris* – az *Elementa Rhetorice*st bevezető *Epistola nuncupatoria* első mondatából való. A levélnek és a *Rhetoricából* vett szemelvényeknek János István által készített fordítása megtalálható: *Retorikák a reformáció korából*; szerk.: IMRE Mihály. Csokonai Könyvtár, Források 5. Debrecen, 2000. 49–86.

¹⁶ Dobozi Istvánnál: *vix nostris miles discessit ab oris*, és Kölgyesi Balázsnál: *Dum verbis Athleta gravis gravis Babylonis et orci / Imperium comitante Deo prosternere pergis...* A dolgozatban a görög szavak és nevek írásakor az auctorszövegekre és az epigrammákra való utalásokban térek el a fonetikus írásmódtól.

(*gloria Dei et Hungaricae Sionis*).¹⁷ Ez a heroikus magatartás és a hitről való bizonyásgtétel nem más, mint mártírium, a szó eredeti és szakrális tartalommal bővült jelentésében értve.¹⁸

A gyászversek aláírásából, illetve ajánló soraiból, mivel ezek a halott iránti kegyeletes tisztelet megnyilvánulásai, megtudjuk azt is, hogy kik az előszót dedikáló lelkipásztorok, professzorok, diákok, polgárok. Egyrészt a közösen és nagyrészt egy időben látogatott hazai iskolák és külhoni akadémiák teremtenek kapcsolatot közöttük, másrészt pedig a város, mely lakhely és asylum számukra. A versszerzők többsége Várad pusztulása után vagy a pataki vagy a debreceni schólában tanult, vagy éppen – mint a megboldogult esperes is – megfordult mind a kettőben. A külhoni akadémiák közül Leyden és Groningen teremt kapcsolatot köztük és a gyászolt Felvinczi között. Vele egy időben, tehát 1668 és 1670 között e két akadémián tanult a gyűjtemény egyik szerzője, Szenczi Pál. Ő 1668 augusztusában Leydenben is és Groningenben is beiratkozik. Gyászverse szerint azonban már korábban, Patakról ismerték egymást Felvinczivel. Liszkai István 1666-ban, Szőnyi Nagy István 1667-ben, Lisznyai Kovács Pál 1671-ben tanult a groningeni akadémián. Ő egyébként Kassán is rektortársa volt a megboldogultnak. Szilágyi Tönkö Márton, debreceni professzor 1667-ben groningeni, egy évvel később leydeni peregrinus volt. Az előszó szerint Felvinczi is épp úgy, mint Szilágyi – latinus névhasználatában Sylvanus – Cocceius tanítványa volt. Kapcsolatuk Debrecenben is elmélyülhetett, mivel mindketten a város elismert személyiségei voltak.

¹⁷ Várad Erdély kapuja volt, ezért akarta a török a belviszály adta lehetőséget kihasználva, elfoglalni. Szalárdy szerint maga Barcsay Ákos is arra kéri titkon a váradiakat, hogy „az országnak és a keresztyénségnek főbástyáját oltalmaznák” (SZALÁRDY János: *Siralmas magyar krónikája* Magyar Helikon 1980. 571.). A várban az ostrom veszélyei közt, a bástyákon is mindennap három alkalommal három prédikátor szolgál igehirdetéssel és buzgó imádsággal, „bátorítják, oktatják, vidámítják” a védőket. A bástyákon küzdő katonák és polgárok nemcsak a vár oltalmazására tettek esküt, hanem arra is, hogy kerülik „Isten méltóságos nevének hiába való felvételét” (i. m. 583.). A július 8-án tartott hadiszemle alkalmával Szalárdy egyrészt a Montecuccolitól várt segítséggel, másrészt a vértanúság dicsőségével biztatja a védőket: „De ha úgy tetszenék is Istennek, hogy mindnyájan a kegyetlen ellenség miatt a szép végház oltalma mellett halált szenvednünk kellene is, úgy is ez életben is jó hírünk-nevünk dicsíretes szép emlékezetben maradna, lelkeink pedig örök boldogsággal koronáztatnak!”

¹⁸ GYŐRI L. János: *Reformáció, mártírológia, exemplum* Irodalomtörténet 2001. 321.

Amikor IV. Mohamed 1683-as, Bécs ellen induló hadait Belgrádig kísérte, és a próféta zászlaját ünnepélyesen Kara Musztafának átnyújtotta, Debrecen is hódoló küldöttséget küldött a szultánhoz. Az útnak induló követeket Debrecen határában Felvinczi Sándor és Szilágyi Tönkö Márton búcsúztatta egy-egy prédikációval.¹⁹

Más versszerzők néhány évvel később vagy korábban tanultak az említett akadémiákon, mint Felvinczi. Így Debreceni Kalocsa János, aki a másik gyászbeszédet tartotta az elhunyt prédikátor felett, 1654-ben fordult meg Groningenben és Leydenben. Az ifjú Köleséri Sámuel pedig 1680-ban tanult a leydeni egyetemen. A gyászversek írói tehát lelkészek, professzorok és a kollégium diákjai, mint Csengeri Pál, aki epigrammája végén *Scholae contrascrib*aként jegyzi magát.²⁰ Az egyik szép vers írója Dobozi István, ő az aláírása szerint *patr(iae) civis*. Ugyanő a szerzője a Szilágyi Tönkö Márton professzor temetésére írott *Honor posthumus* elogiumgyűjtemény kezdő darabjának (*Sisite, Viator, iter Sylvanus perspice bustum*), melynek aláírásánál már a *judex Debrecensis* titulus szerepel. Ő egyébként már 1684-ben is bírja volt a városnak, s az 1710. évi himnlőjárványban halt meg.

A 127 versből álló *Hedera poetica* darabjai terjedelmük, szerkezetük és versmértékük alapján sorolhatók az epigrammák, szorosabb értelemben az epitaphiumok műfaji keretébe. Metrumuk heroicum, azaz hexameter, vagy disztichon. A heroicumban írottak közül a leghosszabb az a tizenöt soros vers, melyet Nánási Miklós retorikatanár és könyvtáros írt: *De Introductione navis sortis Debrecinae descriptio Allegoria* (Debrecen sorsának hajó irányításáról vett allegóriája). A disztichonokban írottak közül pedig a korábban már említett alumnus Pataki C. István, klasszikusokból összeragasztott tizenhét soros szövege. Ezek a versek méretük-nél fogva a műfaj sajátosságának, a *brevitas*nak ellentmondani látszanak, ám Vossius *Institutiones*ében az acumen, a nyelvi ötlet érvényesülését lé-

---

¹⁹ Szabad királyi Debrecen Város történelme. Második kötet – írta SZŰCS István. Debrecen 1872. 457.

²⁰ A *contrascriba* a kollégium testületének fontos tagja volt. A seniorral együtt a rector professornak volt beszámolósi kötelezettséggel alárendelve. Ő osztotta ki a szolgálatokat a senatust alkotó tizenkét esküdt (jurati) között, felügyelt az iskola rendjére, a *carcerra*, ő őrizte a kulcsokat. Hetenként összehívta a senatust, meghallgatta az esküdtök észrevételeit, a vétségeket elkövetőket a törvényszékek (alsó, illetve a súlyosabb ügyekben intézkedő nagyobb törvényszék) elé idéztette, a határozatokat végrehajtotta.

nyegesebb epigrammai sajátosságnak tekinti, mint a vers terjedelmét: „Nem követjük éppen ezért azok véleményét, akik szerint az epigramma nem lehet hosszabb három négy sornál... Ami az epigrammát illeti, azt nem a szóbőség, hanem a nyelvi ötlet határozza meg, ezért állhat hat, hét vagy nyolc disztichonból is.”²¹

A legrövidebbek azok a gyűjteményt záró disztichonok, melyeket a kollégium diákjai írtak. A versforma tekintetében így nem mutat olyan változatosságot a gyűjtemény, mint például a *Honor posthumus*, amelyben szapphói strófában írott vers is található. A versek hosszúsága és metruma poétikai kérdéseket vet fel. Vizsgáljuk meg Scaliger és Vossius alapján az epitaphium és az epigramma kapcsolatát.

Az, aki a gyászhoz, temetéshez kapcsolódó témák költői megformálására vállalkozott, sokféle műfaj közül tudott választani képessége vagy a vers megrendelőjének igénye szerint. Scaliger irodalomelméleti műve, a *Poetices libri septem* harmadik könyvének százhuszonkettedik fejezetében az epicedium, epitaphium, elogium, parentalia, threnus, monódia, naenia műfaját említi meg ebben a témakörben.²² Ezek a műfajok nála is tartalmi sajátosságok alapján különülnek el. Például az *epicedium* a még el nem temetett halott felett hangzik el, az *epitaphium* pedig a temetés alkalmával a sír mellett, vagy a temetés évfordulóján az elhunyt emlékére. A költői műfajok meghatározása olyan tartalmi jellegzetességek szerint történt, amelyek retorikai fogalmak alá rendelhetők: ezek a *dispositio*, az *elocutiós hangnemek* és a *propositió*ba felvett beszéd tárgy. Ez a felfogás minden megformált szöveget *oratió*nak tekintett, és a verseléssel kötött beszédet, az *oratio ligatát* a poétika tárgyául jelölte ki, a prózában előadott szónoklatot, az *oratio solutát* pedig a retorika tárgykörébe vonta.

Az *oratio* genusait Scaliger a *Poetices Libri Septem* első könyvének legelején az ékesszólás képességéből (*vis orationis*) eredezteti. Ez a ké-

²¹ Nec propterea tamen iis accedimus, qui putant epigramma non pluribus posse versibus constare ternis, aut quaternis... quod epigrammata spectat non copia, sed acumine placent, quae nec brevius disticho, nec longius tetrachio finiebantur... sunt hexasticha, heptasticha, octasticha. VOSSIUS: *Poeticarum Institutionum libri tres* Amstelodanum 1647. A III. könyv XIX. fejezetében van szó az epigrammáról. Az epigramma verseléséről szóló 5. 6 §-ban tér ki a verssorok számára. Erre példaként idézi Martialis II. lib LXXVII. versét.

²² SCALIGER Julius Caesar *Poetices libri septem: ad Sylvium filium* (Caput CXXII. Liber III.) 1561 Lyon.

pesség az emberi tevékenységben megnyilatkozó három cél, a *szükségesség, hasznosság, gyönyörködtetés (necessarium, utile, delectabile)* szerint változik, és ezek – Scaliger szavait követve – a természetes állapot kiművelőiként (*naturae cultus*) más és más öltözetet adnak a beszédnek: Közülük az első az igazság felkutatására való, és úgy véd, mint a vértet; a második a polgárok közt használatos, és olyan, mint a tóga; míg a harmadik célja a gyönyörködtetés, és olyan, mint a gazdag polgár elegáns viselete.²³ Ez a háromféle cél szerinti öltözet megfelel a három beszédnemnek. Így a költészet a tárgy (*materia*) tekintetében nem tér el a bemutató beszédétől.²⁴ Ezért szerepelhet a leírás (*descriptio*), az esküvői dicséret (*epithalamium*), a vigasztalás (*consolatio*) akár *oratio solutaként* retorikai, akár *oratio ligataként* pedig poétikai műfajként. Jellemző e tekintetben Vossius megjegyzése a *Poeticarum Institutiones*ben az *epitaphium* tartalmáról szólván: *plura autem de his in Oratoriis Institutionibus* (erről többet az *Oratoriae Institutiones*ban szólunk).²⁵ A kettősség miatt lehet az *epitaphiumot* a *Poetics Libri Septem* szerint is *oratio* vagy *carmen* formájában megírni. Erre a műfajra példaként egyrészt Thuküdidész Periklész-beszédét, illetve – Scaligernél nem meglepő önteltséggel – saját magának a Bécs alatt elesettek emlékére írott hexaméteres versét említi.

Vossius poétikájában, a (*Poeticarum Institutionum libri tres XXI. caput 1. §*) viszont az *epitaphiumot* az *epigramma* után sorolva, egyértelműen verses műfajként elemzi. Noha az *epigramma* témaköre szerinte szélesebb, – eredetileg ennek tekintettek ugyanis minden szobron, tárgyon lévő feliratot, az *epitaphiumot* viszont csak síremlékre vésték fel, – mégis mindkét műfajra jellemző a rövidség és az *argutia*. Különbőségük az, hogy

---

²³ Res omnes nostrae aut necessarii, aut utilis aut delectabilis genere comprehenduntur. Horum omnium natura quadam vel a principio constituta, vel procedente postea tempore vis orationis affecta est... Huius ergo naturae cultus aut quasi arma textit militem pro necessitate, aut tamquam toga Senatorem pro utilitate aut voluptatem perinde atque amictus elegantior nitidiorem civem. Quare fines quoque dissimiles sui habuit, quippe ob veritatem indagandam inter philosophos expressit necessitas orationem, propter utilitatem vero civili prudentia ex cultu est: ad theatra autem eam traxit delectatio. SCALIGER I. könyv I. fejezet.

²⁴ Tertia modus genera duo haud multo diversa continet, quae communem materiam habent res communi forma enarrationis idque multo cum ornatu. SCALIGER I. könyv I. fejezet.

²⁵ I. m. Lib. XXI. 10. §.

az epitaphiumnak *sepulchralis* tartalma van.²⁶ Ez kap hangsúlyt a szerzőnek az auctoroktól vett verspéldáiban is, mivel ezek közös eleme az, hogy stilizált vagy valóságos sírfeliratok.²⁷

Ha az epitaphium egyszerre a poetikának és a retorikának is témája lehet, tekintetbe véve az epigramma egyik legfontosabb sajátosságát a *brevitast*, tárgyunk szempontjából lényeges kérdés az, hogy az epitaphiumot lehet-e az epigramma egyik fajtájaként értelmezni. Scaliger és Vossius ezt a verses műfajt az epigrammával összehasonlítva tárgyalják, az epigrammára jellemző jegyeket tárnak fel benne, kezdve a görög elnevezés etimológiájánál. Scaliger a *ἐπίταφιος λόγος* latin fordításaként ezt adja meg: *Sírbeszéd ... melyet a siremlékre írtak fel, erről az epigrammák közt lesz szó.*²⁸

Miért hangsúlyozzuk az epigrammai sajátosságokat? Azért, mert ez a műfaj az alkalmi költészet jellegzetes verstípusaként egyrészt a poetai classisok elméleti grammaticai, prosodiai, retorikai ismereteinek gyakorlására szolgált, másrészt viszont témában, hangnemben, verselésben nagy szabadságot adott a költői tehetségnek. Scaliger szerint az epigramma magába foglalja a költészetnek az arisztotelészi felosztást követő minden fajtáját.²⁹ Lehet *διαλογικόν* vagy *δραματικόν*, tehát párbeszédés, *διηγηματικόν*, azaz erkölcsi tanítást tartalmazó, és *μικτόν*, tehát kevert, melyben a verses epikához hasonlóan a szerzői narráció váltakozik a sze-

²⁶ At versiculi, quos epitaphias (ἐπίταφιος) dicimus incidebantur sepulchro. Sin strictius accipiamus vocabulum epigrammatis; versiculi sepulchrales erant breve carmen, saepe etiam argutum, ut sic quoque ad epigramma pertineant pressius acceptum. – In epitaphio brevis requirebatur uti in omni epigrammate.

²⁷ Egyrészt önálló epigramma formájú szövegek, mint a híres nápolyi Vergilius sírfelirat: *Mantua me genuit...*, vagy Martialis VI. könyv, LII. epigrammája („Haec iacet in tumulo, raptus puerilibus annis...”), másrészt v. eclogájának 43. sora („Daphnis ego in silvis hinc usque ad sidera notus”), Ovidius *Metamorphoses*éből (a 2. könyv 327–328 sor „Corpora dant tumulo. Signant quoque carmine saxum / His situs est Phaethon, currus auriga paterni”) vett részletek. Tibullus elégiáiból (I. könyv 3. elégia: 53–56 „Quod si fatales iam nunc... sequiturque mari”) az alkotó halhatatlanságát hirdető sírfelirat toposza és ugyanez Ovidius *Tristia*jából III. könyv 3. / 71–74. sor „Quosque legas versus ... poeta meo.”

²⁸ Funeris oratio... quod tumulo inscribitur, de quo inter Epigrammata. *Poetices Libri Septem* III. könyv, CXXII. fejezet.

²⁹ SCALIGER: *i. m.* III. lib. 170. p. C – Arisztotelész *Poétikája* a poézis műfajait a mimézisz eszközeiből, tárgyából és módjából vezeti le. Ez a műfaji felosztás a közlés módjából ered, aszerint, hogy ki beszél a verses szövegben.

replők párbeszédével.³⁰ Téma, versforma, alakzatok és a különféle nyelveken való megformálás szerint is szinte végtelenül változatos a *Poetices libri* szerzője számára ez a műfaj³¹, és úgy véli, hogy ez a tematikai sokféleség miatt a retorikában az elocutióra alkalmazott mindhárom hangnem az *altiloquum*, a *humile* és a *medium* a maga jellegzetes témakörével (*Idea*) jelen van az epigrammában is.³²

A hangnem és témakör alapján Scaliger szerint három faja van az epigrammának. Első az érzékeny szerelemmel foglalkozó *epigrammata mollia*, szelíd, lágy hangú, melyre példa Catullus (*Vivamus mea Lesbia*), másodikba a *vivida, vegeta, acria* (élénk, életteli, éles hangú), melyre Martialis verseit tekinti mintának.³³ A harmadik az, amelyben az epitaphium is megszólalhat: *van még egy nemes és különleges, tudós fajtája is (az epigrammáknak), amelyet telítve van azzal a méltányossággal, amelyet oly keveseknél és ritkán találsz meg, mivel méltósággal teli szépség, szelidséggel teli ötlet van benne... nem érdekhajhászás ösztönzi, hanem egészen a végletekig emelkedett lelkiület.*³⁴

³⁰ Bán Imre ezeket *alapműfajok*nak nevezi, 'drámai, magyarázó, vegyes' jelentéssel fordítja, illetve értelmezi Károlyi Péter Poétika könyvének ismertetése során. BÀN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században* Bp. 1971. Akadémia Kiadó Irodalomtörténeti Füzetek 72. 11.

A magyar költészet a XIX. században is megtartja az epigrammáknak ezt a műfaji felosztását, például kevert fajú Kölcsey *Huszt* c. epigrammája, drámai Kazinczy *Himfyje*.

³¹ Epigrammatum autem genera tot sunt, quot rerum, tot versuum generibus explicatur, quot sunt versuum genera, tot verbis verborumque generibus, speciebus formis, figuris, modis componuntur, quot sunt in quocunque linguae, nationis populi, gentis ambitu genera, species, formae, figurae, modi verborum. (Poetices Lib III. 170. C) „Az epigrammáknak annyi fajtája van, amennyi téma van, és annyi versfajta van, ahány versfajta van, annyi szóval, a szavaknak annyi fajtájával, típusával, formájával, alakzatával, módjával fogalmazzák meg, ahány fajtája, típusa, formája, alakzata és módja van a szavaknak bármilyen nyelv, nemzet és nép körében.”

³² Genera igitur Epigrammatum indefinita, propter materiae diversitates, tentavimus ad pauca reducere. Ut praeter altiloquum, humile, medium habeat etiam proprias Ideas.

³³ Ez négy altípusra, specieresre oszlik: 1. *foeda* (ocsmány – „az ilyen versek nemcsak Platón államából, hanem az egész földkerekségről száműzendők”); 2. *amarulenta* (gúnyoros – „ezt még szabad a homo bonusnak is gyakorolni”); 3. *a melyben acetum* (csípősség, bántó élc) *van, de nem durván sértő*; 4. „*ebben attikai só van, amely nevétre fakaszt.*” Lib. III. caput CXXVI. Appendix pro epigrammate.

³⁴ Est etiam species quaedam nobilis ac generosa, scita quadam aequabilitate plena: quam apud paucos ac raram invenias, ut sir venustas cum gravitate, et acumen cum

A *Hedera poetica* darabjai ebben a hangnemben fejezik ki a megrendülést Isten pásztorának vagy szolgájának halála felett, az örök élettel való vigasztalódás reményét és a halál utáni megdicsőülés örömét. Mindehhez az elhunyt értékeit és érdemeit kell megjeleníteniük, hiszen csak így lehet érzékeltetni a veszteség fájalmát, és indokoltá tenni a megdicsőítésben alkalmazott amplifiációt (a mondanivaló túlzásokkal szokatlan képekkel való bővítését). A funerális irodalom fontos eleme a dicséret, a laudatio. Ezt az epitaphium lényegeként emeli ki Vossius, amikor a latin és a görög sírfelirat közötti különbséget abban látja, hogy a görögök sírverseivel szemben a rómaiak jobban kedvelték az *oratio solutá*ban alkotott szöveget: *Fontosabbnak tartották ugyanis azt, hogy inkább a tettek nagyszerűségéből származzon a név örök érdeme, mint a költői találékonyságból és tehetségéből.*³⁵ A *Poeticarum Institutionum libri tres* szerint a dicséret heroikus témája, a fájdalom, a részvét és a megrendülés tragikus érzései nem idegenek az epigramma rövid műfajától, sőt ezek teremtenek kapcsolatot az epigramma és az eposz, illetve a tragédia között.³⁶ A *Hedera* kötet alkotói számára az *inventio poeticá*nak abban kellett megnyilvánulnia, hogy egyrészt az örök emlékezet fenntartása végett az eposzhoz illő heroizálással dicsérjék az elhunyt értékeit, és a tragédiához illő módon keltsék fel a fájdalom és a szánalom érzését, illetve a síron túli megdicsőülés döbbenetét, másrészt pedig az epigramma lényegét adó rövideget is megtartsák. A halálban való megdicsőülésnek a bemutatása (*laudatio*), illetve a veszteség fájalmának kifejezése emelkedett hangnemet (az *altiloquum* elocutiós genusát) és metaforával, allegóriával ékesített beszédet (*figurata oratió*t) kívánt.

---

lenitate ... non illatus aliunde aut affectatus ambitiose: suspensus animus usque ad extremum. Lib. III. caput CXXVI Appendix pro epigrammate.

³⁵ Atque id partim, quia facilius esset soluta oratione breviter et perspicue multa complecti; partim quia praestare arbitrentur ut ex magnitudine gestorum, quam ex poetae inventionem atque ingenio, aeternum consequerentur nominis decus. Cap. XXI. 9. §.

³⁶ Nam cum epico carmine commune habet, quod laudet deos et heroas, virosque excellentes: uti et arbores, urbes, ac similia. Cum tragoedia vero, quod ea refert, quae gignant dolorem, miserationem, admirationem: dolorem afferendo, atrociam: miserationem iisdem memorandis, si immerenti contingant aut inter coniunctos, praesertim inter parentes et liberos vel fratres, sorores: denique admirationem exponendo fortuita, imprimis ubi praeter opinionem unum alterius est causa vel occasio ut sit Oedipidi vita. Cap. XXI. 9. §.

A szóképek jelképi értelme, allegorikus tartalma az epigrammai tömörséget is szolgálja, és eleget tesz a nyelvi megformálás azon elvárásának, amit Vossius Vidát idézve így jelöl: *argute, ingeniose dicendum, sed breviterque*.³⁷ Legyen erre példa, ahogyan **Liszniai Kovács Pál**³⁸ versének kezdő sorai pogány és keresztyén elemekkel, Horatius *Ad Melpomenem* ódájának (III./30) krisztianizálásával bemutatja az epigramma kötet „hősenek” apotheózisát.

Cingendus merito vitricibus hucce Jehovae
Sertis, divinus Mysta potentis erat.

(Íme, méltán kell itt győzelmi koszorúval illetni a hatalmas Jehova isteni papját.)

Ehhez hasonló képalkotási módot, mai értelemben allegóriát találunk **Rápóti Mihály** biharnagybajomi lelkész epigrammájában.

Hactenus ah, potuisti miles fidei sed in alto
Vulnere stat mucro Mortiferique Ducis.
Nec symmachi tui, Symmysta Dei, defendere possunt!
Proh dolor Averno a rege vinci potes.
Sub terras ibit tua vita fulgida, ad umbras
Cur si lux tenebris nunquam concipitur?

(Eddig bírtad, ó hit katonája, de sebedben mélyen áll a halálthozó vezér dárdájának vas hegye. Nem védhetnek meg téged, Isten paptársát a te küzdőtársaid! Ó fájdalom, hogy az Avernus királya téged legyőzhet. Miért megy a te ragyogó életed az árnyak közé, ha a fényt soha nem fogadja be a sötétség?)

A vers az *Aeneis*nek Camilla amazonkirálynő hősi halálát megjelenítő részletét imitálja (*Aeneis* XI. 815–830.): *hactenus Acca soror potui* 823 sor, ... *ossa sed inter /ferreus ad costas stat vulnere mucro* 815; 816. sor. A *symmachus, symmysta* szópár kiemeli a részlet „pogány” és keresztyén kettősségét, amit a János evangéliumra utaló *lux tenebris nunquam concipitur* sohasem fogadja be a sötétség a fényt erősít fel. (*Erat lux vera... et mundus eum non cognovit*. I. 9. Igazi világosság volt, de a világ nem ismerte meg őt.)

³⁷ *Institutiones Poeticae* III. könyv (3. §)

³⁸ MAKKAI László: *Debrecen iskolája az ország iskolája*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József. – Kiadta a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya Budapest 1988. 62.

A kötet epigrammáiban alkalmazott képek a *metaphora similitudinis* típusába tartozva az arisztotelészi analógián alapulnak. Kiindulópontjuk egy locus communis, amelyről az olvasó a dicsért személynek valamilyen tulajdonságára, a *fidesre, patientiára, fortitudora, humanitasra* ismerhet. Ilyenek a hűséges pásztor, (*pastor fidus, dux* vagy *ductor ovilis*), Isten szenvedő és megdicsőülő szolgája (*magister Dei*), Isten bátor bajnoka (*fortis Athleta Dei, Miles Dei*), a tudós pap (*mysta sagax*) Erre valók az allegorikusan használt nevek is. Ezek többretegű jelentést hordoznak: **Sallai Pál** epigrammájában *Hegesippus*, – aki Démoszthenész harcostársa és kiváló szónok volt, – a tudós műveltséget és a függetlenséget jelöli.³⁹ Az ifjabb **Köleséri Sámuel** verse, amely *Mózes V.* könyvének 34. rész 7.8 verse alapján íródott, haláluk módjában teremt párhuzamot Felvinczi és Mózes között. Az összevetés alapja azonban itt nem a papi és a népvezető szerep, mint várnánk, hanem az, hogy Isten mindkettejüket – hatalmának jeleként – testi erejük teljében szabadította ki a jelenvaló világ tömlöcéből, és hívta magához.

Deut. 34. 7.8.

Aërium montem conscendit Patre vocante
 Impiger Amramides moesta sub conditur urna,
 Quem tremebunda nimis tetigit vix crede senectus:
 Sic et Mysta Dei revolat de carcere duro,
 Cuius non fuerat effoetae in corpore vires.
 Imo potens documenta Patris pro serie potentis.

(Az égi hegy felé tart serényen az Atya hívására Ábrám sarja testének szomorú edényében. Hidd el, hogy őt épp csak egy időre borítja be a remegő öregség. Isten papja is így tér haza durva börtönéből. Nem gyengült el testi ereje, sőt ezzel birtokolja a minden nemzedék számára nyilvánvaló hatalmú Atyjának bizonyágtételét.)

Érdemes megfigyelni, hogyan rendeződnek egymás mellé az egyes motívumok, milyen értékek metaforái alkotnak egymással rendszert a szövegben. **Vécsei István** (Scholae Senior) epigrammájában például a hű pásztor, a viharos tengeren hányódó hajó és ennek kormányosa, Palinurus, a kormányost segítő Thetisz képe szerveződik keresztyén motívumokkal, ezek Jehova gazdag és újra életre kelő népe, a megszabadító Jézus és a

³⁹ Helcya Debreaciae prudens, qui rexerat urbis /Aut Hegesippus abest...

keserű borral teli pohár. Minden együtt van, amivel a *pietast* kifejezni, és az *eruditiót* fitogtatni lehet.

Siccine suscepti curam, dimittis ovilis:
Officiique pii, Vir venerande Dei?
Cum misere totis fatis vexemur acerbis,
Pergas in officiis subdere colla tuis.
Aestibus in tumidis arcam, Palinure, relinquis
Velaque desistis dirigere arte Thetis.
Plebs Foecunda Jovae, vultus modo sumis acerbos
Sumis acerba pati, Plebs rediviva Jovae.
Cur? Quia peccavisti ad finem legis ab ortu
Quae sanies foedans non subeunda fuit.
Huc ades et Casus Jesu revelato nefandos
Prohibeas madidis pocula mista meris.

(Így hagyod el kegyes nyájadnak és vállalt hivatalodnak gondját, Istentől szeretett férfiú? Midőn szerencsétlenül oly sok és kegyetlen végzettől gyötrődünk, folytasd kötelességeidet, vesd alá magadat ezeknek. A háborgó tengerárban hagyod el a bárkát, ó Palinurus, és nem igazgatód már Thetisz tudományával a vitorlát? Ó Jehova gazdag népe, épp most öltesz keserves ábrázatot, és kezded túrni a keserűséget. Jehova újjászületett népe. Miért? Mert eredendően vétkezel a törvény lényege szerint, és ez az undorító mérgező tőrhetetlenné vált. Jelenj meg itt, és Jézus kinyilatkoztatásával tartsd távol a kimondhatatlan csapásokat és a keserű borral teli poharat!)

A fentebb idézett Rápóti verssel szemben itt jóval több motívumot találunk, jóval kevesebb tehetséggel ötvözve. A vers az elemek különös szinkretizmusa miatt érdekes: Az *arca* szóval nevezi meg a hajót, amelyet Palinurus elhagy. Ez szekrényt, ládát jelent és ennél fogva szakrális tartalma is van, hiszen a Vulgáta ezzel nevezi meg a Frigyládát (*arca testimonii*) és Noé bárkáját. Palinurus neve még Felvinczi alumnusának Pataki Istvánnak a versében is szerepel, utalva az *arca Ecclesiae, navis Ecclesiae* közhely képrendszerére.⁴⁰

---

⁴⁰ A toposz egyik szép megjelenítése Pécsely Király Imre *Isagogésében* a bevezetést záró ima: „Azonközben az igen kiváló és igen hatalmas Istenhez a mi legkegyelmesebb Atyánkhoz járulok szívem legmélyéről jövő könyörgésekkel, hogy a Te Országodnak és Egyházadnak ezt a jól felszerelt hajóját, melyet eddig e zivataros élet számtalan vihara tépett, mely azonban isteni gondviselésednek és bölcsességednek kettős horgonyával igen régóta állandó ép és sértetlen maradt, amely bővelkedik igen szép, tiszta táplálékában és a művelt irodalom édességében – kegyesen tekintsd meg és őrizd meg! Ámen.” *Retorikák a reformáció korából*; szerk. IMRE Mihály. Csonkai Könyvtár, Források 5. Debrecen, 2000. 270.

Quid sponsam dubiis Palinurus linquit in undis
Ohe nunc Christi concidit hacce die.⁴¹

(Miért hagyja el Krisztus jegyesét a bizonytalan hullámokon Palinurus? Ó jaj! Épp ezen a napon veszett el.)

Palinurus Aeneas kormányosa, aki Vergilius ábrázolásában lelkiismeretes, gondos szolgálattal és égre tekintő figyelemmel irányítja a trójai menekülők hajóját a keresett és vágyott Itália felé.⁴² A prédikátor sorsára vonatkozó allegorikus analógiája számára lényegesebb az a motívum, hogy az eposz V. éneke szerint Palinurus áldozat: Venus azt kéri Neptunustól, hogy segítse a trójaiakat Sziciliából Laurentumba és a Tiberishez. Saturnius egy trójai életét kéri csupán ezért.⁴³ Ez a motívum is a mártýrium jelentését erősíti a gyűjteményben. Thetisz szereplése, mivel ő Néreusz leánya, illik a hajó és tenger képéhez. Az *ars* fogalmának hozzá kapcsolása másra is utal, mivel Apollodorosz eposzának IV. énekében is ő vezeti át az Argonautákat Szküllá és Kharübdisz veszedelmein. A gyász és temetés témájához Péleusszal kötött házassága kapcsolja, hiszen isteni mivolta ellenére a halandók fájdalmát érzi át fiának korai halála miatt. Akhilleusz hamvait őrzi a Dionüszosztól kapott arany vázában (*Iliász* VI. 135, *Odüsszeia* 24. 75.)

Ezeket az iskolai tananyaghoz kapcsolódó és a humanista eruditiót kifejező elemeket a keresztyénséghez fűződő részletek fogják közre, olyanok, amelyek a hitvalló közösség válságára utalnak. Ezt fejezi ki a bűnbánat és Jézushoz folyamodó segélykérés, és ezek adnak magyarázatot az epigramma első felében propositióként leírt eseményekre: a kötelességét és nyáját elhagyó pásztor, a viharban helyéről elvesző kormányos képeire. A *madidis pocula mista meris* kifejezésnek, a *kesorúség poharának*, e bibliai locus communisnak az epigrammában való jelenléte közvetlenebb

⁴¹ Figyelemre méltó a három szó helyzete: *sponsa – Christi – Palinurus*. Ezek háromszótagot alkotnak úgy, hogy annak a két szélső szóhoz egyaránt hozzátartozó csúcsa Krisztus: Krisztus jegyese- az egyház mint allegorikus hajó, és Krisztus Palinurusa a lelkész.

⁴² *Aeneis* III. 515. skk.

⁴³ *Unus erit tantum amissum, quem gurgite quaeres; / unum pro multis dabitur caput. Aeneis* V. 815, 816.

(Egy lesz csak közülük, kit az örvény mélye temet majd, / egy élet sokakért... Ford: Kartal Zsuzsa)

utalást is jelent a város korabeli helyzetére. **Szőnyi Nagy Istvánnak** gyászbeszédének a *Proemium accommodatum* részletébe felvett textus Ézsaiás könyvének 51. rész 17. verse: „Serkenj fel, serkenj fel, Jeruzsálem, halld meg az én beszédemet, oh szegény, ki megittad a búsulásnak poharát, és megrészegetél, de nem borral. Mert ímé, pusztulás, romlás, éhség és fegyver esék terajtd. Oh szegény! Kicsoda szánna meg tégedet? Én Jehova, te Istened elveszem kezedből a keserűségnek poharát, nem iszod meg többé az Isten búsulásának poharát”. Az 1686-ban Caraffa tábornok hadaitól szenvedő Debrecen és a debreceni eklézsia állapotára utalnak a versek köztük azok, amelyekben viharos tengeren a Syrtiszek veszedelmei közt hanyódó, kormányosát vesztett hajó, ingatag sajka képe jelenik meg. A szövegek Horatius híres Alkaiosz imitációjának hajóallegóriáját (I./14) és a II./16. képeit követik. **Szikszai P. György** kollégiumi diák versének hasonlatában a kis hajó, az emberi sors példázataként sok veszedelemben hanyódva, a szirteken összetörve nyeri el végső nyugalmat.

Instabilia vada falsa maris ceu lembus acutis
Impulsus tractando secat cita compita remis,
Post scopulis pulsus, placidis requiescit in oris
Tramitibus, patriisque locis palamur ut actis
Syrtibus; aeteriis delectent gaudia coelis

(Mint a hullámzó tenger bizonytalan zátonyai közt a sajka, amely éles evezőcsapásokkal haladva gyorsan szeli sokféle ágazó útját, majd szétzúzódván a sziklákon szelíd parton talál nyugalmat, így mi is a világnak számtalan ösvényén, útján Szürtiszek közt bolyongva, elüzetünk szülőföldünkről, hogy öröm boldogítson minket az éteri égben.)

A kollégium diákközösségében a contrascriba tisztét betöltő **Csengeri Pál** epigrammája bibliai és mitológiai motívumokat ötvöző allegóriák mozaikjaival ábrázolja a debreceni református gyülekezet sorsát. A vers sokféle képet zsúfol a tizenhárom hexameterbe, de az erőszak, a fegyver motívuma mindegyikben megjelenik: keselyűtől szaggatott galamb, az üdvőségnek szent érdemekből épített hajója, melyet szelek dobálnak, és amelyet Párka halálos nyilaival a Sztüx vizébe akar süllyeszteni. Így készíti elő a vers szerzője a zárás békeóhaját.

Vulturei rostro depredatoris adunco
 Hunnica dum Christi laniatur casta columba.
 Icta procellosis quando iactatur ab undis,
 Hesperis pariter Nabathaesis credita ventis
 Puppis promeritis sacris reparata Salutis,
 Puppe cadis, Nauclere, levis vah provide classis!
 Cum mortis te Parca feris auferre sagittis
 Tendat, ut obscuris puppis mergatur ab undis
 Ah! Stygiis: repetens Grex Christi scorta Babyllon.
 Ergo feras, Pater alme, tuas removeto pharetras,
 Nec cernat diras populus tuus amplius hastas,
 Iustum corde Virum defuncto substrue verum
 Praesule quo, carpant Ecclesia pacis olivas.

(Midőn zsákmányoló keselyű horgas csőrrel tépi Krisztus tiszta magyar galambját, s amikor az üdvösségnek a szent érdemekkel felszerelt hajója egyszerre bízva magát nyugati és keleti szelekre, viharos hullámokon hánykolódik, vigyázz, ó hajósmester, le- esel a könnyű hajó tatjáról, mert a Párka téged halál vad nyilaival akar elragadni, hogy az alvilág sötét hullámaiban elmerítsen, és magának követeljen a céda Babilon! Tedd el tehát, ó Atyánk, vad tegzedet, hogy ne lásson a te néped több fegyvert, és a becsületes, igaz szívű férfit a halálból építsd meg, hogy az ő kiválósága miatt a béke olajágát leszakíthassa a gyülekezet.)

A vers kezdő képe, Horatius I. 37. Cleopátra ódájára vezethető vissza. Ott az allegória értékrendje ellentétes az idézett epigrammáéval, hiszen a galamb az antikvitásban erotikus jelentése folytán Cleopátrára utal, a galambot üldöző sólyom pedig a Capitolium isteni rendjét beteljesítő Augustusra. A jelentések a galambnak keresztyén szakrális jelképpé válása miatt változtak. A versben ez az allegória azonban nem csak az *ecclesiára*, hanem jelzője miatt a magyarságra is utal (ezért jelenik meg ez a kép később a Rákóczi nótában is).

Az epigramma képei a megszokott keresztyén és antik allegóriákat sajátos módon vegyítik: A nyilazó Párka, a *Nabathaeus* és *Hesperius* szelek, a „céda” *Babyllon*, a hajó tatjáról a Sztüx hullámaiba zuhanó *Nauclerus* (hajósmester), amely közvetett utalás a Palinurus toposzra – mindezek egyedi képpé szervezik a gyűjteményben is gyakran emlegetett Palinurus, kormányos, hajó, tengeri vihar allegóriákat és metaforákat. Az *Aeneis* kormányosa azért szerepel gyakran az epigrammákban, mert a szó

legszorosabb értelmében vett emberi esendőségével ellenpontja lehet a *divina gubernationak*. Szépen fogalmazza meg ennek szerepét Petrus Vincentus az 1527-es Melanchton verseskötet előszavában.⁴⁴

„Non enim casu conditum est genus humanum, nec fortunae caeco aut temerario impetu ut navis sine Naucleo regitur, sed in omnibus parvis et magnis imperiis lucet gubernatio Divina, plena documentis sapientiae, bonitatis, iustitiae et severitatis Dei.”

(Ugyanis nem véletlenül lett megalkotva az emberi nem, és nem is vak szerencse folytán könnyelmű indulatból, ahogyan a kapitány nélkül halad a hajó, hanem minden kicsiny és nagy hatalomban az isteni kormányzás válik világossá, amely telve van a bölcsességgel, jószágnak, igazságosságnak és Isten tekintélyének bizonyágtételeivel.)

A nyilak záporában haladó, irányítójától megfosztott hajó mint a város allegóriája **Nyiregyházi Balázs** szováti lelkész epigrammájában is megjelenik. A vers ezt az allegóriát és a „*Sub pondere crescit palma*” sentenciát szerkeszti össze:

Undique pestiferis est credita cymbala telis
Urbis Debrecinae: caesus, quod nauta fatetur
Perge tamen sperare vires sub pondere palma
Experiare licet, sapidos ramalia fructus
Ferre, sed aeternos ramenta subire dolores.

(Mindenfelől mérges nyilaknak lettél kiszolgáltatva, Debrecen város kis csónakja, s amint tapasztalod, hajósodat is megölték. Ne add fel mégse a reményt, hiszen tapasztalni lehet, hogy teher alatt nő a pálma, és jóízű gyümölcsöt is terem, de ami csak forgács, az örök kínokat szenved!)

A hajó allegória legteljesebb kifejezése **Nánási Miklós** könyvtáros és retorika tanár versében olvasható, melyben a hajó az allegóriák, enigmák szabályai szerint egyes szám első személyben szólal meg.

Introductione navis sortis Debrecinae descriptio Allegorica:

---

⁴⁴ Melanchton, Philipp (1497–1560) Epigrammatum libri sex. [Praefatio.: Petrus Vincentius] Wittenberg: haeredes Iohannis Cratonis, 1579. – 284 S.; 8° Satzspiegel 12,6 x 8 cm Signatur: Sch 072/190 Notation: L 334 D 012 * <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camena/melan1/te04.html>

Proh dolor horrisonso me iactant aequora ponto!
 Et teneor nullo quasi, diffluitare magistro.
 Nam procul in pelago postquam Palinurus at atro
 Obrutus est Euro. Sub sidere triste notato:
 Hei! Saxo fluctuque vago prosternor iniquo.
 Et dorso subversa cubo remisque fatisco
 A scopulo collisa iugo, vae! dira subigo
 Littora, caerulo cingentur si aethera nimbo:
 Ergo mihi fesso iam tempestate Phasello
 Christe rates conto subigas mediante Ministro
 Postea quem zelo repleto rite secundo
 Apprecor et moto Zephirus furibundus ab Austro
 Quo mihi placato liceat transcendere velo
 In patulum portumque meo gaudere Quietu.

(Debrecen sorsa a hajó kormányzását ábrázoló allegóriában:

Ó fájdalom! Félelmetes pontusi tengeren hányódom, és nincs kormányos, aki megvédené az enyészettől, mivel már messze a sötét tengeren elborította a délkeleti szél Palinurust a gyászos csillagjegyek alatt. Ó jaj, sziklák és tengerár közt kóborlok, és ezek elpusztítanak gonoszul. Fölfordulva, hátammal fölfele fekszem, evezőimet, az evezőpadokat széttörtem a sziklán, ha felleg borítja el a kék eget, egészen közel sodródok a durva parthoz. Krisztusom, mivel a vihartól elfáradtam, *gerendáimat* csáklád segítségével *hajtsd* árral szemben, és rakd meg ismét, amint kell, jóindulatú buzgalommal. Könyörgök, haragos intésekkel fordulj a szelek felé, hogy dél felől a kedvező Zephirus fújjon, és így én hadd érkezzem szelíd vitorlával tágas kikötőbe, és hadd örvendezzem nyugalmamnak.)

A versben a *Ministro* nagybetűs írásmódja az epigrammák egyik közhelyével, a lelkeszi hivatást kifejező *minister Dei* metaforával való szójátek. Az effajta *acumen* nem idegen a magasztos hangvételű epigrammától, hiszen csak elmeél, és nem bántó élc van benne. A *rates conto subigas mediante Ministro* sorban ugyanis az ablativusos szószerkezetnek nagybetűvel kezdett szava, állandósult szókapcsolatban szerepel. (Ilyen nyelvi jelenség a genitivust vonzó *causā, gratiā* vagy a *refert* személytelenül használt ige *rē* eleme.) A jelentése: 'valami vagy valaki segítségével'. Így a szövegben a *conto ministro* kifejezés azt jelenti, hogy *a csáklya segítségével hajtsd felfelé*, tehát árral szemben. A verssor az Aeneis VI. énekében lévő Charon ábrázolással is aemulál, tehát verseng: Vergilius a 303, 304. sorokban így mutatja be az Acheron mocsarának hajósát: „Ipse ratem

conto subigit velisque ministrat...”.⁴⁵ Az epigramma ezt ismétli meg, de úgy, hogy az Aeneis-sor második állítmányát ablativus absolutus mancuszá alakítja, így hozva létre a szójáték lényeges elemét. A nagybetűs írásmód ebből az állandósult szószerkezetből emeli ki a *minister* szót, arra a szerepre utalóan, amelyet a gyűjtemény más versei a *pastor* vagy Tibullust imitálva, választékosabban a *ductor ovilis* (a nyáj vezére) metaforákkal neveznek meg.

Azt várnánk, hogy a versekben ezekhez a retorikai értelemben vett közhelyekhez jelentésükből adódóan is leginkább a hűség kapcsolódik. A *fidus* (hűséges) jelző azonban e metaforákkal csak **Csúzi Cseh Jakab** versében jelenik meg:

Indefesse Dei, penetranti voce Minister
Qui fidus teneri Ductor ovilis eras.
Cum bis seniorum iam mox oracule Vatum
Perficies, hae quanta dexteritatis opus!
Et cum iactatae per inhospita tesqua Columbae
Maturas Gemitum voce referre Gregi.
O nimium dilecte Deo! Te fata lacessunt.
Lethalisque latus laesit arundo tuum.⁴⁶
Post exantlato igitur requiescere labores,
Perdoctum cingant coelica serta caput.

(Istennek fáradhatatlan és erős szavú szolgája, ki hűséges vezetője voltál zsenge nyájadnak, mivel már kétszer hat éve hirdeted váteszként a jóságéket, ó milyen ügyességet kívánó munka ez! Még a kietlen pusztaságba szétszórt galamboknak, a nyájadnak sóhajára is válaszolni igyekszel. Ó te, aki Istennek igen kedves vagy, a végzet támadott rád, és a Léthe mocsarából való náddal /nyíl/ sértette fel oldaladat. Oly sok elviselt megpróbáltatás után elnyered nyugalmadat, és égi koszorú övezi fejedet.)

A *fides* mint erény szerepel **Bonyhádi János** párbeszédese epigrammájában a *Defunctust* megszólító *Auditor* szavaiban:

---

⁴⁵ „Csónakjával evezve halad, kormányja: vitorla”. Lakatos István fordítása. *Vergilius összes művei* Bp. 1984.

⁴⁶ A kép az Aeneis IV. 73. sorából, szerelmi tárgyú szövegkörnyezetből ered. (...haeret lateri letalis arundo.) A szenvedélytől nyugtalan Didó lelkiállapotát festi Vergilius a sebzett szarvast ábrázoló eposzi hasonlatban, amely aztán a petrarkista költészet közhelyeként él tovább, a magyar lírában egészen a Himfy-dalokig megjelenik.

Voce, stylo, probitate, fide zeloque Propheta
 Dives mysta Dei tanto discrimine rerum
 Distentum, cur quaeso gregem, cur deseris alnum
 Et paradisacis plantatum floribus Hortum?

(Szavad, írásművészeted, becsületességed, hited és buzgalmad szerint Istennek gazdag prófétája és papja, kérlek, miért hagyod el oly sok bajjal teli nyájadat, miért a paradicsomi gyümölcsökkel tápláló kertet?)

Ez a bukolikus költészet szóhasználatával, képeivel élő metafora⁴⁷ nemcsak a keresztyén értelmezésében is hozzáillő hűség értékével bővül, hanem nagy jelentőséget kap az epigrammákban – Csúzi művében is – a *perdoctum caput*, a tudós fő közhelye. **Érsekújvári Orbán** versében is a *ductor ovilis*nek, a nyáj vezetőjének erénye az, hogy a múzsákat is táplálta: *Musis alimenta dedit*. Szilágyi Tönkő Márton szintén az alkotás motívumát köti a pásztor metaforájához: *Ingenio calamove rudem pascendo popellum /Ex Isrāēlis fonte petebat aquas...* (Tehetségével és /író/nádjával pásztorolva egyszerű népét, Izráel forrásánál keresett neki vizet.) A tudósság fogalmkörébe egyaránt beletartozik a múzsák tanítása és a Prófétáké, az elhunyt prédikátort egyszerre lehet Mózes és Hegesinus alakjával jelképezni.

E kettősség, miként az idézett *Palinurus Christi* metafora is mutatta, a humanitást és a confessiot harmonikusan foglalja magába.⁴⁸ Ennek egyrészt az elocutiót érintő gyakorlati oka van, hiszen, aki igényesen kíván megszólalni latinul, annak alkalmaznia kell legalább a frazeológia szintjén a mitológiát, például ilyen egyszerű kifejezésekben is, mint *Hercle* vagy *sub Iove* vagy *incerto Marte pugnare* etc = (Herculesre, szabad ég alatt, bizonytalan hadiszerencsével harcolni). A retorika könyvek is akár a figurák, akár a trópusok tárgyalása során sűrűn idéznek mitológiai tárgyú

⁴⁷ Vergilius I. eclogájában Meliboeus szomorú búcsúzása a nyájától, Tibullus I. 10. 10. sorában *dux gregis inter oves*. A Bonyhádi János által írt epigrammában *distentum (gregem)* jelző bukolikus használatban IV. ecloga 21; VII. ecloga 3.

⁴⁸ IMRE Mihály: „Magyarország panasza.” *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában* Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 5. Debrecen 1995. 54–63. A szerző Melanchton és költői köre, különösen Eobannus Hessus *Psalteriuma* kapcsán elemzi a kettősséget. Lásd még: IMRE Mihály: *Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig*. In: *Retorikák a reformáció korából*, Csokonai Könyvtár (Régi kortársaink) Debrecen, 2000.

auctor szövegeket, pl. az Aeneisből, Ovidius Metamorphoséséből. Az antikvitás görög meséi teológiai és konfesszionális értelemben nem lehettek versenytársai az Evangéliumnak, hiszen a retorikaszerzők jól tudták, hogy ezek elocutiós eszközök, amelyeket csak az *eruditissimi*, tehát a görög és latin irodalomban jártas, művelt emberek értenek és alkalmaznak. A prédikációkban nem is élnek ezekkel, hiszen ott az igemagyarázat szent szövegkörnyezetében idegenségük, „pogányságuk” azonnal kiütközne. Felvinczi „a’ Debreceni Nagy Templomban 1682 Esztendőben” elmondott prédikációjának Tudományában azt bizonyítja, hogy egyedül csak Krisztusban nyilatkozik meg az ember számára az üdvösség és az Isten ismeretének világossága. Az ezzel szemben álló eretnekségek közt, a Talmud, a Korán „hamis tanításai”, a „páristák Traditioi, vagy emberi találmányai mellett említi meg az antikvitás törvényalkotóiról szóló pogány meséket, azt, hogy Lükurgosznak Apolló, Numa Pompiliusnak Aegeria nimfa nyilatkoztatta ki a bölcsességet törvényeik számára.⁴⁹

A mitológia értése és alkalmazása nem a *vulgus*nak való. Vossius Poeticájának a Belga Föderáció Atyáihoz címzett epistola dedicatoriájában azt írja, hogy a tömeg az antikvitásban sem értette meg soha a költőknek a természetről szóló képes beszédbe szőtt tanítását, mert a költészet szavait saját jelentésükkel felfogva, félremagyarázta az istenek tetteit. Ám az ő keresztyén kora számára ez nem jelent veszélyt, mivel az Evangélium elterjedésével ezeknek a görög fabuláknak ez a hitele is elveszett. A költő tehát betöltheti eredeti hivatását: *docere cum delectatione*. Gyönyörködtetve tanít. Ez azt jelenti, hogy a költészet eszközeivel érzelmeket gerjeszt, jó cselekedetekre készítet.⁵⁰ A *fabula Graeca* tehát a műveltségnek,

---

⁴⁹ „Ez szintén olyan igaz, mint régen Lükurgusnak a’ Spartanusoknál Apollóval, Numa Pompiliusnak a’ Nimpha Aegeriával való csalókás beszélgetések. FELVINCZI Sándor: *A’ Jo Istennek Nevében. Lelki diadalomról való oktatás*, Debrecen, 1682.

⁵⁰ *Sed quid hoc ad vulgus? quod proprie omnia capiebat. Unde fiebat, ut vel nullum esse numen crederet, vel eius exemplo improba multa sibi licere arbitraretur... Opat igitur Plato ut poetae symbolis non adeo periculi plenis, rerum naturam adumbrassent ... (Itt Scaligert idézi:) Videlicet non indigne sed coroná redimitum unguentis delibitum et omnino ut virum magnum, sed sublimiorem, quam ut captui plebis suae conveniret. Periculum igitur ille extimescebat, ne vulgus stupidum non distingueret inter rosas et spinas, inter aurum et lutum. Sed nihil hoc periculum sapientes, longaeque minus ad nostra tempora. Poetae finem esse docere cum delectatione: ...propterea poetam civitatis doctorem, jucunde docere affectus, tum bonos, tum malos, hoc differe civem, ...quod hic referat actiones propter affectus: ille componat affectus suos propter*

Maurer Thomas szavaival⁵¹ a *politioris eruditionis excellentia*, tehát az igényes műveltségben való kiválóságnak a jele, másrészt pedig alkalmas az érzelmek felkeltésére, a megindításra, a megdicsőítésre, tehát olyan hatások elérésére, ami fontos az epitaphium esetében. A görög mítoszokból erednek a gyűjteményben a gyászköltészet megszokott kellékei: Libitina, Nemesis, a Parca, máshol részletesebben: Lachesis, a Styx, a túlvilági megdicsőülés közhelyei: Phoenix, Debreczina Themis⁵², az égi koszorúval (koronával) való övezés. Ezeket azonban némelyik vers eredetien tudja alkalmazni. Például **Sárai Pál** epigrammája:

Pallida fatali Lachesis dum falce minatur,
 Et metit immiti cuncta roseta manu
 Messuit et viridi decus, hoc illustre vireti
 Rumpe igitur plausus heu Debrecina Themis
 Quem pietas, probitas poteratque tenere Minervae
 Nobilitas; sed stant fata superna Dei.

(Midőn végzetes késével fenyeget a sápadt Lachesis, és kegyetlen kézzel lenyesminden rózsabokrot a zöldellő ligetnek ezt a ragyogó díszét is levágta. Törd meg tehát ezt a csapást, ó debreceni Themis! Őt a kegyesség, a becsület, és a hírnév meg tudta tartani Minerva számára, de fölötte áll ennek Isten végzése.)

actiones. Quorum utrumque beatam facit vitam et privatam et civitatis, sive Reipublicae. (De milyen a tömeg, mindent a saját jelentésén ért meg. Ezért vagy semmilyen isteni akaratban nem hisz, vagy azt hiszi, hogy az istenek példája alapján minden gonoszsgót megtehet... Ezért szerette volna Platón, hogy a költők csupa szimbolummal ábrázolják a természetet, mivel ez nem jelentett oly nagy veszélyt... Nyilvánvaló, hogy a költészet méltatlanoknak, hanem megkoszorúzott és olajjal megkent, egészen kiváló sőt fenséges emberekhez illik inkább, mint a plebs felfogóképességéhez. Attól tartott ugyanis (Platón), hogy az ostoba tömeg nem tud különbséget tenni a rózsza és a tövise közt, az arany és a sár között. De ez már a mi tudós korunk számára már alig jelent veszélyt... A költő célja az, hogy gyönyörűséget adva tanítson, éppen ezért nevezik őt a polgárok tanítójának, hiszen játékosan (ez az utánzásra vonatkozik) tanít jó és rossz szenvedélyekre, és arra, hogy ezeket megkülönböztethessük. Mivel az érzéseknek megfelelnek a tettek, és a tetteknek is az érzelmek, ezért e kettő közül akármelyik is boldoggá teszi az életet a magánemberét, az államét és az egyházét is.)

⁵¹ IMRE Mihály: „Magyarország panasz” 56.

⁵² Az igazságosság istennője. Az aranykori mítoszok szerint az istenek hajdan az emberekkel együtt a földön éltek, de ezek vétkei miatt az égbe emelkedtek. Themis utolsóként hagyta el a földet és az embereket. Távozásával véget ért az aranykor.

A győzelmi koszorúval való apotheozist több vers is megénekli, mivel epigrammai csattanóként ez alkot ellenpontot a veszteség fájdmának kifejezésére.

Coelesti in Patria ceu sol fulgebis in aevum
Gaudebis visu liberiore Dei
Cur? Quia per multos lingua, calamoque Sagaci,
Pavisti. Cingat laurus amonea caput.

(Liszikai István diószegi pap)

(Mint a nap fogsz ragyogni az égi hazában, és örvendesz szabadon Isten látásának. Miért? Mert sok hívedet szavaddal és íronáddal pásztoroltad. Övezze majd fejedet üde babér!)

Cum moderatores Numen divexat in orbe,
Dux sic Tartareus nuncia laeta capit,
Ast Deus ex epulis mensas onerabat opimis
Illorum, ac indet fulgida serta comis

(Szabadszállási Ferenc)

(Mikor isteni akarat kínozza a szelídeket a világban, a Tartarosz vezére boldogító híreket kap, ám Isten gazdag lakomával terheli asztalukat, és ragyogó koszorúval illeti fejüket.)

Ebben az epigrammában érdekes az, ahogyan két istenfogalom szembeül: a *Numen* és a hozzákapcsolt *Dux Tartareus* áll szemben a *Deus* és a *moderatores* szavakkal, illetve a megdicsőülést kifejező égi lakoma képével. Ez az ellentét áttételesen utal az *Aeneis* invokációjára⁵³, ahol a *numen*⁵⁴ Júnó akaratára vonatkozik. Az istennő gyűlöli a trójaiakat és az elpusztításukra tör, Aeneasnak az ő *numen*jének megsértése miatt kell vállalnia és elhárítania az isteni harag és bosszú akadályait, hogy betöltse küldetését *pietasával*, tehát kegyességével megmentse a rábizott trójaiakat, és új hazát találjon a számukra Latiumban. Ezzel a szövegháttérrel értelmezve a *numen* a kegyeseket fenyegető pogány világ bosszúját jelenti, amelyért a szent hivatás betöltésének jutalma, a mennyei, az Eukharisziára utaló lakomával való megdicsőülés nyújt kárpótlást és megigazulást.

---

⁵³ ...quo numine laeso... (isteni akaratának miféle megsértése miatt) *Aeneis* I. 9.

⁵⁴ *numen*: isteni akarat, isteni döntés, valaminek az istenek által fejbiccentéssel való jóvághyása.

Az elmúlás feletti triumphus, a diadalkoszorús apotheozis képei⁵⁵ mellett a megdicsőülés másik közhelye, a katona is megjelenik mint a sztoikus túrés jelképe, vagy ennek heroikusabb változatai: az Athleta s az elhunyt nevére való utalással a makedón király, Alexandrosz. A katona szerepe, miként a pásztor esetében láttuk, más értékeket is megjelenítő metaforákhoz, közhelyekhez is kötődik: ilyen az örökéletű tudósnek az irodalmi írók által való apotheózisa. **Sztropkai István** diák epigrammájában így szólítja meg az elhunytat: „Mysta sagax verbi! Fortis Athleta Dei!” (Isten igéjének értő papja és bátor vitéze.) **Kölgyesi Balázs** ezt a metaforát bibliai és antik elemekkel bővíti: az elhunyt prédikátor mint Isten katonája Isten harci kíséretében szatellitésztként vagy szünmak-hoszként a Szentigével küzd Babilon és Orcus hatalma ellen. Kiválóságának jutalma az epigramma képvilágában szintén a vitézi élet értéköréből ered: hírneve a tetteiben marad fenn. Ehhez kapcsolódik egy hiperbolán alapuló, szokatlan, és nyelvi megformáltságában is összetett kép az epigrammát lezáró ötletként. A hős pap a rhodoszi kolosszust felülmúló Hyperionná, napistenné válva a világ lángoló körén, az étheren is túlemelkedik. Azért ilyen hatalmas, mert az indicativus perfectum logicumban közölt mellékmondat szerint biztos és változtathatatlan tény az, hogy a jó emberek szobraira felírják tetteiket. A megdicsőült pap nagysága, jótetteinek el nem múló híréből fakad.

Dum verbis Athleta gravis Babylonis et Orci
Imperium comitante Deo prosternere pergis
Heus mortis tua membra trucidis violanda sarissis
Exponis; sed Fama Tui remanebit, in actis
Egregiis, hyperion eris super aethere quantis
Annis nam conscripta bonis sunt acta colossis.

(Míg az igéddel, Ó Bajnok, Babilonnak és az Alvilágnak súlyos hatalmát Isten kíséretében végképp legyőzni akard, ó jaj, tagjaidat a vad halál sértéseinek kiteszed. Ám a hírneved fennmarad majd kiváló tetteidben, az éteren is túl emelkedve oly sok éven át Hyperion leszel, mivel a jó emberek óriás szobraira rávésik tetteiket.)

Az Alexandrosz néven alapuló összevetésből indul ki **Szilágyi Tönkő Máté** epigrammája, melynek ötlete Plutarkhosz Nagy Sándor életrajzának

⁵⁵ Szilágyi Tönkő Márton versében: ...*Ipsa anima fulgetvelut Hesperas alto* – pl. a IX. ecloga (48–50. sor) Caesaris astrum, Caesar csillaga, illetve OVIDIUS: *Metamorphoses* (XV. 841)

8. fejezetéből ered. A vers elejéről vett részletből kiderül, hogy nemcsak a két Sándor, hanem a kétféle írás, Homérosz eposzai és a Biblia összevetéséről van szó. Felvinczi a Szentírásnak mindenek feletti értéke által és az Igéhez kötődő mély hite miatt múlja felül a világbíró férfiút. A keresztyén pap nem a feje alá helyezi elszunnyadva az írást, hanem elmúló életének minden évében a szívében viseli. A két szereplőhöz párhuzamos mondatrendben ugyanazzal az igével megnevezett cselekvés társul (supponere = aláhelyez), Nagy Sándorra vonatkozva a szavak valóságos jelentésük, Felvinczire vonatkozva csak átvitt értelmük lehetnek, és így nyitják meg a továbbiakban a dicséret kibontását, amelyek a *Mysta sagax*nak, a tanult papnak az erényeire épülnek, aki a szent misztériumok nyelvén, a próféták szent iratainak ismeretében és a görög bölcsesség dolgaiban egyaránt jártas volt. Ezért nyerte el azt, hogy csillaggá, Hesperussá váljon, hiszen az ígét a szelleme fényével tette világossá.

Magnus Alexander quoties dormivit Homerum
Narratur capiti supposuisse suo:
Noster Alexander vitae fugientis in annis,
Supposuit cordi Biblia sacra suo.
Ingenio calamoque rudem pascendo popellum
Ex Israelis fonte petebat aquas...

(Nagy Sándor valahányszor elaludt, Homéroszát a feje alá tette. A mi Sándorunk életének menekülő éveiben a szent Bibliát a szívében hordozta. Tehetségével és /író/nádjával pástorolva egyszerű népét, Izráel forrásánál keresett neki vizet)

*****

Dolgozatunkban érintettük azt, hogy az epitaphium és az epigramma megformálásban az alkotónak a *brevitas* és az *argutia*, tehát a rövidség és elmésség követelményére kellett figyelnie, azaz rövid, de méginkább elmés ötletet, *acument* tartalmazó verset kellett formálnia.⁵⁶ A *Hedera* kötet epigrammái alkalmi versek, alkotóik mérsékeltlen éltek az acumen eszközével. Ennek oka az, hogy epitaphiumhoz a *méltósággal teli szépség és a szelíd ötlet* illik, amelytől idegen a túlzottan meglepő, vagy nevetséget

---

⁵⁶ SCALIGER: *Poetices libri septem* III. könyv 17. fejezet : Brevitas proprium quidam est. Argutia anima ac quasi forma. (A rövidség valamilyen módon sajátja az epigrammának, az argutia a lelke és szinte a formája is egyben.)

keltő váratlanság.⁵⁷ Így az *acument* is rejtettebb formában kell érvényesíteni. Vossius szerint az epigramma e tekintetben vagy egyszerű (simplex), amely egy személynek, vagy tettnek a leírása, bemutatása, vagy összetett, (complex), amely lényegében egy logikai műveletet tartalmaz: egy propositionból kiinduló következtetést, amely a propositionál nagyobb, vagy kisebb, azzal ellentétes vagy azonos dologra vonatkozik.⁵⁸ Quintilianus ezt a következtetést (ratiocinatio, vagy epicheiréma), *rhetoricum syllogismum*nak, vagy *imperfectum syllogismum*nak nevezi, mivel nem halad végig a logikai következtetés premisszáin a konklúzióig, sőt ez egy állítás, amely következtetés formájában van összefoglalva (*certa quaedam sententiae comprehensio*).

Mi tehát mondandónk lényege? Az, hogy a *Hedera Poetica* epigrammaiban az acumen az üdvbizonyosság bizonyításának, pontosabban bizonyítás formájú állításának az eszköze. Quintilianus megfogalmazásában ez a logikai eljárás, tehát az epicheiréma és az apodeixis (nyilvánvaló bizonyítás, videns probatio) olyan módszer, amelyben a bizonyos dolgok által a bizonytalan hitelű dolgokat hitelesítjük, hiszen minden bizonyítás természetese az, hogy ne bizonytalan dolgokkal hirdessünk bizonyosságokat. Mindezt általában a görög *πιστις* szóval nevezik meg, amit a saját jelentése alapján hitelességnek (*fides*) fordíthatunk, de inkább a bizonyítást értjük alatta.⁵⁹

Ez az eljárás igen alkalmas lehet az elmeélt, ötletet alkalmazó közlés-mód számára a hit irracionálisát látszólag *ratiocinatio* formájában ki nyilvánítani, méghozzá *aggressio*val, egyszerre kettőt vagy hármat lépve a premisszák lépcsősorán. Erre építenek azok az idézett epigrammák, ame-

⁵⁷ SCALIGER: *Poetices libri septem* III. könyv 170. lap: *venustas cum gravitate et acumen cum lenitate... Novitas vel inoffensa vel interdum dissorta, excitat vel risum, vel administrationem... Quid argutius simul atque dissortius in lingua Latina? Non es bonus, sed optimus malorum* (méltósággal érvényesülő szépség és szelídséggel érvényesülő elmésség. Az újszerűség a közlésben vagy magától értődő, vagy különleges lehet. Vagy nevetést kelt, vagy csodálkozást. Van-e ennél elmésebb és szokatlanabb mondat a latinban: *Nem jó vagy, hanem a legjobb a rosszasságban.*)

⁵⁸ VOSSIUS: *Institutiones Poeticae* III. könyv XIX. fejezet, 8. §.

⁵⁹ *Vtrumque autem quamquam diversi auctores eodem modo finiunt, ut sit ratio per ea quae certa sunt fidem dubiis adferens: quae natura est omnium argumentorum, neque enim certa incertis declarantur. Haec omnia generaliter pistis appellant, quod etiam si propria interpretatione dicere fidem possumus, apertius tamen probationem interpretabimur.* QUINTILIANUS: *Institutio Oratoria* V. Lib. 10. VIII.

lyek Isten szolgájának, katonájának, tudós papjának földi megpróbáltatásait és erényeit úgy mutatják be, mint a *videns probatio* feltevését, melyből nyilvánvalóan és kétséget kizáróan származó következtetés a túlvilági megdicsőülés. Ezt példázza **Nádudvari Péter**, konyári lelkipásztor verse, amely az elhunyt lelkész szónoki erényeit dicséri. Erre utalnak a *gestus*, *verba*, *a sacrum forum* szavak. A vers a *stemma* és a *sacra corona* szavak szembeállításával emeli ki a megdicsőülés határpontjait.

Gestus, verba, tibi (sum testis) compta fuisse
Huius itemque fori stemma fuisse sacri.
Ergo tuum, venerande Parens, caput esto beatum
Atque tegat Summi sacra corona poli.

(Mozdulataid, szavaid – szemtanúja voltam ezeknek – szépen elrendezettek voltak, és így ennek a szent közösségnek koszorújává lettek, ezért tehát ó tiszteletre méltó Atyánk, legyen a te fejed boldoggá téve, és fedje a legmagasabb ég szent koronája.)

Rápóti Mihály biharnagybajomi pap epigrammája a hamvaiból életre kelő Főnix képével erősíti meg a következtetést. Az érdemek, amelyek halhatatlanságot szereznek nála is a tudósság értékköréből származnak. A vers különössége az *antlia mortis*, a *halál vízszivattyúja* kép. Az *antlia* ebben a képzettársításban szokatlan. Ahogyan a vízátemelő szerkezet át helyezi más körülmények közé a vizet, úgy helyezte át, szorította össze a halál élő állapotából a holtba, a sír szűk terébe az elhunyt lelkipásztor testét, ahonnan azonban Főnixként, írásainak halhatatlan érdeme okán a halálból új életre kel. A *revolutus* az Isten hirdetőjének jelzőjeként szintén szokatlan metafora: jelentése 'összezsavart, összetekert', ami az irattekercsnek, a kinyitásra váró könyvnek a képzetét társítja az eltemetett és feltámadásra váró testhez.

Antlia mortis ohe, quamvis compressit acerbae
Corpus Alexandri, quod capit urna soli.
Phoenicis ceu membra cinis rediviva sub umbris
Extruit, ast vivum ut vaga cantet avis:
Sic vivit scriptis per saecula longa peritus
Praeco Dei, quamquam stet revolutus humo.

(Ó jaj, habár a szörnyű halál szivattyúja úgy összeszorította Sándor testét, amelyet most a föld urnája fogad be. Ahogyan a Főnix tagjait a halálból megéledő hamva újraalkotja,

annyira, hogy kóborolva életéről énekel a madár: így él századokon át írásai által Isten tudós papja, noha a föld zárja el.)

A hatáskeltés eszköze lehet a kérdésre adott a csattanós válasz. **Gyarmati Zsigmond**, Belgiumból visszatért diák epigrammájának végén derül ki, a birtokos névmásokból és igeragokból, hogy a halott beszél. A consolatiók közhelyét alkalmazva maga bizonyítja a halál elkerülhetetlenségét, és feddi meg a gyászolókat, amiért túlzottan átadták magukat a fájdalomnak, és nem az örök élet reményével vigasztalódnak.

Cur vos lutifico geritis tam corda dolore?
 Omnia sub leges mors inimica trahit.
 Hinc puero juvenique viroque seni venerando
 Non parcit verum corpora mandat humo
 Inicit atra manus timidis audacibus aequae
 Ac aedes pulsant pauperis atque Ducis.
 Cur memori mea verba haud mente recepta tenetis
 In medio vestri saepe canentis epos
 Non motitur, Christo vivet qui vivet in ipso
 Mentibus hoc vestris ne eximat ulla dies.
 Vixi et quem dederant cursum mihi Fata peregrini
 Ac pro munda vita beata data erit.

(Miért hordoztok oly nagy gyászt a szívetekben, hiszen a halál mindent a maga törvénye alá vont? Nem kímél meg ezért sem gyermeket, sem ifjút, sem férfit, tiszteletré méltó öreget sem, testüket a földnek ajánlja. Ráveti vad kezét egyformán a félénkre is, bátor szívűre is, szegénynek és a fejedelemnek házán egyformán bezörget. Miért nem fogadjátok be és őrzitek emlékezetekben a köztetek oly sokat éneklőnek hősi dalát? Nem hal meg az, aki magában Krisztusban élt. Ne hulljon ki ez soha egy napra sem az emlékezetetekből. Éltem, és ami pályát adott nekem a végzet, azt befutottam, tiszta életemért boldog életet nyerek.)

A vers két helyen két auctort imitál: az 5. 6. sorban Horatius I. 4. carmenjének 13, 14. sorait, az utolsó két sorban pedig az *Aeneis* IV. énekének 653. sorát követve. Az eredeti környezetükből szentenciaszerűen kiemelt mondatok az új szöveg rendszeréhez igazodva módosulnak. A Sestius-ódában a 13. sor az epikureus életelv melletti ultima ratiót vezet be annak bizonyításával, hogy minden a halál zsákmánya lesz, Gyarmati epigrammájában ez a halál hatalmának elfogadására figyelmeztet. Ezért jelenik meg már a második sorban a *mors* alanyként és az *inimicus* jelző-

vel harciasan, és ezt erősíti az is, hogy a Horatius-versben szereplő *rex* helyén a harciasabb *dux* áll. Az utolsó két sorban is metamorfózison mennek át a haldokló Dido királynő szavai. Az *Aeneis* IV. énekének 653. sorában: „Vixi quem dederat cursum Fortuna pergi...”⁶⁰ Az ettől való eltérést nem véletlenül a *Fata* szó használata jelenti. A keresztyén ember, a hit hirdetője és katonája nem lehet a szerencse eszköze. Végzete épp oly tragikus, felmagasztosuló, mint Karthago királynőjéé, de útja nem az árnyak közé vezet, mint az aeneasi tűrés ellenpéldáját képviselő pogány asszonyé: *et nunc magna mei sub terras ibit imago*.

Végigtekintve az epigrammaköteten látható, hogy az epigramák írói változatos költői technikát alkalmaztak a gyász fájdalomnak kifejezésére és feloldására. Ez a változatosság a versek alkalmi jellegéből adódik, hiszen azok a gyászpompa részei. A „Sola Scriptura” hitelvét valló protestáns közösség számára az esemény emelkedetté tétele nem a temetés szertartásának látványosságából ered, hanem a szavakból. A megrendítés és a feloldás eszközeit a prédikációk és a gyászversek szolgáltatják. A prédikációk csak közvetve alkalmasak a reprezentációra. Ezek célja ugyanis a bibliai igének tartalmi értelmezése részekre osztással, a részeknek egyenkénti magyarázata majd az adott helyzethez való alkalmazása. Ezen a szövegértelmezésre épülő, az értelemre ható szellemi lépcsőfokokon vezet el a prédikátor a gyászoló lelkét a halál tényébe való belenyugvás-hoz és az isteni akaratával való vigasztalódáshoz. Szőnyi Nagy István prédikációja kátészerűen és vázlatosan, tehát az írott közlésben minden retorikai eszközt elhagyva közli az igemagyarázatot. Az ezt megelőző imádság, megszólítások és a befejező *Conclusio*, az igének az adott helyzetre való alkalmazásában formál olyan retorikai értékű szöveget, amely alkalmas a megrendítésre. Nem térünk ki itt arra, hogy ez az eljárás az igehirdetés nyilvánossága révén a hívek igényeihez, „elvárási horizontjához” igazodott, és arra sem, hogy az igemagyarázat valószínűleg nem az írott változat rövidített formájában hangzott el.

Az emelkedettség, nagyszerűség, tragikus heroizmus felmutatása a latin nyelvű szövegekben, *oratiókban* és versekben történhetett. A latin költői hagyomány nemcsak megengedett, hanem igényelt is olyan

---

⁶⁰ „Éltem, Fortuna adta futásomat íme bevégezem / és most szálljon a föld mélyébe le nagyszerű árnyam ” Ford.: Kartal Zsuzsa, VERGILIUS: *Aeneis* IV. 653, 654. Bp. 1995. 69.

elocutiós eljárásokat, amelyek az ígéhirdetéstől idegenek voltak. Láttuk, hogy a versekben, milyen nagy szerepet tölt be a „pogány” *fabula Graeca*, mennyire szabadon kezelik a szerzők az ebből adódó szinkretizmust. Különös, meglepő képszerkesztésre törekednek, mint például az *antlia mortis*, az *arca Ecclesiae*, *Palinurus*, *Athleta Christi* motívumok variálása, amiben a manierista és a barokk irodalomra jellemző *conchetto* hatáskeltése ismerhető fel. A latin poétikában a közös antik és humanista hagyomány és az ennek alapján egyformán felépülő irodalmi ízlés miatt nem érvényesülnek a felekezeti korlátok. Így a tanulmányunkban vizsgált retorikai értelmű közhelyek tartalmi sajátosságai alapján: tehát a mártírium hangsúlyozása, a hitküzdelem heroizmusa, a mártírium érdemeként elnyert égi megdicsőülés nagyszerűsége, illetve az elocutio, a képi formálás összetettsége miatt megkockáztatjuk azt a megállapítást, hogy ezek az alkalmi versek a barokk ízlés stílusjegyeit is hordozzák.⁶¹

⁶¹ A barokk mint formanyelv és kifejezési eszközkészlet különösen a reprezentációs irodalmi műfajokban pl. panegyricus, dedicatio és a funebrációs irodalom műfajai protestáns alkotók és patrónusaik körében is érvényesül. Néhány példa: Pécsely Király Imre ajánlása az *Isagoges Rhetoricae*-ban, Bojthi Veres Gáspár *Bethlen-panegyricusa* Háportoni Forró Pálra (361.), Bojthi Veres Gáspárra (376, 379.) Opitz Mártonra (381.) – In: TÓTH István: *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája „Költők virágoskertje”*, 2001.

A protestáns barokk fogalmát TÓTH István több szerzőre is alkalmazza fordításkötetének utószavában (A gyulafehérvári humanista költészet alapvonásai – avagy egy gyulafehérvári humanista antológia készítésének gondjairól).

GYULA MIKÓ

The Analysis of the Latin Funeral Poems Written to Felvinczi Sándor's Burial

Felvinczi Sándor was well-known in the intellectual and ecclesiastic life of Debrecen in the 1670s and 1680s. A collection of Latin epigrams was published on the occasion of his burial. The authors of these epigrams were pastors and the professors and the students of the Calvinist College of Debrecen.

The *laudation funebris* placed before the poems talks about an important event of the deceased's life, when Felvinczi, as the student of the College of Nagyvárad, took part in the defence of the city against the Turks in 1660, and the author shows him as the attendant of the *ecclesia militans*.

The poems of the *Hedera poetica* are epitaphiums. This study analyses the characteristics of this literary genre and its connection to the epigram on the base of Scaliger and Vossius' poetical works.

For the authors of the *Hedera poetica* the trial of the *inventio poetica* meant the synthesis and the various use of the heroism, which is the characteristic of the funeral oration, and the witticism, which is the characteristic of the epigram. The means of it were the imitation of ancient literary texts with Christian contents and the correlation of the Bible with the motives of ancient poetry.

The witty use of the ancient texts, the heroic contents in them, the emphasis on the martyrdom prove that these texts have the characteristics of the Baroque with their Protestant background. These are not denominational barriers because of the common tradition of Humanism and the Bible, in addition these into the poetic use of the Latin language create unity into the Humanist and the Christian culture.

BURAI ERZSÉBET – KISS SEBESTYÉN

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR NÉGY SALLUSTIUS-KÉZIRATA

I.

Sallustius igen olvasott szerző volt a középkorban, amit mutat a B. MUNK OLSEN *L'Étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles* című IX. és XII. századi kéziratokat számba vevő katalógus, ami 172 Sallustius-kézirat adatait tartalmazza. Köztük van egy Gyulafehérvárott a Batthyány Könyvtárban található XI. századi *integer* kódex, amely talán Franciaországból származik, és amelyet Cserép József nyomán L. D. REYNOLDS, a sallustiusi *Opera* legújabb szövegkiadója megvizsgált és egyes esetekben a szöveg kialakításánál figyelembe vett. Művei Magyarországon is elég hamar megjelentek, és nagy hatása volt a magyar irodalomban, bár nálunk nem tartozott a legkedveltebb latin auctorok közé. Első fordítása 1596-ban jelent meg Baranyai Decsi Jánostól. Catilina összeesküvését Dugonics András is lefordította, Kazinczy Ferenc negyven éven át csiszolgatva készítette teljes Sallustius-fordítását, ezt követően a XX. század elején Cserép József szövegkiadása és fordítása emelkedik ki, majd ezt követte 1978-ban Kurcz Ágnesé, és a legújabb összefoglaló munka B. Révész Mária tollából. Műveinek kéziratos formában való magyarországi jelenlétéről BARTONIEK Emma jeles műve, a *Codices Latini medii aevi* ad áttekintést, amely négy Sallustius-kéziratot említ. Ezek közül az egyik Mátyás király híres Corvináiban szerepel, amely a király megrendelésére készült Közép-Itáliában, Umbriában. Ez tartalmazza a *Bellum Catilinae*-t és a *Bellum Iugurthinum*-ot. Ez a XV. századi kódex később annak a Jankovich Miklósnak tulajdona lett, aki a másik három magyarországi Sallustius tulajdonosának is mondhatta magát.

Ez a három kézirat szintén a XV. században készült. Ezek közül kettőt szeretnék részletesebben bemutatni, amelyet BARTONIEK kötete a 255. (=BudI.) és 256. (BudII.) sorszám alatt ír le. A kéziratok vizsgálatához A. KURFESS és A. ERNOUT kritikai Sallustius-kiadását használtam fel.

A 255. sorszámmal szereplő XV. századi kódex származási helye ismeretlen, és csak a *Bellum Catilinae*-t tartalmazza. A szöveget egy kéz írta,

amelyhez egy második kéz tett bejegyzéseket, ezek részben javítások, részben magyarázó jellegű lapszéli jegyzetek. A szöveg jól olvasható, a lapszéli jegyzetekkel már nehezebb a dolgunk. A kódexet gótikus kurzív betűtípussal másolták. A mű kezdetére (...*MNIS HOMINES*) és néhány fontosabb részre a másoló nagybetűs írásmóddal hívta fel a figyelmet. A mű kezdetén (*Omnis homines...*), illetve a monográfia egyik leghíresebb részletének, az 5. caputnak elején (*Lucius Kathelina...*) és még néhány fontosabb rész kezdetén a másoló az első betűt kihagyta, feltehetően azért, mert ide díszes iniciálét akartak írni, de ezt később valamilyen okból mégsem tették meg. A kézirat végéhez járul még egy lap, mely a monográfia tartalmát ismerteti röviden. A monográfia szövegében sok, elsősorban magyarázó jellegű betoldással találkozunk – ezek Sallustius stílusának egyik legfontosabb jellemzőjét, a brevitast oldják fel, ami szintén a kézirat értékét csökkenteti –, és gyakoriak a szórendi cserék is, illetve a már Suetonius által emlegetett archaizálásnak szinte alig van nyoma (*omneis* helyett *omnis*, *optumus* és *maxumus* helyett mindenhol *optimus* és *maximus* alakot találunk), ez azonban nem meglepő, mert az archaikus alakok a kéziratokban alig fordulnak elő, ezeket főleg a más szerzőknél meglevő Sallustius-idézetek alapján rekonstruálták a klasszikus-filológusok. A szövegben sokféle rövidítéssel találkozunk, a másoló különösen a *-que* tapadószó, az igekötők (*per-*, *prae-*, *pro-*), a főnevek pluralis genitivusának *-orum* végződése és a nazálisok esetében alkalmaz rövidítést.

A 256. sorszám alatt leírt XV. századi kódex Itáliából származik, és tartalmazza mind a *Bellum Catilinae*-t, mind a *Bellum Iugurthinum*-ot. A *Bellum Catilinae* azonban csonka, a szöveg a 4. caput 4 §-val (*novitate. De cuius hominis moribus pauca ... narrandi faciam.*) kezdődik. A *mutilus* kódexekre jellemző, a *Bellum Iugurthinum* 103. caputjának 2. §-tól kezdődő és a 112. caput 3. §-ig tartó lacuna szövegét azonban tartalmazza. A *Bellum Iugurthinum* díszes iniciáléval kezdődik. A főszöveg egy kéz munkája, melyhez a margón több kéz tett elszórtan bejegyzéseket, ezeknek jelentős része a kimaradt szavakat, szövegrészleteket pótolja, illetve javító és magyarázó jellegű, emellett néhány helyen utal az indirekt hagyományra is (pl. L. A. Senecára, akinek műveiben szerepelnek Sallustius-idézetek). Mind a monográfiák szövege, mind a marginális jegyzetek könnyen olvashatóak. A szöveget humanista kurzív betűtípussal másolták. A szövegre jellemző a modern szövegkiadásokkal ellentétben a

mássalhangzók teljes hasonulása (pl. *adcendi* helyett *accendi*, *adtriverat* helyett *attriverat*). Az archaikus alakok hiánya jellemzi ezt a kódexet is. Rövidítésekkel ebben a kódexben is találkozunk, de kevesebben, mint a másik szövegben. A másoló a *-que* tapadószónál és a nazálisok írásánál alkalmaz rövidítést.

A szövegkritikai vizsgálatok alapján mindkét kézirat a *codices recentiores* sorába tartozik, mert bár a *Bellum Iugurthinum*-nak a *mutilus* kódexekre jellemző lacunájának szövegét tartalmazza a 256. sorszámú kódex, de ez alapján már nem sorolhatóak be a későbbi kódexek sem az *integer*, sem a *mutilus* kódexek közé, mert a XIII. századtól *codices recentiores* túlnyomó többségében a szöveg a korábbi szövegváltozatok oly erőteljes kontaminációjával jött létre, hogy a kódexek egyik alaphagyományhoz sem kapcsolódnak közvetlenül. A korai és jó minőségű szöveget tartalmazó *mutilus* kódexeket ugyanis ekkorra már kiegészítették Itáliából származó *integer* kódexek segítségével s ennek köszönhetően nagyon sok szövegvariáns jött létre és ez a kontamináció évszázadokig tartott. A kollacionálás után arra az eredményre jutottam, hogy az általam megvizsgált két kódex már erőteljesen kontaminálódott szöveget tartalmaz, és bizonyos helyeken még az indirekt hagyomány ismerete is megjelenik; mindennek eredményeképp ezt a két kódexet sem lehet besorolni egyik alaphagyományhoz sem.

BURAI ERZSÉBET

II.

Az Országos Széchényi Könyvtár négy Sallustius-kéziratát BARTONIEK Emma írta le a *Codices Latini medii aevi* című munkájában, 255. (=BudI.), 256. (BudII.), 257. (BudIII.) és 258. (BudIV.) sorszám alatt.¹ A szóban forgó kéziratok mind a XV. században készültek, s ez támpontul is szolgál mibenlétük meghatározásához, kézirati hagyományba való sorolásukhoz, illetve értékük megállapításához, továbbá annak el-

¹ A kéziratok vizsgálatához sok segítséget kaptunk az OSZK kézirtárának vezetőjétől, dr. Karsai Orsolyától, aki lehetővé tette, hogy a kéziratok szövegét mikrofilmen és kontakt másolatokon is tanulmányozhassuk. Segítségét ezúttal is nagyon köszönjük.

döntéséhez, hogyan és milyen mértékben lehetne bevonni ezeket alkalmassint egy új kritikai kiadás szövegének megállapításába.

A kéziratok keletkezési ideje annyiban mindenképpen döntő jelentőségű tényező, hogy a XV. századra kialakultak azok az erősen kontaminált szövegváltozatok, amelyek alapján a kódexek másolói dolgozhattak, és ekkorra – sajnálatos módon – az eredeti, nem csonkult hagyomány immár végérvényesen a múlt kútjába hullott. Amint a vizsgálatok alapján kiderült, ezek a kéziratok az *integer* szöveget adják, tehát a *Bellum Iugurthinum* nagy lacunája (Iug. 103, 2–112, 3) nélkül. Az általam vizsgált két kézirat, a 257. és a 258. számú kódex sajnos tökéletesen megcáfolja a filológiában használt kifejezést: *Recentiores non sunt deteriores*. A kéziratok által hozott szöveg ugyanis meglehetősen távol áll a vélhetőleg valóban sallustiusi szövegtől. Mindkét kódex Itáliában készült, a 257. számú a két monográfiát tartalmazza, a 258. csak a *Bellum Catilinae*-t. Az előző Mátyás király tulajdonában volt, majd Jankovich Miklós gyűjteményébe került, míg a második kódex borítójának belsején a következő bejegyzés olvasható: *Ex libris Vinc. Kar. Ca. St. Pr. Amphiss.*, egy szászlengyel uralkodó címerével együtt. Később ez a kézirat is a Jankovich-gyűjteményt gazdagította. Mindkét kódex szövege jól olvasható, és első pillantásra szembetűnik, hogy a főszöveg és a magyarázatok nem ugyanattól a kéztől származnak. A 257. kódex első nyolc lapján a főszöveg fölé és a margóra gondos magyarázatok kerültek, amelyek a XVI. századra datálhatók, ezek olvashatósága már nem mindig a legegyszerűbb. Ezt követően csupán néhány margóra írt megjegyzés, illetve szó található a főszöveg mellett. A másik kéziratban csak a sorok közé írt utalásokkal találkozni, elvétve fordul elő egy-két lapszéli megjegyzés. A használat nyoma azonban ezen is világosan látszik: bizonyos szöveghelyeket megjelöltek, szentenciákat, megjegyzésre érdemes mondatokat aláhúztak.

A szövegeket vizsgálva csaknem teljesen ugyanazokat a jellegzetességeket lehet megállapítani, mint amelyeket például a lipcsei és drezdai Sallustius-kéziratokkal kapcsolatban.² Általában elmondható, hogy egyik kézirat sem hoz archaikus alakokat, így az *optumus*, *maxumus* stb. típusú szavak helyett mindig *optimus*, *maximus* stb. formákat találni, ellentétben Sallustius nyelvhasználatával, ahogyan azt elsősorban a grammatikusok

---

² Vö. a lipcsei és drezdai Sallustius-kéziratokról írt dolgozatomat. In: Könyv és Könyvtár, XXII–XXIII., 2000–2001. 169–174.

állítják. Egy kivétel mégis akad: a *capiundae* archaikus formája vélhetően a grammatikusoktól került be a szövegbe. Az egyes diftongusokat hol kódozva, hol teljes formában találjuk, az *e caudata* alkalmazása az *ae* diftongusra teljesen következtelen, megtaláljuk olyan szavakban is, ahol az nem indokolt (például *caeterum*). Ugyanakkor az *oe* kettőshangzó mindig szabályosan fordul elő. Bőségesen találunk rövidítéseket, különösen az ige-kötőket (*per-*, *prae-*) és a *-que* tapadó kötőszót illetően, de a nazalizáció jelölése is jól kivehető. Az ige-kötőkkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy többnyire a hasonult alakokat hozzák ezek a kéziratok, így az *ad-*, *in-*, *con-* stb. ige-kötők mindig hasonulnak az igéhez, például *appetens*, *assequeretur*, *immoderata*, *corrupti*. Akad olykor hasonulatlan alak is, például *conmemoravi*. Emellett nem kevés helyesírási hibával találkozunk, ami nyilván vagy a másoló tudatlanságával, de még inkább figyelmetlenségével magyarázható (például: *adolescentia* helyett *adoloscentia*). A szórendi variációk előfordulása is a szöveg nagyfokú kontaminációjának bizonyítéka, különösen a 257. kódexben Catilina jellemének bemutatásánál tűnik fel egy nagy jelentőségű hiba. A közmondásos *satis eloquentiae, sapientiae parum* kifejezés a chiasmus klasszikus példája, Sallustius írásművészetének, stílusának, nyelvezetének egyik fontos árnyalója, amelyet a grammatikusok közül sokan idéznek. Nos, ez a nyelvi megoldás az említett helyen *satis eloquentiae, parum sapientiae* formában jelenik meg, megfosztva a frappáns, nagy hatású stíluseszközt a kontextusban játszott szerepétől. Némi bizonytalansággal, inkább csak hipotézisekre alapozva ebből az derül ki, hogy a kódex készítője feltehetően nem ismerte Sallustius valódi stílusát, és talán épp javító, semmint rontó szándékkal szerkesztette át a chiasztikus elrendezést párhuzamos formába. Hasonlóan csökkenti a kéziratok értékét a kopulák gyakori alkalmazása, de ez egyezsmind arra is utal, hogy a tömör, sűrített mondanivalójú, elliptikus szöveget a másoló, ill. másolók értelmezték, vagy még inkább a Sallustius-komentátorok írták bele ezeket magyarázatul a korábbi kéziratokba, és a későbbi másolók ezt javításnak értelmezve már a főszöveg részeként illesztették be az újabb másolatokba.

Végül meg kell még említeni egy meglehetősen fontos jelenséget, az alcímek alkalmazását. Tudvalevő, hogy a legrégebbi hagyományban nem volt szokás az alcímadás. Minthogy az alcímek jelentősen megkönnyítik a szöveg használatát, elősegítik a művek áttekinthetőségét, igen valószínű, hogy ezek korábbi marginális megjegyzésekre mennek vissza. A Sallus-

tius-kéziratok egyik csoportjának, a Casanatense-kéziratoknak az ad különös fontosságot, hogy az alcímek e kéziratokban eltérnek a más kódexekben találhatóktól.³ Ez azt bizonyítja, hogy többféle hagyomány keletkezett, ugyanakkor az alcímadás leginkább mégis az itáliai kéziratokra volt jellemző. Ismert tény, hogy az itt tárgyalt két kézirat egyaránt Itáliában készült, így kézenfekvő, hogy szövegeik az itáliai kézirati hagyományból táplálkoznak.

KISS SEBESTYÉN

ERZSÉBET BURAI – SEBESTYÉN KISS

Die vier Sallust-Handschriften der Ungarischen Nationalbibliothek Széchenyi

Die vier Sallust-Handschriften aus dem 15. Jahrhundert, die in der Ungarischen Nationalbibliothek zu finden sind (die Kodizes Nr. 255–258), sind ihrem Wesen nach den anderen recentior-Handschriften ähnlich. Das heißt, sie enthalten stark kontaminierte, verdorbene Textvarianten, welche sich von dem ursprünglichen, tatsächlich von Sallust selbst stammenden Text wesentlich abweichen, so dass ihnen hinsichtlich einer eventuellen kritischen Ausgabe eine ziemlich geringe Bedeutung zukommt. Die Tatsache aber, dass vier Sallust-Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek zu finden sind, beweist, dass der Autor sich bereits während des Mittelalters in Ungarn einer großen Beliebtheit erfreute, auch wenn nur die dem Original nicht ganz nahe stehenden Texte den Interessierten zugänglich waren.

---

³ Vö. Erre a problémára Dr. Havas László hívta fel a figyelmemet.

RESTÁS ATTILA*

A „METHODUS CELLARIANA” DEBRECENBEN

A 18. század Európában nemcsak az ókortudomány átalakulását¹, hanem a latin nyelv helyzetének megváltozását is hozta. Egyrészt megvolt az az igény, hogy a latin Európa közvetítő nyelve maradjon; amikor III. Frigyes brandenburgi választófejedelem 1697-ben – az általa alapított hallei Fridericianán – létrehozta a Collegium Philologicum-ot, arra is gondolt, hogy kancelláriája számára képezzenek latinul jól beszélő szakembereket.² Másrészt a század folyamán az is kiderült: a latin nyelv egyre inkább háttérbe szorul a fejlődő nemzeti nyelvekkel szemben. Míg 1701-ben a lipcsei könyvvásáron a kiállított könyvek 55%-a latin nyelvű volt, ez az arány 1740-re 27%-ra csökkent.³ Ezzel párhuzamosan a 18. század közepére az a szokás kezdett kialakulni Németországban – főleg a hallei és göttingai egyetemeken –, hogy a professzorok anyanyelvükön tanítottak.⁴

Magyarországon, ahol a latin államnyelv maradt, a latinitás uralma az oktatásban is tovább tartott; a középiskolákban és főiskolákon még azt is tiltották, hogy a diákok egymás között magyarul beszéljessenek.⁵ A debreceni Református Kollégiumban például csak 1833-ban tértek át a magyarnyelvűsége, de a jogi oktatás továbbra is latinul folyt. A protestáns tanintézetekben az előző századok ízlésének megfelelő szerzők művei ve-

---

* A szerző a dolgozat elkészítésének idején a Soros Alapítvány támogatásában részesült.

¹ Vö. RITOÓK Zsigmond: *Az ókortudomány fogalmának változásai*. In: *Bevezetés az ókortudományba I.*, Debrecen, 1996. 19–20.

² Peter von Ludewig államügyész idézi Hans-Dieter ZIMMERMANN: *Die Hallenische Altertumswissenschaft vor Friedrich August Wolf* In: *Konferenz zur 200 Wiederkehr der Gründung des Seminarium Philologicum Halense durch F. A. Wolf*, Halle, 1989. 32.

³ Az adatot idézi TUSOR Péter könyvismertetése: Peter BURKE: *Küchenlatein*, Aetas, 1992/3. 164.

⁴ TÓTH Béla: *A Kollégium története a XVIII. században* In: *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk.: BARCZA József, Bp., 1988. 83. (A továbbiakban rövidítve: DRKt.)

⁵ Uo. 144. (50. jegyzet). A magyarnyelvűsége: Uo. 165.

gyesen szerepeltek a megváltozott viszonyokra reagáló és korszerűnek tekintett tankönyvekkel.

A latin nyelv tanításában a régi eszményeket képviselte Joannes Amos Comenius (1592–1670) öröksége, aki az alsóbb és felsőbb szintű tanulmányok számára egyaránt szerkesztett nyelvkönyveket. E könyvek vagy fogalomkörök szerint csoportosított vagy etimológia szerint rendezett szavakat tartalmaztak. Sem a tematikus, sem a szócsaládok szerinti elrendezés nem volt új módszer a latintanításban: a középkori nomenklatúrákon kívül számos újkori szójegyzéket ismerünk. Comenius érdeme az volt, hogy mind a két tanítási módszert tökéletesebbé tette, mert nem elégedett meg a latin szavak pusztá felsorolásával, hanem a szavakat mondatokba, összefüggő szövegbe foglalta.⁶

Comenius az *Orbis pictus* előszavában azt reméli, hogy az „ide édesgetett és figyelembe szoktatott gyerekek játszi és tréfás módon szerzik meg maguknak a világon létező fontos dolgok ismeretét.” A *Tirocinium* megírását pedig azzal indokolta, hogy „így kellemes, kedves, felüdítő lesz a néhez munka, és az írás-olvasás megtanulása.”⁷

Comeniusszal szemben lépett fel Christophorus Cellarius (1638–1707), utóbb hallei professzor is, annak ellenére, hogy a fenti pedagógiai közhelyeket és a középkortól áthúzódó szótárírói hagyományt nála is megtalálhatjuk. Így azokat a különbségeket tarthatjuk meghatározónak, amelyeket ki lehet mutatni Comenius, valamint Cellarius és magyarországi követői között. Elsősorban Comenius stílusa tűnik igénytelennek mind a humanizmus cicerói eszményeihez, mind ahhoz a stílusreformhoz képest, amely a latin nyelvet az antik szerzőket alapul véve akarta alkalmassá tenni az újkori igények kielégítésére. Mindazonáltal a comeniusi tankönyvek például Debrecenben egészen az 1740-es évekig általánosan használatban

---

⁶ Comenius tankönyveit ismerteti a DRKt. 76–77. A *Janua* részletesebb ismertetése: MELICH János: *A magyar szótárírodalom*, Bp., 1907. 155–156. Comenius jelentőségét értékeli BOD Péter Előszava is: *Dictionarium Latino-Hungaricum a Francisco Pariz Pápai, Cibinii, 1767.* (Hasonmás kiadása: Bp. 1995.) A *Tirocinium*ból az írást és olvasást lehetett megtanulni, a *Vestibulum Linguae Latinae* a kezdő latinisták számára íródott. Ezt követte a *Janua linguae Latinae reserata aurea*, míg az *Atrium* stilisztikai, verstanai, retorikai ismereteket tartalmazott. Az alsóbb szintű nyelvtanulást szolgálta az *Orbis Sensualium Pictus*.

⁷ Idézi SIMON Gyula: *Comenius a magyar pedagógiában*. In: *Bibliotheca Comeniana* II., A Magyar Comenius Társaság kiadása, h. n., 1988. 49–50.

voltak, amíg Maróthi György „barbárság” elleni harcával meg nem tépázta tekintélyüket. De még az 1741. évi *Opiniones*ben is előírják használatukat, igaz, már modernebb szerzők – éppen Cellarius – és klasszikus auktorok társaságában.

Christophorus Cellarius fellépése

A szakirodalom azt emeli ki az 1694-ben alapított hallei Fridericianáról, hogy az első tulajdonképpeni modern egyetem volt Európában. Újdonsága abban állt, hogy filozófiai fakultása egyenrangú lett a hagyományos teológiai, jogi, orvosi fakultással.⁸ Ugyanis a 18. századig a latin nyelv nem volt a tanulás tárgya önmagában, hanem csak eszköznek tekintették a magasabb műveltség megszerzéséhez. Maga az alapító választófejedelem is közvetlen hasznossága miatt hívta életre a Collegium elegantioris litterae-t. Ennek igazgatására hívták meg Christophorus Cellariust Halléba mint Professor Eloquentiae-t.

Az ókorral való foglalkozás a német egyetemeken, miként az itthoni felsőbb iskolákban is, a történelem és az ékesszólás tanára között oszlott meg.⁹ Cellarius, jóllehet nem vonzódott túlzottan a filológiához, filológiai szemináriumot is hirdetett, „*profitetur ... nitidiorum eloquentiam*” – ahogyan tanítványa, Bél Mátyás tudósított erről.¹⁰ Emellett ókori és modern történelmet és földrajzot tanított. Professzorsága előtt a zeitzi, weimari, merseburgi gimnáziumban volt rector. Már Zeitzen azon hírneves férfiak (*virorum excellentium*) közé tartozott, akiket a peregrináló diákoknak illett meglátogatniuk.¹¹

Jeles humanista családból származott, apja szuperintendens volt Schmalkalden líceumában, dédapja pedig az a Iacobus Cellarius volt, aki Marius Nizolius *Thesaurus Ciceronianus*-át kiegészítette és kiadta, valamint Budaeus görög szótárának is munkatársa volt.¹²

⁸ ZIMMERMANN i. m. 31.

⁹ RITÓÓK i. m. 20.

¹⁰ Bél Mátyás Klement Mártonnak. Halle, 1704. október 25–30. In: *Bél Mátyás levelezése*, kiadta SZELESTEI N. László, Bp., 1993. 16.

¹¹ A Cellariust meglátogató Tobias Masnicus peregrinációs albumát leírja BÖRÖCZ Enikő: *Az Evangélikus Országos Levéltár (Bp.) kéziratkatalógusa*, Bp., 1993. 342.

¹² Korabeli életrajzát tartalmazza: Christophori CELLARII *Dissertationes Academicae varii argumenti, in summam redactae cura et studio Io. Georgii Walchii, qui et*

Művei nagyjából teológiai tárgyúak, emellett számos tankönyvet írt. Három kötetes egyetemes történeti összefoglalásában a saját koráig jutott el. *Geographia antiqua iuxta et nova* című munkájának pedig az volt az újdonsága, hogy térképlapokat is mellékel hozzá. Maradandót alkotott a filológia területén is. Bod Péter, Pápai Páriz Ferenc szótárához írt Előszavában, Cellariust méltatja elsőként, mint aki eredményeket ért el a latin helyesírás egységesítésében, és még a reformkorban használt piarista nyelvtankönyv is Cellariushoz utasítja a bővebb ismeretre vágyókat.¹³ Latin nyelvkönyve is népszerű volt, és 1763-ban Gesner göttingai professzor átdolgozásában újra megjelent. Magyarországon több kiadása ismert az 1771. évi kolozsvári kiadás után, melyekben már magyar nyelvű értelmezések is vannak (*Grammatica Latina linguae Hungaricae accomodata*).¹⁴

A legnagyobb hatást azonban Cellarius *Liber memorialis* című művével érte el, ennek Petrik Géza 34 olyan kiadását és átdolgozását sorolja fel, amelyben magyar értelmezés is található.¹⁵ Ezért meglepő, hogy Bod Péter említett Előszava, mely áttekinti az egész addigi magyar szótáriródat, sem a szótáriró Cellariusról, sem a magyar Cellarius-kiadásokról nem emlékezik meg. Ezt az ellentmondást úgy lehet feloldani, ha feltételezzük: Bod ezeket a *Liber memorialis*-okat nem tekintette tudományos igényű szótáraknak, csupán iskolai használatú és tanulást könnyítő munkáknak.¹⁶

Ennek a pedagógiai célnak van alárendelve az a szókincsanyag, amit ezek a szókönyvek tartalmaznak. Nem találhatunk bennük például tulajdonneveket, és egy-egy címszó meghatározása sem bővül olyan hosszadalmasan részletező definícióvá, amelyek például Szenci Molnár Albert

---

dissertationem de auctoris vita et scriptis, item indices copiosiores adiecit, Lipsiae, 1712. (A kötetet Maróthi György 1737-ben vásárolta. DRK-beli jelzete: G. 1187.). Továbbá H. KEIL: *De Chr. Cellarii vita et studiis*, Halle, 1875.; *Allgemeine Deutsche Biographie*, 4. Band, Leipzig, 1876. 80–81.

¹³ *Institutiones grammaticae in usum scholarum grammaticarum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*. Pars III. Budae, 1840. 9.

¹⁴ Az 1804. évi pozsonyi kiadást ismerteti NYAKAS Miklós: *Régi tankönyvek a Hajdúsági Múzeum könyvtárában*, Múzeumi Kurír, 1972/10. 12.

¹⁵ PETRIK Géza: Magyarország bibliographiaja 1712–1860. I. Bp. 1888. 404–405.

¹⁶ Christophori CELLARII *Latinitatis probatae et exercitae, liber memorialis, naturali ordine dispositus (...) atque interpretatione Hungarica et Bohemica locupletatus a Matthia Belio*, Posonii, 1777. Az általam tanulmányozott példány az ózdi József Attila Gimnázium tulajdona.

szótáraiban helyet kapnak.¹⁷ Igen gondosan válogatta meg Cellarius azokat a szerzőket, akiknek szóanyagára támaszkodott könyvének összeállításakor. A válogatás szempontjait *Barbarismusok és idiotismusok* című, a latin beszédben vétett nyelvi hibákat ostorozó munkájának előszavában is megfogalmazta.¹⁸

Cellarius gyakran hivatkozik mind Gerardus Joannes Vossius (Voss) mind Daniel Georgius Morhofius (Morhof) nevére és ítéletére. Cellariust nem értékelhetjük anélkül, hogy ne tudnánk: Voss a francia klasszika elméletének kialakulását is befolyásolta, Morhof pedig a korai német felvilágosodásnak volt a képviselője.¹⁹ Így jellemezhetjük árnyaltan Cellarius nyelvi purizmusát: „A mi német nyelvünk eléggé tekintélyes, árnyalt és gazdag, mégis gyakran megesik, hogy egy görög, latin vagy francia szót nem tudunk nyelvünk egyetlenegy szavával megfelelő módon és gondossággal fordítani, hanem körülírásra van szükség. De azért, ugye, nem szegény az anyanyelvünk? Ha valaki új szavakat alkotna, valahányszor a nyelvünk nem egyezik meg a franciával vagy a latinnal, hová jutna a féktelen szabadság?”²⁰

Ez az idézet jelzi, hogy Cellarius érzékelhette azt a bevezetőben említett tényt, hogy a latin fokozatosan háttérbe szorul az anyanyelv – a francia, a fejlődő német nyelv – mellett, és ezért szükséges nem csak a tanítás módszerének korszerűsítése, de magának a latin nyelvnek a megújítása is.

Cellarius az iskoláit Johann Sturm (1507–1589) pedagógiai elveinek megfelelően rendezte be, és tudományfelfogásában is követte a nagy német humanistát. Sturm terjesztette azt a végső soron Cicerótól származó

¹⁷ Vö: SZENCI MOLNÁR Albert: *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae, 1604. (Hasonmás kiadása: Bp., 1990. Imre Mihály tanulmányával)

¹⁸ Eredeti címe: *Curae posteriores de barbarismis et idiotismis sermonis Latini*. Köszönetemet fejezem ki Imre Mihály tanár úrnak, hogy használhattam a birtokában lévő címlap nélküli példányt. A Cellarius-idézetek ennek az előszavából valók – fordításuk tőlem származik.

¹⁹ TARNAI Andor: *Bél Mátyás* In: BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarország felé*, Bp., 1984. 17.

²⁰ „Germanica nostra Lingua satis ampla, dives et copiosa est: tamen saepe usu venit, ut Graecum, Latinum aut Gallicum vocabulum uno verbo nostrae linguae non possimus apte et accurate vertere, sed multis opus sit circumlocutionibus. Num vero propterea pauper est lingua vernacula? Si quis nova verba formaret, quoties nostra Gallicis aut Latinis non responderent, quem ad finem habitura esset effrenis licentia?” (10.)

gondolatot, hogy a dolgok bősége (*copia rerum*) csak akkor ismerhető meg és fejezhető ki, ha párosul vele a szavak bősége (*copia verborum*). Ezért szükséges a latin nyelv mennél teljesebb szókincsének az összegyűjtése.²¹

Cellarius elítélte a középkori nomenklaturák szóbőségét, de a humanisták merev ciceronismusával is szakított, és olyan nyelvi norma megteremtésén fáradozott, amely nem utasította el az aranykor utáni latinságot: „Igazságtalanok a szépirodalommal szemben azok, akik a latinitás időhátrárait azon Mutató alapján mérik ki, amit Marius Nizolius az igazán értékálló Thesaurusához csatolt azért, hogy száműzzék és kizárják mindazt, amit ott megbélyegezve és megróva találtak. Sem Nizoliusnak, sem Iacobus Cellariusnak – dédapámnak, aki Nizolius munkáját kiegészítette és kiadta – nem az volt a szándéka, hogy száműzendőnek ítéljék mindazt, ami Cicerónál nincs meg. Ellenkezőleg, gondjuk volt ezen igen érdemes férfiakra mind a latin stílus tisztaságára, mind kedves és magához illő választékosságára.”(2–3.)

A *castitas* és az *elegantia* volt elsősorban az a két eszmény, amelyek alapján Cellarius osztályozta a latin prózát és a költészetet. Nem vetette el automatikusan a későbbi latinságot, mert nemcsak a kort, hanem a tehetőséget is figyelembe vette. Véleménye összecseng modern értékelésekkel is. Adamik Tamás Római irodalomtörténetében például nemcsak az aranykori irodalmat tárgyalja, hanem azzal közel azonos terjedelemben vizsgálja az aranykor előtti időszakot, de az ezüstkori és a vaskori irodalmat is.²² Cellarius művének előszava, mely rövid irodalomtörténet is egyben, több mint 100 szerzőt értékel abból a szempontból, hogy mennyire térnek el az aranykori nyelvállapottól. *Liber memorialis*-át e szerzők alapján állította össze: az aranykor előttiektől a Nagy Károly körüli idők iróiig.

Cellarius úgy vélte, hogy a szavak, kifejezések értéke attól függ, milyen tekintélyű szerző műveiben fordulnak elő: hatásosan hívta föl a figyelmet az *auctor* és az *auctoritas* szó összecsengésére (12.). A szavak bőségét

---

²¹ Sturm legújabb értékelése: IMRE Mihály: *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig*. In: *Retorikák a reformáció korából*, szerk., a záró tanulmányt írta IMRE Mihály, Debrecen, 2000. (Csokonai Könyvtár. Források 5.) 427–430.

²² „Az ezüstkori biztos, hogy más jellegű, mint az aranykori irodalom, ám ami más, az nem szükségszerűen rossz is.” ADAMIK Tamás: *Római irodalom az ezüstkorbán*, Bp., 1994. 11.

tekintélyes szerzők hiteles szövegei alapján kell elsajátítani: „Ami Cicero és kortársai könyveiben nincs meg, azt valamelyik Pliniusnál vagy Senecánál vagy Columellánál kell kinyomozni” – írta (2.). Szótárában azonban gondosan megjelölte azokat a szavakat, amelyeket például csak Plinius, Petronius vagy Ammianus használt, hogy ki-ki maga dönthesse el, milyen hitelességet vagy tekintélyt tulajdonít ezeknek.

Hogy szövegkiadások álljanak a tanulni vágyók rendelkezésére, Cellarius javítva és jegyzetekkel ellátva adta ki Cicero leveleit és válogatott beszédeit, Iulius Caesar, Corn. Nepos, Curtius Rufus, Eutropius, Lactantius, Minucius Felix műveit, valamint 12 olyan panegyricust, amelyek Diocletianus és Theodosius uralkodása között születtek.

Cellarius pozsonyi és debreceni követői

Bél Mátyást (1684–1749) különleges hely illeti meg a 18. századi magyar művelődés történetében; munkássága szinte valamennyi tudományterületre kiterjedt. 1707 és 1708 között volt a hallei egyetem hallgatója, ahol Cellarius előadásait is látogatta, hazatérve pedig a Halléban tapasztalt pedagógia alapján működtette besztercebányai iskoláját. Ahogy írja, az ördög is a jól berendezett iskoláktól szenved a legjobban.²³ A pozsonyi liceum élén már országos hírnevet vívott ki magának.

Cellariusra hivatkozva bírálta a latin nyelv tanításának és tanulásának hazai módszereit, mert „végső soron ezekből lehet levezetni az egész megromlott oktatást: az egyik a grammatikai studium visszás kezelése, a másik a szókincs és a tisztább frazeológia elhanyagolása. Erről a dolgról igen híres férfiak nagyon súlyosan panaszkodnak, s a panaszokat a mi bajainkra is alkalmazhatod. (1. §)”²⁴ Tankönyvíróként e visszasságok megszüntetése érdekében lépett fel; latin nyelvtanát 1717-ben jelentette meg Lőcsén, latin szótárát pedig 1719-ben Nürnbergben.

A nyelvtankönyve Cellariusén alapul: „Cellarius szabályait megtartotam ugyan, de szabadon kezelve, egyeseket töröltem, másokat világosabb renddel tettem érthetővé, ismét másokat nyelvtankönyvekből illesztettem

²³ „denn der Teufel kann nicht weniger leiden, als wohl eingerichtete Schulen” Bél Mátyás Rabacher Andrásnak. Besztercebánya, 1714. március 26. In: *Bél Mátyás levelezése*. i. m. 30.

²⁴ BÉL Mátyás: *Latin nyelvtan*, Lőcse, 1717. Előszó In: Bél Mátyás: *Hungariából...* i. m. 47. (A további Bél-hivatkozások erre a kötetre vonatkoznak.)

be.(12. §)²⁵ A szótára is a *Liber memorialis* átdolgozása, hol csak magyar, hol cseh és német értelmezéssel is bővült.

Mindkét szerző elutasítja az „avult nomenklátorokat”, akik „mint pók a hálóját, a maguk feje szerint gyártanak szavakat, melyek még a barbár fülnek is kelletlenül hangzanak. (4. §)²⁶ A nyelvi változások eszerint csak akkor elfogadhatók, ha klasszikus szöveghelyek is megerősítik.

Bél Mátyás és az evangélikus iskolák, illetve a Debreceni Református Kollégium kapcsolatára újabban G. Szabó Botond hívta fel a figyelmet.²⁷ (Piskárkosi Szilágyi Márton professzor fia, Szilágyi Sámuel is, akit 1742-től a görög nyelv és a filozófia tanításával bíztak meg Debrecenben, valószínűleg Bél Mátyás pozsonyi iskolájában tanult²⁸.) Maróthi György, a *litteratura elegantior* és a *historia* professzora volt az, akinek közreműködésével 1741-ben megszületett *Opiniones*²⁹ honosította meg Debrecenben is az evangélikus iskolákban már bevált módszereket és tankönyveket.

Így egyszerre hatottak a protestáns iskolákban évszázadokon keresztül általánosan forgatott szerzők – pl. Molnár Gergely nyelvtanát, amit első ízben 1556-ban adtak ki, Debrecenben még 1775-ben is kiadásra méltónak találták³⁰ –, és a 18. században modernnek tartott, az új nyelvi eszményeknek és a kialakuló felvilágosult világnak megfelelő tankönyvek.

Szilágyi Sámuel a Maróthi emlékére tartott *Oratio Funebris*-ében úgy emlékezett vissza a Maróthi fellépése előtti oktatásra, hogy akkor „elhangyolva a tiszta latinság igazi forrásait, Comeniusnak és más efféle sötét elméknek tisztátalan pocsolyáival gyötörték a gyermekeket.”³¹

1741-ben Maróthi valóban fölvette 11 pontos javaslatába³², hogy az „alsóbb Classisokban” az addig „az Abecze végén lévő vocabulomok avagy Deus helyett tanulják a Cellarius Memorialis könyvében lévő legközönségesebb primitivum vocabulomokat.” Szintén elhagyhatónak ítélte

²⁵ Uo. 62.

²⁶ Uo. 53.

²⁷ G. SZABÓ Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, Debrecen, 1996. 59–69.

²⁸ DRKt. 96.

²⁹ Közli: G. SZABÓ i. m. 147–172.

³⁰ Uo. 62.

³¹ Idézi TÓTH Béla: *A debreceni kollégium tankönyvei a 18. században*, *Studia Litteraria*, 1982. 76. (2. jegyzet).

³² Közli G. SZABÓ i. m. 134–136.

a *Januát* és a *Vestibulumot*, mivel ez utóbbinak „megértéséhez nem csak a conjugatióknak tudása, hanem a Syntaxis is szükséges.” Javaslatait részben elfogadva az *Opiniones* úgy határozott, hogy a kisebb rudimentisták tanulják a névszókat, névmásokat, kissé véssék emlékezetükbe a *Vestibulumot*, fordítsanak szállóigéket, a nagyobbak tanulják Erasmus *Colloquiáját*.³³

Maróthi gondoskodott a tiszta latinság elsajátításához szükséges segédkönyvekről is.³⁴ Az auctorolvasás lehetőségét teremtette meg azzal, hogy 1740-ben Corn. Nepos életrajzait, Minucius Felix *Octaviusát*, Phaedrus meséit, Publ. Syrus sententiagyűjteményét, 1741-ben Eutropius *Breviariumát* jelentette meg. Emellett a történelmet is Cellarius *Historia universalis* című könyve alapján tanította, amiből 23 példányt hozatott diákjai számára. A történelemmel a földrajz oktatását kapcsolta össze, ugyancsak Cellarius alapján. (*Notitia Orbis Antiqui* és *Geographia antiqua iuxta et nova*).

A megkezdett program Maróthi halála után is folytatódott. Tanszéki utóda, Szathmári Paksi István (1719–1791) Plinius *Panegyricusát* adta ki, és Maróthi után újra megjelentette Minucius Felixet³⁵. Sinai Miklós (1730–1808) pedig mind ókori földrajzi előadásában, mind auctorkiadásában (Cicero válogatott beszédei és levelei, Iustinus, Eutropius) támaszkodott Cellariusra is.³⁶

A Ratio Educationis (1767) megjelenése után dolgozta ki a Kollégium azt a *Methodust*, amit 1770-ben nyomtattak ki, és csekély változtatással 1791-ben újra megerősítettek.³⁷ A latin nyelv tanításában az a változás történt, hogy a két legelső osztályban a tanulók a magyar nyelv alapján sajátították el a declinatiókat és a coniugatiókat, a grammatisták kezdték el a magyarról latinra való fordítást, és csak a szintaxistáknak kellett latinul fogalmazniuk. Továbbra is előírás maradt, hogy „a Deák Ékesenn szollást tanító Tiszt. Professor Uram továbbá annyival inkább szoktassa Tanítványait a tiszta és igaz Deákságra. Mindnyájan pedig Tiszt. Professor Uraimék azon legyenek, hogy a Magyar Nyelven való együtt

³³ Uo. 165.

³⁴ TÓTH Béla i. m. 65.

³⁵ Uo. 67.

³⁶ DRKt. 108–109.

³⁷ Közli G. SZABÓ i. m. 310–362.

beszélést tilalmazó Oskolai Törvény szorosan meg tartódjék.”³⁸ Így a szintaxisták osztályától kezdve továbbra is büntették a magyarul beszélő tanulót.

A 19. század eleje sem jelentett nagyobb változást az iskolai oktatásban. Sinai Miklós utóda Budai Ézsaiás (1766–1841) lett, aki történelmet, görög és latin ismereteket tanított.³⁹ Göttingai professzorai közül Heyne volt rá a legnagyobb hatással. Budai a modern klasszika-filológiában is kitűnő képzettséggel rendelkezett, tehetségét mégis az iskolai oktatás kívánalmainak rendelte alá. A *Deák nyelv kezdete példákban* című tankönyvét a legalsó osztályban használták, a haladók auctorkiadásainak vették hasznát (Terentius, Cicero, Phaedrus). Alaposan átdolgozta Cellariusnak mind a nyelvtankönyvét, mind a szótárát, mindkettőnek több kiadása is volt.

E korszak latin művelődéstörténeti emlékeit olvasva feltűnő egy toposz gyakori használata. Maróthival kapcsolatban utaltunk „Comenius tisztátalan pocsolóira”. Bél Mátyás szintén idézi: „Mi szükség, hogy pocsolókhöz fussunk, amikor tiszta forrásaink vannak?”⁴⁰ De még 1817-ből is olvashatjuk Debrecenben: „*At vero curandum, ut ea, non e rivulis lutulentis, verum ex ipsis fontibus hauriatur*”⁴¹. A fenti áttekintésből kiderül, hogy nem csak a közhelyek, nem csak a tankönyvek nem változtak lényegesen a Cellarius fellépése óta eltelt több, mint 100 esztendőben, hanem az ékes latin nyelven szólás igénye is megőrződött.

A „*methodus Cellariana*”⁴²

Cellarius nyelvtanítási módszerét az az igény hívta életre, hogy a latin nyelvet eredményesebben taníthassák a modern élő nyelvekkel kialakult versenyben: „A latin nyelvet, melyet akár a hatodik életévükben is elkezdenek tanulni, még mint húszéves ifjak is alig tudják, míg mások a franciát vagy az olaszt három év leforgása alatt teljes egészében befejezik” – idézte Bél Mátyás Cellarius *Liber memorialis*-ának praefatiójából.⁴³

---

³⁸ Uo. 257.

³⁹ BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., 1955.

⁴⁰ BÉL i. m. 55.

⁴¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, I. 1. p. 4. 1817. július–augusztus.

⁴² A kifejezésre: BORZSÁK i. m. 84.

⁴³ BÉL i. m. 47.

Magát a módszert részben Cellarius műveiből, részben követőinek iskolai gyakorlata alapján ismerhetjük meg. A *Liber memorialis* címoldalán azt olvashatjuk, hogy a cél: az egyetlen esztendő leforgása alatt elérhető biztos nyelvtudás (*ut intra vertentem annum ad quaevis Latine intelligenda adolescens sufficiat*). Bél Mátyás szintén gyors eredményről számol be: „Cornelius Nepost a szintaxis szabályaival úgy akartam állandó kapcsolattal összekötni, hogy ezek a fiatalok idejekorán megtanulják mind a szavak egyszerű, természetes összerakását, mind pedig a díszes és a körmondatos beszédszerkesztést; ez egy év leforgása alatt befejeződött.” (9. §)⁴⁴

A módszer, amely Debrecenben az 1740-es évektől a 19. század közepéig alig változott, hasonló lehetett Halléban vagy Pozsonyban is. Debrecenben *A tanítók kötelességei, a tanítónivalók és ezeknek rendi és módja* c. nyomtatott rendeletben⁴⁵ (1795) előírják a tanítók számára, hogy az „első Deák Oskola” első félévében a nyelvtani alapozáson kívül „letzkét hagyjon Cellarius primitíváiból, kivévén csak a verbumokat”, majd „a második fél Esztendőben az első órán tanítsa a Verbumokat és a Deák beszédnek több részeit a Syntaxisig. Ezenkívül fordítsa előttük, és fordítsa velek az Exertitiumokat, és mind ennek fordításainak, mind a Cellarius Primitíváinak kikérése alkalmatosságával gyakorolja őket a Declinálásban, Comparálásban, Conjugálásban és Deák Szententziák kimondásában.” A második Deák vagy Grammatica Oskolában „kérje ki a már előre kihagyott Letzkét az úgy nevezett nagy Cellariusból, melyet ebben az esztendőben az F. betűig tartoznak megtanulni.” A második félévben az N. betűig értek el. A „harmadik Deák vagy Első Esztendősyntaxis Oskolájában” az N. betűn kezdtek, és „minekutána végig mentek rajta”, akkor ismét kezdték előlről.

Bél Mátyás Cellarius tankönyveit Castelio beszélgetéseivel kapcsolta össze, hogy „meglegyen a grammatikai szabályok állandó gyakorlása”⁴⁶, Maróthi Corderius *Colloquiáját* javasolta⁴⁷, az *Opiniones* Erasmus *Colloquiáját* írja elő, 1795-től pedig Langius *Colloquiumából* tanultak.⁴⁸

⁴⁴ BÉL i. m. 59.

⁴⁵ Közli G. SZABÓ i. m. 415–433.

⁴⁶ BÉL i. m. 58.

⁴⁷ G. SZABÓ i. m. 137.

⁴⁸ Uo. 426.

A gyakorlatias képzést szolgálta a levélírás gyakoroltatása is, amihez Cicero *Ad familiares* adta a mintát.⁴⁹

Közös vonás továbbá Corn. Nepos középpontba állítása. Már Cellarius kiemeli róla, hogy „választékosságban semmivel sem áll hátrább Cicerónál, és tiszta beszéde annyira kellemes, hogy szinte úgy látszik, egyedül ő tud latinul beszélni”.⁵⁰ Bél Mátyás megismétli Cellarius szavait⁵¹, és a *Methodus* is kiemeli, hogy „a tanító feladata, hogy olvasás közben kihangsúlyozza azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyek általánosan, avagy többnyire csak költőknél fordulnak elő, nehogy megrontsák azt az egyszerűbb és természetes stílust, amit Neposból kezdtek el meríteni azzal, hogy a tanulók válogatás nélkül mindent magukévá tesznek, amit a költőknél találtak”.⁵² (A prózában egyébként Cellarius szintén kerülendőnek tart bizonyos költői alakzatokat, követve ebben a kora újkori retorikák előírásait.)

Cellariusnak a legnagyobb érdeme talán az, hogy az auctorolvasást szorgalmazta; ő is és a vizsgált debreceni professzorok is fontos feladatulknak tartották az auctorok magyarázatos kiadását. Mind az alapos nyelvi képzés, mind a görög és római régiségtan azt is előkészítette, hogy hallgatóik képesek legyenek a „Deák és Görög Auctoroknak Critica és Philologica”⁵³ szerinti feldolgozására.

Ahogy Cellarius sem elégedett meg az iskolai oktatás gyakorlatiaságával, Budai Ézsaiás is fontosnak tartotta az auctorokat nem csak „*grammaticae*”, hanem „*aesthetice*” is magyarázni. Így a latintanítás hozzájárult a finomabb ízlés (*sensus elegantiae*)⁵⁴ kifejlesztéséhez. A klasszika-filológia kialakulásával viszont ez elszakadt Cellarius nevétől, és így Cellarius neve sokak számára csupán a szócsaládok szerint szerkesztett szótárakat idézte fel.⁵⁵

---

⁴⁹ Uo. 350.

⁵⁰ Véleménye természetesen Quintilianusét követi.

⁵¹ BÉL i. m. 59.

⁵² G. SZABÓ i. m. 353.

⁵³ Uo. 230.

⁵⁴ Uo. 258.

⁵⁵ Vö. „Magyar Cellarius, mely akár Asiai, akár Europai eredetű magyar szavainknak közönségesebb gyökeit, és azokról származtatott leánya szavainkat elő adja. Készítette NAGY Sámuel. Geszt, 1822.” (Jelzete R. 564.) Felhívja rá a figyelmet FEKETE Csaba-SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa*, Bp., 1979.

ATTILA RESTÁS:

Über die Bedeutung der Lehrbücher von Cellarius und ihren Einfluss in Debrecen

Dieser Aufsatz stellt Cellarius' Ansichten über die lateinische Philologie vor. Ein Fundament dazu, dass er den Barbarismus von Comenius abweist und die Modernisierung der lateinischen Sprache als Ziel aus setzt.

Der Pressburger Bél Mátyás, der in Halle sein Schüler war, und der Debrecener Maróthi György haben in ihren Schulen die Anwendung der Bücher von Cellarius eingeführt.

Das Wörterbuch „Liber Memorialis“ hatte den grössten Erfolg. Es wurde in Ungarn mehr als 34-mal herausgegeben.

Bis Mitte des 19. Jahrhunderts basierte sich die Schulung in dem Debrecener Reformierten Kollegium auf dem „Methodus Cellariana“.

OJTOZI ESZTER

POSSESSORI NYOMOK A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR 1750–1775 KÖZÖTTI NÉMET KÖNYVEIBEN

Közleményemmel azt a sorozatot kívánom folytatni, mely az elmúlt években a *Magyar Könyvszemle* hasábjain jelent meg, és a könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveinek possessorairól szolt. Az időhatárt 25 évre szűkítettem, és a nemzeti nyelvek szerint végeztem az adatgyűjtést. Mintegy 400 könyvet néztem át; a forrás a régi könyvek szakkatalógusa volt.

A bibliográfiai leírásokat lerövidítettem, a kétes olvasatokat [?] jelöli; a hatjegyű számok a raktári jelzetek.

Előrebocsátom, hogy gróf Dessewffy József könyveit nem tárgyalom ebben a közleményben, mivel számuk már eddig összesen többszázra rúg, velük feltétlenül külön kell foglalkozni.

Az átvizsgált könyvekben megfigyelhető a possessori nyomok ritkasága és kevés a mives kötés.

Katolikus papok és egy református lelkész könyvei

Lukátsy János¹
(1715–1780)

SONNENFELS Aloysius de: *Judaica sanguinis nausea, seu judaismus de usu Christiani sanguinis accusatus, inquisitus. amore veritatis luci exhibitus.* Wien, 1753, Heyinger. /752.766/

Teológiai doktor, nyitrai prépost, kanonok. 1769-ben Kalazanczi József tiszteletére mondott beszédét, Nagyszombatban kinyomatta.

Ugyanebben a könyvben Martinyi Pál bejegyzése 1787. augusztus 25-ről. 4 Martinyi család van, nemességüket a 18. században igazolták.²

¹SZINNYEI VIII. 118–119.

²KEMPELEN VII. 95.

Knáisz Mihály³
(1735–1824)

MAEI Chajim: Wahrhafte Überzeugung dass Jesus von Nazaret der wahre Messias seye... Graz 1759, Widmannstatische Erben /752.718/

Knáisz Mihály minorita, hitszónok, rendi titkár, történetíró. A könyvben tipografikus ex librise van beragasztva, melynek sorszámja nincs kitöltve.

Balogh Sándor⁴
(1743–1810)

SONNENFELS Joseph: Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft, Wien 1770, Trattner /729.085/

Tipografikus ex libris, szélén indadísszel.

A possessor szépművészeti és bölcsészettudor, győri prépost, kanonok. Latint és ékesszólást tanított. Nevezetes könyvtára volt, melyet nyilvános használatra hagyott és gyarapítására alapítványt tett.

Szabó János⁵

HEVENESI Gabriel: Heilige Fasten Christo dem leydenden heyland gewidmet. Wien, 1755, Schilgin. /751.977/

Szabó a könyvet 1822-ben vette. Teológiai doktor volt, Bécsben és Nagyszombatban tanult. Lelkészkedett, tanított, 1858-tól esztergomi kanonok, 1868-ban püspökké szentelik. Négy önálló műve van, latinul és magyarul.

Severlay Mátyás⁶
(1773–1840)

BUFFON [Georges Louis Leclerc]: Allgemeine Naturgeschichte 1–4. Berlin, 1771–1774, Pauli /728.925/

Severlay Mátyás református főiskolai tanár. Sárospatakon majd Selmecen német és latin nyelvet, retorikát oktatott.

---

³ SZINNYEI VI. 600–605

⁴ SZINNYEI I. 486–487.

⁵ SZINNYEI VIII. 220–221.

⁶ SZINNYEI XII. 960.

Kétes olvasat, a possessor neve nem kivehető

NONNOTTE [Claude François]: Philosophisches Lexikon der Religion. 2. Bd. Augsburg, 1775, Weith. /728.921/

Comparavit P. [ater] Maurus Rueff [?] ad Scotos⁷ Viennae prof. [essus] 1775

Fóurak

Sebastian Franz Josef Dapiehaer [?] báró⁸
(18. sz.)

[ARCHENHOLTZ, Johann]: Historische Merkwürdigkeiten die Königin Christina von Schweden betreffend zur Erläuterung der Geschichte ihrer Regierung. Leipzig-Amsterdam, 1751, Mortier /129.367/

A possessori nyom: aranynyomásos supralibros az elülső kötéstábla közepén, nehezen olvasható, latin nyelvű körirattal.

A possessor tiroli volt és a császár kamarása.

Vincent d' Estienne Vaugues báró⁹
(19. sz. közepe)

[POLYBIOS: Historiai] Geschichte des Polyb mit den Auslegungen und des Ritters von ... Polard ... vermehret mit Kriegsgedanken von Charles Théophile Guichart.

2. Theil. Wien-Prag-Triest, 1759, Trattner. /746.153/

Vaugues úgy írta be magát a címlapra: Lieutenant des Jelashich. No. 69. Életrajzi forrásokból nem tudtam személyét azonosítani.

Radvánszky Béla báró¹⁰
(1849–1906)

HANER Georg Jeremias: Das königliche Siebenbürgen entworfen und mit nöthigen Anmerkungen. Erlangen, 1763, Walter. /103.718/

Radvánszky Béla művelődéstörténész, koronaőr, az MTA tagja.

⁷ A skót kolostorról és történetéről. BUCHBERGER Michael: *Lexikon für Theologie und Kirche* IX. Freiburg im Breisgau, 1937. 325–326.

⁸ WURZBACH Nem jegyzi a possessort!

⁹ Francia életrajzi források nem jegyzik.

¹⁰ MÉL II. 466.

Nemesek és polgárok
Volckmar Friedrich¹¹
(1799–1876)

MACHIAVELLI Nicolo: Regierungskunst einer Fürsten. Hanover-Leipzig, 1756, Schmidt.

Hozzákötvve – azonos impresszummal: Antimachiavell – Historie des Antimachiavells. /763.409/

Volckmar német könyvkereskedő és könyvkiadó volt Lipcsében, megsonkított ex librise van a könyvben.

Rudas D. [?]¹²
(1760 a bejegyzés dátuma)

A második possessor családja az 1754–55. évi nemesi összeírásan került az igazolt nemesek közé.

Zeyk Dániel¹³
(1778–1846)

Fragen aus dem römisch – deutschen Staatsrechte. Wien, 176 /114.527/

Valószínűleg II. Dániel, – 1838-ban királyi ülnök – lehetett a possessor.

Gallovich Vince¹⁴
(19. sz. 40-es évei)

GENLIS [Stephanie Felicité du Crest de Saint Aubin]: Die Schwanenritten.

3. Theil. Leipzig 1798, Rabenhorst. /728.913/

Gallovich nemességét 1840-ben Pesten hirdették ki. Önálló könyvtára volt.

---

¹¹ ADB LIV. 756–758.

¹² KEMPELEN IX. 168.

¹³ GUDENUS IV. 338.

¹⁴ KEMPELEN IV. 258.

Értelmiségiek és diákok

Farkas Lajos¹⁵
(1805–1873 /?/)

NEUBERGER Johann Georg: Abhandlungen von den Einkünften der Klöster und dem Amortizationsgesetze. München, 1768. /753.336/

Farkas Lajos közalapítványi igazgatósági tiszteletbeli ügyvéd és régiségbúvár volt. Kéziratos értekezésével Debrecenben dicséretet nyert.

Krúdy Jenő¹⁶
(1860 /?/-1942)

WOLF Christian: Die Anfangsgründe der mathematischen Wissenschaften. 1–6. Wien, 1763. Trattner /728.980/

A possessor orvosdoktor és műkedvelő csillagász. Sokat foglalkozott a csillagászati műszerekkel. Orvosként gyűjtött vagyonából csillagvizsgálót rendezett be. Sokáig külföldön élt, hazatérése után csillagdájának felszerelését a magyar államnak ajánlotta fel. Ajándékának egy része a debreceni egyetemre került. A könyvben bélyegzőlenyomat található „Dr. Krudy adományából” szöveggel.

Füredi F. Gusztáv¹⁷
(1874–1939)

BROWN John: Betrachtungen über die Poesie und Musik. Leipzig, 1769 – Weidmann – Reich. /759.732/

Füredi F. Gusztáv zenekonzervatóriumi tanárként működött, később színésszé lett, játszott a budapesti Nemzeti Színházban. 1910 körül a debreceni zeneiskola tanára volt. Zenei témájú cikkeket írt és fordított.

Lesznai Anna¹⁸
(1885–1960)

VOGEL Matthäu Soc. Jesu: Erste und fürnehmste Weiss dem heiligen Mess-Opffer. Mannheim, 1752. /764.112/

---

¹⁵ SZINNYEI III. 180.

¹⁶ NAGY Ferenc: Magyar tudóslexikon A–Zs-ig. Budapest, 1997. 506–507.

¹⁷ GULYÁS IX. 900–901.

¹⁸ MÉL II. 65–66. UMIL II. 1321.

Az előző kötéstábla verzőjén, latin felirattal gobelin hímzéses ex libris, „Ex libris Anna Lesznai” felirattal.

Lesznai Anna költő, író, iparművész volt. Már serdülő korában tanult hímezni.

Első versei a *Nyugatban* jelentek meg. Tiszteletbeli tagja volt a Nyolcak társaságának. A legjobb magyar költőnők közé sorolható. A magyar népies szecesszió stílusában készített hímzései és címlapjai gazdag invencióról tanúskodnak.

Domokos Imre¹⁹
(18. sz. második fele)

FONTENELLE Bernhard: Auserlesene Schriften, nämlich von mehr als einer Welt, Gespräche der Todten, und und die Historie der meydnischen Orakel. Leipzig, 1771. Breitkopf. /759.747/

„Emericus Domokos comp. [aravit]Pestini A.[nn]o 1777. f. /lorenus /1. 1769-ben subscribál a debreceni kollégiumban.

Keck Dániel²⁰
(18. sz. második fele)

GOTTSCHED Johann Christoph: Kern der deutschen Sprachkunst aus der ausführlichen Sprachkunst. Wien, 1765. Schulz /762.513/

„Danielis Keck Comparavit Debrecini a.[nn]o 1772 Maii.”

Keck 1772-ben elsőéves a Debreceni Református Kollégiumban.

A továbbiakban a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1776–1800 közötti külföldi német könyveit teszem vizsgálódás tárgyává, majd a francia, olasz és spanyol könyvek következnek.

Természetesen az 1750–1800 közötti latin nyelvű könyvekkel is foglalkozni fogok, de az még későbbi feladat lesz.

---

¹⁹ THURY II. 458.

²⁰ THURY II. 305.

Irodalom

Allgemeine deutsche Biographie. 1–56. Leipzig, 1875–1912. = ADB

GUDENUS János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája IV. Budapest, 1998.

GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. 1–6. Budapest, 1939–1944.
Új sorozat 7–. Sajtó alá rendezte Viczián János. Budapest, 1990–.

KEMPELEN Béla: Magyar nemesi családok. 1–11. Budapest, 1911–1932.

Magyar Életrajzi Lexikon. 1–3. Budapest, 1967–1981. = MÉL

SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Budapest, 1891–1914.

THURY Etele: Iskolatörténeti adattár. 1–2. Pápa, 1906–1908.

Új Magyar Irodalmi Lexikon. 1–3. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, 2000 =
ÚMIL

WURZBACH Constant von: Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich. 1–60. Wien, 1856–1891.

ESZTER OJTOZI

Traces de possesseur dans les livres allemands, parus entre 1750 et 1775, de la Bibliothèque Universitaire de Debrecen

BAKÓ ENDRE

WASS ALBERT DEBRECENI ÉVEI (1928–1931)

- *Hova megy? - kérdezte ámultan és izzadt pirosan a szőke leány.*
- *Csak oda föl – mutattam botommal a fák közt megcsillanó égre – a tetőig megyek!*
- *Miért?*
- *Látni akarok – feleltem, s hozzá tettem hirtelen – és el akarom mondani maguknak, amit láttam.*” (Hagyaték, 58)

1.

Wass Albert 1928-ban kezdte meg tanulmányait a Debreceni (pallagi) Gazdasági Akadémián. Amint ismeretes, 1925-ben Kolozsvárott megbuktatták az érettségén, mert a magyarokat nem sorolta a Romániában lakó idegenek közé, egy év múlva azonban az édesapja által küldött két hízott sertés megtette jótékony hatását, s írónk így érettnak nyilvánított.¹ Elsősorban *A pokróc* c.² elbeszéléséből arra következtetünk, hogy ezután egy év katonai szolgálatot teljesített valahol Moldvában, majd Debrecenbe ment képesítést szerezni. Amikor a városba érkezett, már betöltötte huszadik életévét és túl volt két versesköteten. A *Virágtemetés* 1927-ben jelent meg, abban a belső dátumok szerint 1925-ös költemények is találhatóak. Jelentéktelen kötet, de nem dilettáns. Alaptónusa a borongó hanghordozás, s bármily meglepő, ezek az elmúlás kultuszát hirdető „rügyek között hervadást daloló nóták”, istenes versek sok hasonlóságot mutatnak Gulyás Pál korai költeményeivel. Wassnak tudvalevően Reményik Sándor volt a legfőbb példaképe és mentora, akinek *Idill a magasságban* c. versét is ajánlotta. Meglehet, a *Jegenyék* is neki szól *Egy másik jegenyének* dedikációval, Reményiknek van verse a jegenyéről. Ugyancsak a *Hagyaték*ban beszél arról, hogy egyszer nagynénjénél, Bornemisza Elemérné Szilvássy Karolánál találta Kuncz Aladárt, Reményik Sándort és Kós Károlyt. „A két előbbit ismertem már, hiszen ők faragtak író belőlem, de Kós Károlyra nem emlékeztem vissza.” Ekkor tisztázódott, hogy kiscserkész korában Kós Károly gyógyíttatta ki a kígyómarásból egy csodatevő

¹ WASS Albert: *Hagyaték*, Budapest-Ungvár, 1994. 94.

² Forrás. Irodalmi és kritikai folyóirat, 1943. január. I. évf. 1. sz. 59–62.

szénégetővel.³ Anyjának, (aki elváltan élt családjától) apjának és több grófnőnek, bárónőnek dedikált költeményt. A *Miért sír a szél?* c. verset gróf Wass Györgynek ajánlotta, annak a rokonnak, aki maga is verselő és komponista volt, ő szerezte például a *Szomorú a nyárfaerdő* c. népszerű magyar nóta szövegét. (Az 1900-as évek elején debreceni lapokban is jelentek meg versei.) Említést érdemel, mint érdekesség, hogy *Rózsa-falak* c. versét Grandpierre Emilnek, osztálytársának, a későbbi neves regényírónak dedikálta. Ez a költemény különösen emlékeztet Adyra: „Álom királyném, most hozzád megyek, / dacos, kőbaltás, bátor vad gyerek” stb., de megállapíthatjuk, hogy nem vált epigonná, bár az Ady-hatást az egykori kritika jelezte, s a mai értékelés megerősíti.⁴

Második kötete, a *Fenyő a hegytetőn* egy év múlva, 1928-ban követte az elsőt. A *Két őszi vers* közül az egyik így kezdődik: „1928. szeptember 15. / Ma láttam a legelső őszi fát.” Azért idézzük, hogy emlékeztessünk rá: 1928. október 1-jén megkezdődött Debrecenben a tanév. A vékony könyvecske tehát akkor került ki a kolozsvári Minerva Nyomdából, amikor ő már Debrecenben tartózkodott. Nem véletlen, hogy Debrecenben még abban az évben recenzálták a könyvet, a folyóirat-kritikák 1929-ben jelentek meg róla.⁵

A (Magyar Királyi Földművelésügyi Miniszter fennhatósága alatt levő) Debreceni Magyar Királyi Gazdasági Akadémián 1868 óta folyt oktatás, kezdetben kétéves, majd hároméves képzési idővel. Az intézet 1901.-ben a várostól 5 kilométerre lévő Pallagon rendezkedett be, ahova Darányi Ignác miniszter telepítette. 1924-től az akadémiát naponta 7 villamos pár kötötte össze a várossal. Az 1928/29-es tanrend értelmében a hallgatók október 1-je és 8-a között iratkozhattak be, a beíratást írásbeli kérvényre a tantestületnek állt jogában engedélyezni, aminek október 15-ig meg kellett történnie. Az első félév hivatalosan október 1-jétől február 28-áig tartott. Az akadémia igazgatója azokban az években Ruffy-Varga Kálmán felsőházi tag volt, aki az 1928/29-es tanévet megnyitó beszédében a gazdaságpolitikai szempontot összekötötte a társadalompolitikai aspektussal, s a középosztály védelmében értekezett. „A középbirtokos osztály, sajnos,

³ *Hagyaték*, u.o.

⁴ SZAKOLCZAY Lajos: *Pokolra szállás nélkül?* Wass Albert költészetéről. Hítel, 2002./2. 115–118.

⁵ WASS Albert: *Fenyő a hegytetőn*. Hajdúföld, 1928. december 28. Írója, S-pár, ma már azonosíthatatlan személy.

veszendőbe került, mert eddig túlnyomórészt jogot tanult s a földből akart megélni. Nagy nemzeti érdek lett volna a birtokos középosztályt, aki önzetlenül és áldozatkészséggel tudja hazáját szeretni, a gazdálkodás terén jobban megsegíteni, amit azonban csak akkor lehetséges sikerrel végrehajtani, ha a középbirtokos osztály az eddiginél többet fog törődni a természettudományokkal, és igyekszik gazdálkodási módját tudással és szorgalommal fokozni.”⁶

Wass Albert igazolva érezhette magát a beszéd eme részénél, hiszen valóban azért jött a távoli Vasasszentgotthárról Debrecenbe, hogy okoszerű mezőgazdálkodást tanuljon, s az ismereteket otthon, a saját (pontosabban apja) 200 holdas gazdaságában és 800 holdas erdőségében kamatoztassa.⁷ A következő passzus nem kevésbé érintette, akár pozitív, akár negatív módon: „Tagadhatatlan, hogy a nagy uradalmak vannak a legkritikusabb helyzetben. A sok megrázkódtatás következtében termelési egyensúlyuk tönkrement, legtöbb esetben forgótőke hiányában is szenvednek, márpedig arany szabály az, hogy sok földön, de pénz nélkül nem lehet olyan jövedelmeket előállítani, mint kevesebb földön, de forgótőkével.” Jellemző inkább és nem feltűnő, hogy az igazgató a kisbirtokosokat csaknem megróttá tudatlanságukért, az agrárproletárokat pedig említés nélkül hagyta. A gazdasági akadémia végzett hallgatóinak 50 százaléka saját birtokára tért vissza gazdálkodni.

Kitért az igazgató a diákság értékelésére is. Megállapította, „Ha a tavalyi esztendőre visszatekintünk, úgy elismerésképpen megemlíthetem, hogy a magaviselettel meg voltunk elégedve, jólesően éreztük, hogy a város társadalma is minden hazafias ünnepélyen örömmel gyönyörködött a magyar gazdász ifjúság fegyelmezett soraiban. A tanulás eredményei azonban lehangolóak. Nagyon sok a bukott hallgató. A tanári kar igen helyesen, kellő szigorral megköveteli, hogy az országnak most kiválóan képzett, szorgalmas fiatal generációra van szüksége...” A direktor itt nem utalt rá konkrétan, hogy korábban a gazdaszhallgatók is részt vettek a debreceni főiskolai ifjúság antiszemita tüntetéseiben, melyek nemegyszer rendőrségi közbenjárást igényeltek. A Tisza István Tudományegyetem és

⁶ Az akadémiai évekre vonatkozó idézeteket és adatokat a Debreceni Magyar Királyi Gazdasági Akadémia 1928/29, 1929/30, 1930/31 évkönyveiből vettük. Szerk.: dr. RUFFY-VARGA Kálmán

⁷ DUNAI Ákos: *Végzem, amit végezniem kell*. Látogatóban gróf Wass Albertnél. In.: Wass Albert: Magyar örökségünk, 2001. Kráter, 298.

a gazdasági főiskola között egyébként mind intézményi, mind tanári vagy hallgatói szinten, csak laza kapcsolatok éltek.

Wass Albertet 107-es számmal jegyezték be, lakhelye Válaszút, Kolozs vármegye. Vagyoni helyzetére való tekintettel éppenséggel feltételezhetnénk, hogy nem vette igénybe a konviktust, ám részint a *Hagyaték* egyes passzusai, részint egy újságtárcája (*Búcsúszom Debrecentől*) feljogosítanak arra, hogy tényként kezeljük: a pallagi konviktus lakója volt. Az első évfolyamnak egyébként 108 beiratkozott hallgatója volt, a másodiknak 78, a harmadiknak 74. Másodéven egyetlen nőévfolyamtársa volt, Bölöny Klára Kassáról. Az utolsó, 1930/31-es tanévben 66, 74, 90 a beiratkozott hallgatók száma, összesen 240, vagyis csökkenő tendenciát látunk. Tudjuk viszont, hogy rajta kívül még báró Bánffy Endre, gróf Béli Dénes volt arisztokrata származású az évfolyamon, s velük járt a dúsgazdag Harstein Pál, Debrecen környéki, illetve balkányi nagybirtokos fia.

Komolyan vette a debreceni főiskolai éveket, és sok társától eltérően nem folytatott kicsapongó, mulatozó életmódot, ami nem jelenti azt, hogy elzárkózott az ifjúság szórakozásaitól. Indexét ugyan nem ismerjük, következtetésünket közvetett tényekre alapozzuk. Már a második félévben hallatott magáról. Tagja lett ugyanis az Ifjúsági Egyesület Széchenyi Gazdasági Osztály elnevezésű szakosztályának, amely előadásokat és vitaeseteket rendezett, pályatételeket tűzött ki és vidéki kiszállásokat tartott. Az 1929. április 10-én megrendezett VII. ülés második előadója Wass Albert volt, aki „*A ló, mint igaerő*” címen tartott vitabevezetőt. Tagja volt ugyanakkor a főiskola hattagú céllövő csapatának, mely 1929. április 29-én Budapesten a Magyar Főiskolai Sportszövetség Céllövő Szakosztálya által rendezett csapatversenyen első díjat nyert. De lapozzuk tovább az évkönyvet: „Ugyancsak a legszebb sikereket hozták számunkra az 1929. május 28, 29. napján Magyaróváron megtartott gazdasz bajnoki céllövő versenyek. Itt az ország három akadémiajának ifjúsága közül messze kimagaslóan tündököltek a mi gazdasz céllövőink gyönyörű teljesítményükkel.” A rangsorból kiderül, hogy csak a 8. helyezett volt keszthelyi, a 10. magyaróvári, a többi előkelő helyezést debreceniek érték el. Wass Albert a 3. helyet szerezte meg. „De nemcsak főiskolai viszonylatban, hanem országos viszonylatban is igazán elismerésre méltó képességről és tudásról adtak számot céllövészeink ebben az esztendőben. Megjelentek Szegeden 1929. július 12–13–14. napokon rendezett országos bajnoki céllövő versenyeken. Itt miniatűr fegyverrel való lövésben az ország igen sok nagy

múltú céllövő egyesületét megelőzve második lett a DGASE céllövő szakosztálya. Ugyanezen a bajnoki versenyen gróf Wass Albert I. éves gazdászunk 50 méterre miniatűr puskával az új nemzetközi versenytáblán 10 találat 97 körrel országos rekordot állított fel.” A felsorolt erőpróbákon kívül még több helyi, kerületi, országos „Turul” bajtársi egyesületi versenyt nyert a szerencsés összetételű gárda, méghozzá fölényesen. 1930. május 27-én az országos gazdász bajnoki céllövő verseny küzdelmeire a társakadémiák el sem küldtek csapataikat, mert esélyteleneknek tartották őket. Az 1930. június 5–6-án Budapesten megrendezett országos főiskolai céllövő versenyen „első helyezést kapott, s egyben elnyerte gróf Wass Albert II. é. hallgatónk az országos hadipuskabajnokságot”, de a többiek is kiválóan szerepeltek. Az 1929/30-as tanévben a céllövő gazdászhallgatók 146 érmet, 35 tiszteletdíjat és díszes oklevelet érdemeltek ki. Tegyük hozzá, hogy az akadémia elsőrangú löpőpályával rendelkezett. Wass Albert nevét még egyszer említi az 1928/29-es évkönyv. Tagja volt a Bethlen Gábor Körnek, amelynek rendezvényein szavalatokkal működött közre.

Az 1929/30-as tanévben, másodévesen már az Ifjúsági Egyesület tisztikarában találjuk. Elnök Rácز Jenő III. éves hallgató, ő az alelnök. Itt kell megjegyeznünk, hogy az akadémia fegyelmi határozatának 11. paragrafusa értelmében „A hallgatók csak a kormány által jóváhagyott alapszabályok alapján alakíthatnak közművelődési, jótékonyági vagy egyéb társas célokra egyesületet (...) A hallgatók körében alakított egyesületek az igazgató és a tanártestület felügyelete alatt állnak.” Tagja volt a Festetich Bajtársi Egyesületnek, sőt egy forrás szerint egy időben kerületi alvezér⁸, de az akadémián tisztséget nem viselt. A Széchenyi Gazdasági Osztályban 1929. november 11-én *Széchenyiről* értekezett, 1930. február 27-én *A gazda ornithológiája* címen tartott felolvasást. Május 8-án a téma befejező részét olvasta fel. 1930. június 1-jén az Egyetemi Bethlen Gábor Kör egy nagy konferenciát rendezett, amelyen részt vett az akadémia tanári kara és hallgatósága valláskülönbség nélkül, továbbá a debreceni Kálviniista Templomegyesület sok tagja. A konferencia a korszellemre jellemző módon a „*Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország.*” c. témát tűzte napirendre. A tanácskozást Révész Imre református lelkész, a Nagytemplom prédikátora vezette be. „A konferen-

⁸ Március idusa Debrecenben. Debreceni Újság-Hajdúföld, 1931. március 15. 8.

cián dr. Ruffy-Varga Kálmán igazgató úr köszönte meg az illusztris előadó szíves fáradozását és szólott hozzá a kérdéshez elsőnek. Rajta kívül gróf Wass Albert, Rácز Jenő akadémiai hallgatók, több egyetemi hallgató és Penyigei Dénes vitatták meg a tételeket.”

Szinte törvényszerűnek mondhatjuk, hogy a harmadéves Wass Albert elnökként átvette az Ifjúsági Egyesület irányítását. Emellett az akadémia Lövészegyletének elnöki tisztségét is viselte. Az utolsó tanévben a Széchenyi Gazdasági Osztályban egy előadást tartott 1930. október 29-én *A takarékoságról* címen. Egy alkalommal vett részt vidéki kiszálláson, 1930. október 28-án Nyírmihálydiban, s ott „*Miként emelhetjük a falu kultúráját?*” címmel tartott előadást. Érdekes, hogy ebben a tanévben már nem említik céllövő sikereit. Nyilván nem rendeztek versenyeket. Lehetetlen ugyanis, hogy ez a képessége elsorvadt volna. (Annál kevésbé, mert még 88 éves korában is így írt Szász (Zas) Lórántnak: „A vadászatról is le kellett mondanom, pedig az ’tartotta bennem a lelket.’ Nem a pisztoly kezelésével van baj, ez évben eddig 18 mókust lőttem le a madáretetőről, tizennyolc lövéssel. A baj a lábaimmal van: kezdik fölmondani a szolgálót.”⁹ Valószínűleg maradandó élményt jelentett számára az OMGE tavaszi tenyészállatvásárának, valamint gép- és mezőgazdasági kiállításának a megtekintése Budapesten. Egy nagyobb tanulmányi kirándulás keretében a III. éves hallgatók ellátogattak Bábolnára és Kisbérre, ahol megtekintették az ottani ménesbirtokot, útban a budapesti pincegazdaságot és a kecskeméti szőlőgazdaságot, „... Budapesten az akadémia ifjúsága megkoszorúzta Darányi Ignác emlékszobrát, kifejezést adva mély hódolatának és nagy tiszteletének.”

A felsorolt tevékenység dokumentálja az ifjú Wass Albert aktivitását és sokoldalú érdeklődését, nem közönséges talentumát. Az országos lövész-bajnok egyaránt favorizált történelmi, mezőgazdasági, gazdasági, népművelési témákat. Vajon ezek a tudományos kérdések, szakmai problémák megölték benne a költőt? Mint látni fogjuk, szó sincs róla. Hogyan volt mindegyik ideje? Ne feledjük, a hallgatóknak zsúfolt heti órarendet kellett teljesíteniük, tíz nagy tantárgycsoportból kellett kötelezően órákat hallgatniuk. Négy igazolatlan óra esetén a tanár megtagadhatta az index aláírását. A követelményeknek csak hatalmas fegyelmezettséggel és tehet-

---

⁹ Levelek Szász (Zas) Lóránthoz. In.: Magyar örökségünk, 315.

séggel lehetett eleget tenni, különösen annak, aki a kötelező tennivalókon kívül még többet vállalt.

A *Hagyaték*ban olvasható egy szerfelett érdekes önvallomás. „*Második találkozásom a halállal sokkal későbbben történt, és sokkal bonyolultabb körülmények között. Egy idegen város diákszobájában voltam. Olyan egyedül, mint soha életemben, s a kezemben a revolver. Sok minden összegyűlt, s az öngyilkosság gondolata – bár ma már kissé resteltem bevallani – régóta foglalkoztatott. (...) A tükör elé álltam, s felemeltem a kezemet. A fegyver hideg csöve a halántékomhoz ért. Tudtam, hogy egy perc múlva már nem élek, s az érzés, amit így éreztem, nem volt kellemtelen.*”¹⁰ Nem tudjuk igazolni, csak sejtjük, hogy Debrecenre vonatkozik az „idegen város” minősítés. Bármilyen zsúfolt, tevékeny életet élt ottani diákévei alatt, még sincs kizárva, hogy az eset a pallagi konviktusban játszódott le. Szerencsére váratlanul egy lány lépett be a szobába, s „elment az esze?” felkiáltással megakadályozta az öngyilkosságot.

2.

Bár jelent meg egy verse a mérsékelt *Debreczen* c. kelet-magyarországi naplóban, állandó munkatársa a *Hajdúföld* c. erősen jobboldali újságnak volt, majd 1929 második félévétől kezdve az egyesült *Debreceni Újság – Hajdúföld* c. napilapé. Ezeket a médiákat azokban az években a fajvédő Kolosváry-Borcsa Mihály szerkesztette, akit 1946-ban, mint Szálasi volt sajtókormánybiztosát háborús bűnösneként felakasztottak. Wass Albertnek 1928. október 12-én már verse jelent meg a lapban, pedig csak egy pár nappal korábban érkezett a városba. Nem lehet kétségünk világnézeti meggyőződése felől, mégsem állíthatjuk, hogy az újsághoz politikai rokonszenv irányította volna. Sokkal valószínűbb, hogy személyes ismeretség fűzte Kolosváry-Borcsához, ami esetleg még Kolosvárott kezdődött, bár Kolosváry-Borcsa egy generációval idősebb volt nála. Előfordulhat, hogy Kolosváron ajánlólevéllel látták el a főszerkesztőhöz.

A *Hajdúföld*, illetve *Debreceni Újság – Hajdúföld* a húszas-harmincas évek fordulóján már nyíltan rokonszenvezett Mussolini fasizmusával, követendő hősökként aposztrofálta Héjjas Ivánt, Prónayt, antiszemitizmusra uszított, amiben a főszerkesztő, továbbá Liszt Nándor és Marschalkó La-

¹⁰ *Hagyaték*, 58.

jos író járt az élen. Később Wass Albertet is vádolták antiszemitizmussal, ami ellen ő mindig tiltakozott. 1940-ben megjelent *Csaba* c. regényében is szerepeltetett zsidókat, akik majdnem kivétel nélkül bomlasztó alakok, a bolsevizmus terjesztői vagy közönséges szélhámosok. De ugyanebben a regényben a népek közötti megbékélést hirdette: „Érezni lehet: valahol valami megbomlott a világban. Napról napra a gyűlölet kerekedik felül, s az embereknek egymáshoz való természetes jóindulatát mesterségesen oltogatják fertőző csirákkal. Okosan kalmárkodó száz ősök nyomán besurrant a keleti hegyláncok alá a nyugati kultúra elkésett torzszülöttje, a fajelmélet. Szeben német nevű utcái elfelejtik, hogy a Kárpátok vendégszobáit lakják, s hűszesztendős csecsemőpróféták irányt majmolva dobálják a jelszavak csóváit szerte az országba. Itt-ott tüzet fognak a békeség nádfedelei, alig győzi a türelem oltogatni őket.”¹¹ Utólagos álláspontja: „Abban az időben sokat voltunk zsidókkal együtt, s bár nem vagyok gyűlölője semmiféle fajnak, meg kell állapítsam, hogy a zsidók oltották belénk ezt a minden nagyságot lerántó, minden szépséget kigúnyoló szenvedélyt.”¹²

Noha a Hajdúföld, illetve a Debreceni Újság-Hajdúföld *keresztény* napilapnak hirdette magát, Baltazár Dezső református püspököt is rendszeresen támadta politikai liberalizmusa és megingathatatlan vallási türelme miatt. A harmincas évek közepén a Vásáry István polgármester ellen indított hajszának is éllovasa lett. Mindezt a háttér megvilágítása miatt kellett elmondanunk, nem Wass Albert ellenében, hiszen az ő írásai mentesek maradtak az ordas eszméktől. S ne feledjük, ekkoriban Juhász Géza és Gulyás Pál is sűrűn jelentkezett verseivel, kisesszéivel a lapban.

3.

Wass Albert a *Gátak* c. versével mutatkozott be a debreceni olvasóknak 1928. október 12-én, majd két nap múlva megjelent a *Kökénybokor és Erdélyi vallomás* címen a Virágtemetésből *Erdélyi fák között* címen ismert vers. Ehhez két új sort írt. Régebbi dolgai közül választotta ki az *Élet-autón* c. darabot, amelynek kötetbeli címe *Az élet autóján*, továbbá az *Őszi vers*, *Magyar fa sorsa* c. verseket. A többi debreceni verse, mintegy

---

¹¹ Csaba. Regény, Révai, 1940, 318.

¹² *Hagyatékek*, 39.

20–22 két darab eredeti és kötetben publikálatlan. A Debreceni Újság kritikusa rövidesen recenzálta második kötetét, s megállapította. „(...) Wass Albert az új utakon indult, de költeményeire a ma Erdélyben uralkodó versirány rányomta jellegzetes bélyegét. Ezzel nem beskatulyázni akarjuk Wass Albert költészetét, hisz minden művészre kortársai akaratlanul is hatnak, de itt az igazolódik be, hogy Wass Albert megelégedett a ma Erdélyben uralkodó natúr-impresszionista iránnyal, melyen Reményik Sándor mesterien dolgozik, s nem keresett egyéni utat. Versei azonban elvitathatatlanul szépek. Színes képek váltakoznak szinte festőiesen, evvel már csatát nyer, mert előkészíti az olvasó hangulatát, s ekkor már az érzelem húrjain játszik. Ha egy szóban kéne összefoglalni Wass Albert költészetét, a 'csend' költőjének nevezném. Verseinél mindig a csend, a borongás az alaptónus. Néha áprilyosan pontra dolgozik. Verseit a finomság jellemzi.”¹³ Nem tudjuk, a recenzens mit értett natúr-impresszionista iránnyon, s mi lenne az „áprilyosan pontra dolgozás”. Talán, hogy mindig a naturából, a természeti látványból indul ki, s azt hozza analóg összefüggésbe valami emberivel, akárcsak a népdal, s annak ad metafizikai távlatot? A „pontra dolgozik” a pointilizmust jelentené? Tény, hogy Wass Albertnek Áprily Lajos is mesterei közé tartozott.

Mint lírikus, három-négy húron játszott. Az első verstípusba „a szív meteorológiai jelentései” tartoznak, sokszor alkalmi költeményekbe kódolva. Ilyen a *Dal egy kis művirágról*, amelyet gazdász pajtásainak és a sátoraljaújhelyi széplányoknak ajánlott. A laza szövésű vers (egyébként debreceni lírai termésének továbbra is jellegzetessége a laza szerkesztés) érzelmesen kiábrándító: már tudja, hogy a csókkarnevalon megvallott szerelem elszállt a mámorral együtt, hiába várja vissza a lány. A vers minden könnyedsége ellenére képes az emberi természet ellentmondásaira, jelesül az érzek és a ráció konfliktusára figyelmeztetni, egy ponton kilép a konkrét, szubjektív szituációból, és életfilozófiai általánosításra vállalkozik:

*Mondjátok meg, hogy ami szép van,
az mind hazug, az mind csalárd.
Mondjátok, hogy játékot élünk:
egy óriási karnevált.*

¹³ Lásd 5. sz. jegyzet

Az etikai önfelmentést a versi beszélő még egy gesztussal is megtetézi: a művirágot megörzi és az „távolból, nagyon néha mesélni fog” a pompás farsangi éjről. A „találkozunk” búcsúszó relatív értelmezhetőségével küszködik a *Találkozunk* c. vers, amely azért a legemberibb, mert mindent ígér és mégsem ígér semmit.

Az *Üzent a tavasz* is alkalmi vers: „Árulták már a sarki gesztenyét, / tél volt a városon, pompás-havas, / de Debrecenre tegnap délután / ráüzent a tavasz.” (...) És üzenete: a Nagyerdő határán / kacagás csendül újra: kisfiús / forradalmi zászlaját kibontja / maholnap már a gyermek március.” A tavasz legfőbb üzenete azonban: lehet csokolózni. Konkrét alkalmiságát a dedikáció is erősíti: „*Akinek szól, ha elolvassa, tudni fogja, hogy neki írtam.*” Ehhez hasonló a szubtilis hangulatú az *Első tavaszi vers* is, mely a Nagyerdőt, a Péterfia utcát emlegeti. A tavaszi szél beszáguld a diákszívekbe, virágot szór rájuk, s fény gyúl a szemekben... A *Március* a poentírozás mintapéldánya: tavasz lett, adják tudtul kedves költői képek, de hogy általa szebb lett-e a vén föld, ezt a költő nem tudja, mert ő csak a kedves kék szemét nézte... A szerelem apoteózisát zengi az *Imádság*: „Szerelemisten: / Te vagy a Szentség / ezen a földön.” *A szív* c. versben így imádkozik: „Miatyánk, Szerelem / szenteltessék meg a Te neved...” A szerelem tehát számára többet jelent, mint az emberi élet egy fontos értéke: szubsztanciává növeszti. Ámde nála elsősorban költői témáról, vágyakozásról, lelki igényről és nem létérzésről, sorsállapotról van szó, mint például Adynál, noha olyan versek, mint a *Mert nagyon szeretlek* fortissimóra vannak hangolva. Ugyanakkor a vele csaknem egy időben keletkezett *Köszönetet mondok egy ismeretlen lánynak* c. költeményben olvashatjuk ezt a sort: „mert én magát nagyon szeretem.” Csak úgy, ismeretlenül. Így legalább nem jön a kiábrándulás. Az *Ábránd* fejezi ki legjobban mindazt, amit fentebb kifejtettünk:

*Jó volna így Valakivel
Megosztani e drága csendet.
A Vetést nézni, állva, várva,
Míg a halál halkan becsenget.*

Képzetele az álmok mesepalotájában jár, bár birtokosa virágnak, éneknek, a tavasz csodazenéjének, de hiányzik a kedves szája. (*Enyém az álmok mesepalotája*). Ne feledjük, Wass Albert ekkor még 20–22 éves. Eh-

hez képest sok a borongós költeménye, mint például az elmúlás-hangulatú csoportot gyarapító *Ősz* című, amelynek képarzenájában egy hófehér kis koporsó is feltűnik. A szemléleti indok: a nyár is koporsóban távozik az ősz elől. Ide sorolható a *Kakukkos óra* is, amely három tételben foglalja össze életének három szakaszát. A gyermekszoba Álomkirálynéja és Álomkirálya megóvta a rossztól, tanította a jóra, de megváltozott, más lett a világ, ezért nem várható, hogy az álom valóra válik, ellenben várja a temetőket. Hiszen a Halállal apró csókokat vált mindannyiszor, ha egy aszszony elhagyja. (*Vers a Halálról*)

Az alkalmi költemények sorából kiemelkedik a *Gyertyaláng* 23 négy-soros versszakból álló ódai kompozíció, amelyet 1929 őszén a hősi halált halt gazdászok tiszteletére rendezett ünnepélyen személyesen olvasott fel. A költeménynek, mely az elesett hősök, egyszersmind az elvesztett országrészek siratása, egyik alap gondolata az 1848/49-es szabadságharc elbukásán kesergő lírai darabok lemondó következtetése: nehezebb az élőknek, jobb az elesetteknek, ők legalább szívükben a reménnyel haltak meg:

*Magukban őrzik. Dölyfösen, keményen,
s nem tudják, hogy a szent haza ledőlt...
Boldog halottak. Lám, mi árvában állunk
tornyosuló emléketek előtt*

Az óda szívbemarkoló hatását a költő növeli azáltal is, hogy figyelemztet: az emlékezés gyertyalángja mellett megidézett esetek légiója egyénekből állt. Az egyik völegény volt, a másik még gyermek, a harmadik gyermekét hagyta otthon, „hogy a hazája boldogabb legyen”:

*Ki hinné el, hogy minden név mögött
tervek izzottak, és célok lobogtak,*

*s hogy álmodozva, mint megannyian
vérük titkának hordozói voltak?*

A nagyléptékű költemény következő futama a vízió szférájába emelkedik:

*S mily furcsa is: Halottak éjszakáján
a hősök lelke hogyha hazaszállna:
hány lenne, aki nem találna többé
széles e földön egy piciny hazára!*

*Szélvész üvölt a csiki hegyek ormán,
fekete fenyők zúgnak szilajon...
Hazájukat, ha számon kérik egyszer,
mit fogsz felelni, győztes Trianon?*

*Mit fogsz felelni, ha Csaba vezérrel
a meg-nem-alkuvók seregbe kelnek,
csontváz vitézek, csontváz paripákon,
s egy bolond éjjel hazamenetelnek?*

A vízióból újra visszalép a költő a valóságos tériidőbe, s reménnyel próbálja megtölteni a csüggedt lelkeket. De konkrétumok, észérvek helyett csak az isteni gondviselésre apellálhat:

*Ismeretlen Testvér, ki messze földön
alszol, lelkében fünek és virágnak,
Te már tudod, hogy hasztalan a Törvény,
amit itt fent az emberek csinálnak.*

Hatásos, érzelmeket indító, költőileg is szerencsés az óda befejezése:

*Emlékszobor. Aranyló nevek rajta,
nevek mögött egy hallgató világ...
Ennyi sírra hogy virágot hintsek,
határon innen nem terem virág.
Határon túl kéne virágért menni...
Ha már virágot hozni nem lehet,
ismeretlen, hontalan Halottak:
nektek adom e csendes rímeket.*

Szinte hallani a feldübörgő tapsot, amelyre a költő alapjában véve rászolgált. Egy kifogást azonban mégis emelünk. Wass Albert a hősi halottak áldozatát úgy állítja be történelmileg, hogy azt a haza boldogságáért hozták. Ez azonban eszményítés. A magyarságnak semmi érdeke nem fűződött a világháborúhoz, amelynek egyenes következménye volt a megálázó Trianoni Békeszerződés.

A debreceni versek sorában a legjelentősebbek az Erdélyt tematizálók. Az elsőt mindjárt 1928. december 1-jén jelentette meg *Erdély* címen. Is-

mert motívumok dominálnak benne: Erdélyben mindig ősz van, „kékebbek ott az esték, sárgábbak ott a rónák.” Bánatország ez az ország, ahol már nem terem hóvirág, az erdők keresztfákat nevelnek. Annál markánsabb az ismrős magyar mentalitás vállalása:

*Nagyon ködös és nagyon árva...
Fészke-fosztott fiainak,
Széttépett, bús fiainak,
Mégis, mégis, jaj, de drága!*

1930 májusában adta közre *Kolozsvár, 1930 c.* költeményét, amely egy hazalátogatás élményéből született. A 43 soros vers maradandó művészi eszközökkel érzékelteti az idegenség sivárságát, mely Kolozsvárott fogadta. Az öt szerkezeti egységre tagolódó kompozíció a hangulati ellentételezésre támaszkodva éri el megrázó hatását. Az első benyomásai ugyanis, még a vonaton, amikor nem találkozott helyi emberekkel, kedvezőek. Amikor azonban a váltósíneken zakatol a vonat, még inkább bent a városban, a varázs megtörik. Idegen szó, idegen feliratok fogadják. Ám a házsongárdi temetőben mégis úgy érzi az emlékek nyomán, hogy hazatalált:

*és megtudtam, amire este lett,
hogy bár kint minden, minden elveszett,
e hely, hol mindent kis halmok takarnak,
Örök Város a bujdosó magyarnak...*

Ezek a sorok akár az „és mégis” optimizmusát is sugallhatnák, annál inkább, mert a következő versszakban így figyelmezteti egyetlen ismerőse, csontkezeit felemelve.

*„Tudd meg, a fecske itt hiába szálldos,
meghalt – mondta – meghalt a régi város,
annyi marad csupán belőle élve,
amennyi belefér
szíved egy rejtett, ócska szögletébe!”*

Ez, patetikus szépsége ellenére, nem tölti el optimizmussal vagy megengesztelődéssel az olvasót. Wass Albert az utolsó sorokkal minden két-

séget eloszlat, rámutatva, hogy az elidegenedés kétirányú folyamat: „s míg vágtattam vissza a síneken, / idegen voltam, én is, idegen.” Ez az érzés olyan élesen beléivódott, hogy tíz évvel későbbi regényébe is belefoglalta gyermek hőstét jellemezve: „*Olyan szürke és kopott a város, ahogy megy benne, mintha nem is a régi lenne. Idegen emberek sietnek idegen célok felé, s ő megy közöttük egyedül, s érzi, hogy céltalan.*”¹⁴ Hasonló élmény motiválta a *Látogatás* c. költeményt is, amely egy régi udvarház (talán a sajátjuk volt egykor?) pusztuló képét helyezi a bíborba öltözött őszi hervadás rokon keretébe. A huszadik században sok magyarnak az anyanyelvére, az emlékeire, a bibliájára zsurgorodott a hazája. Wass Albertnek másodjára mindenképpen.

Két költeményéről kell még megemlékeznünk. A *Magyarok dalolnak* a magyar nóta dicsérete, egy kissé búsmagyarkodó befejezéssel. A *Város és falu* pedig eszmeileg kései hajtása a századforduló konzervatív városellenességének. Formája viszont nagyon is modern, nemcsak különös szókinccse okán (pl.: Itt bordély-gyárakban készül az ember), de nyugodtan mondhatjuk szabadversnek.

Bár a *Látogatás* 1931 áprilisában, nem sokkal Debrecenből való eltávoztása előtt jelent meg, azt tapasztaljuk, hogy 1930-tól ritkultak a versek, és sűrűsödtek a prózai közlemények. Wass Albert felfedezte magában az epikust, s mint tudjuk, regényeivel és elbeszéléseivel lett „befutott” író, noha lírai vénája nem apadt el teljesen. Dsida Jenő többek között úgy jellemezte második könyve kapcsán, hogy nincs benne mélység, sem megdöbbenő, még elragadó sem, mindössze hangulatos és rokonszenves.¹⁵ Alapjában véve ez a megállapítás érvényes debreceni pályaszakaszára is, azzal a többlettel, hogy a három év termésében akad két-három kiemelkedő darab, ily módon költői pályája szolid emelkedéséről adhatunk számot.

4.

1930 októberében a *Lulu* című „jópofa” kistárcával kezdte prózaíró karrierjét. Unokabátyja Kolozsvárott megkérte, hogy adja át üdvözlétét a Bikában megismert Lulunak, aki egy ’édes pofa’. Többet nem tud róla. Ebből kerekít az író szórakoztató jegyzetet, amelynek poénja, hogy víg-

---

¹⁴ Csaba, 249.

¹⁵ Pásztortűz, 1929. 189.

játékot akar írni az abszurd ötletből, ami abszurditása miatt feltétlenül modern. *A könnyecsepp álmodott* voltaképpen prózavers: a leány könnye margarétát öntözött, amit egy fiú letépett s odaadta szerelmének ugyanazzal a szöveggel, amelyet a könnyecseppet ejtő lánynak is mondtak. Az *Ősz van* öt kis lírai szösszenetből áll, Pallag, 1929. november hó jelzettel. A versvilágában is felbukkanó debreceni motívumok alapján úgy véltük, Wass Albert megkedvelte a várost. Ehhez képest az alábbi Debrecenre vonatkozó utalást olvassuk: „*Összehúztam a kabátomat, és sietve megyek. Őszi este egy idegen város utcáin át.*”, miközben szeretné valakitől megkérdezni, „*hogy sárgák-e már a fák az öreg kolozsvári temetőben?*”

A 22 éves fiatalemberre jellemző a bölcselkedő, oktató hang is. Az $1+1=2$ c. írás valóságos esettanulmány a váláshoz vezető férfi és női gondolkodásról. „*Csak azt akarom mondani, hogy 1 ember meg 1 ember az sohasem 2 ember. Az mindig csak 1 ember és 1 másik ember. És ezt tanulják meg a szerelmesek. Hogy azt az 1-es számjegyet azt nem lehet elrabolni sem itt, sem ott, hogy kettessé kovácsolódjanak.*” Mintha csak Szabó Lőrinc keserű, relativista életfilozófiájának ismeretében elmélkedne! A diákszerelem mulandósága egyik kitüntetett témája. Erről szól a *Mackó és a Ne sírj kislány*. Az utóbbit így zárja: „*Ezt a kis írást pedig odateszem majd a kép mellé. Ezzel fogom valamikor igazolni a Jóisten előtt, hogy egyformán hazardjátékot üztünk szívünkkel, és hogy ebben a szomorú bolond játékban én is éppen annyit vesztettem, mint ő.*”

Az idézetet azért is iktattuk ide, hogy jelezzük, Wass Albert a tiszta narrációt, a diegetikus elbeszélésmódot szerette leginkább, s nem omnipotens attitűdben tetszelgett. Némelyik írása glosszának minősül. Ilyen a *Romantikát tessék*, amely az ellen berzenkedik, hogy 1 pengőért papírmásé karácsonyfát árulnak, ez is alkalmas arra, hogy a világkáosz által elrabolt gyermekálmokat visszaidézzék. Az író ezt az üzleti világ gúnyos fintorának fogja fel. Pellengérré állítja a D. 24372 rendszámú autót, mert csaknem elütött egy járdáról lelépő fiatal párt, s aztán továbbrobogott. A *Tanár úr kérem* egy bátor gimnazistát dicsér, aki a moziban megvédte a bolond Gyulát egy nagyobbacska suhanc bántalmazásától. Külön kategóriába tartozik a *Húsvéti levél a kishúgomnak Hamburg városába*. A pompás stílusban írt levél az 1914-es közös húsvéti emlékeket idézi fel, miközben szimbolikus távlatba helyezi a gyermekkori nyuszi keresést.

Utolsó debreceni napjaiban esztétikai alakítást nem igénylő, direkt újságcikkek írására is vállalkozott *Porszemek* címen. Három ilyen mozaik-

kokból építkező gondolatilag, stilisztikailag elegáns jegyzetet közölt. Ezek a széles tematikai spektrumot átfogó írások jól tükrözik tájékozottságát, intelligenciáját, értékközpontú gondolkodásmódját, világnézetét. Mint érdekességet említjük, nem hisz a Páneurópai gondolatban, amelyet az általa lebecsült nemzetköziséggel azonosít. Ha meggondoljuk, 1931-ben nem is volt létjogosultsága az Európai Uniónak, hiszen egy évtized múlva az el-lentétektől szabdalt Európa lángokban állt.

Wass Albert újságtárcáiban alig csörgedezik cselekmény, de nem is az a rendeltetésük, hogy egy-egy történetet elmondjanak. Ha egyiknek-másiknak mégis van vékonypénzű cselekménye, az ő szóhasználatával meséje, azt az író nem törekszik megjeleníteni, azaz nem ábrázol, csak tolmácsol. Témáit nem az életből, hanem saját színes gondolatvilágából, csapongó fantáziájából meríti, hiszen alig voltak társadalmi tapasztalatai. Mint említettük, erősen foglalkoztatja a férfi-nő kapcsolat, továbbá az idő romboló hatása, az érzelmek változékonysága, az emlékek ereje. *A kavics* zord professzorát a szerelmi emlék lágyítja humánussá. *Az El tango nostro* az idővel perel. Az 1931-es fiatalokon, negyven év múlva, vállukon hatvanegynehány évvel sem lesz változás, „...*csupán a szívünk egyik fele, amelyikben a múltat raktározzuk el rozoga kis emlékdobozokban, lesz sokkal-sokkal nehezebb, mint a másik, mint az, amelyikben valamikor a vágyak laktak.*” Bizonyos fokig kivétel *A jánosbogárka lepke akar lenni*. Ez tanmese arról, hogyan lesz az egyszerű, nagyravágyó lányból bukott nő. *Az Őszi szelek útja, Hajók a ködben, Valaki meghalt* mind a párkapcsolat lélektanába próbál bepillantani. Az elsőt versben is feldolgozta: a diákszerelmeseket ugyanúgy elfűjja egymástól az élet szele, mint a faleveleket. „*Ennyiből áll a mese. Egyszerű, mindennapi kis történet, nincsen benne semmi különös. Nem is tudom, miért írtam meg.*” *A Hajók a ködben* házaspárja, (noha szeretik egymást), az őszinteség hiányára, a taktikázásra fizet rá. *A Valaki meghalt* az emberi elidegenedés tárcája, a közömbösség tényeivel riaszt. Feleség, rokonság könnytelenül áll a ravatal mellett, az asszonyt már a szeretője várja, valamelyik rokonnak az jár a fejében, hogy nemsokára zárnak a boltok... A rövid elbeszélés balladai komorságát fokozza a refrénként kétszer is visszatérő „*Nem történt semmi különös, csak meghalt egy ember*” kezdetű mondat. „*Mert az álmain kívül nem volt senkije, és mert nem tanult meg élni.*” Wass Albert az „élet”, az „élni” szavakat mindannyiszor a „struggle for life” értelmében használja. Vele szemben az álom a spirituális létmód, a szépség iránti el-

kötelezettség, a tülekedésből való távolmaradás, egyben a sebezhetőség szinonimájaként értendő. A *Vándor járt az álmok városában* c. kissé elvont parabola éppen arra tanít, hogy az álmok gyakran megcsalják az embert, sokszor a reális szemlélet hozza meg a titkolt vágyak megvalósulását. Az író szeret szimbolikus jeleneteket, tárgyakat alkalmazni, például elmegy egymás mellett a két hajó, másutt a faleveleknek van jelképi szerepük, jelentéssel funkciója a kavicsnak, a tenger az élet szimbóluma.

A *Tenger az élet* hat mozaikból szerveződik, ötöt egyfajta kohéziós erő pántol egybe. Mindegyik egy kis történet, az ősemler, a vérengző pogány, a szerzetes, a vagabund, az üzletember szerelmi története. Mindenki az igazit keresi. A hatodik mozaik amolyan életfilozófiai összegzés: „*Tenger az élet. Sok ezer év óta hullámszik velünk, sok ezer év óta hullámszik velem. Vízcseppek vagyunk, jelentéktelen szürke kis parányok, mind, mindannyian. (...) Mindannyian keresünk, mindig keresünk egy másik vízcseppet a nagy szörnyű óceánban. Néha megtaláljuk. Összesimulunk egy pillanatra, aztán jön egy hullám és felkap, vagy leránt a mélybe, és mi keresünk, keresünk újra tovább. (...) Lehet, hogy megtalálom ebben a lázas furcsa életemben, amit ma élek. Lehet, hogy nem. (...)*”

Különleges ötletre épül a *Táltos ősem megálmodott engem*. Témaválasztása mintegy korai előzménye az 1943-ban megjelent *Vérben és viharban* c. hun tárgyú regényének. Táltos Thonuz a zsarátnokot büvölve kegyetlen álmot látott vérről, pusztulásról, s egy késő unokáról. A megálmodott ember ment a ködben. „*... ló nem volt alatta... kezében nem volt semmiféle fegyver... nem volt egyebe más, csak a szíve. Szívét a homlokán viselte és furcsa kis dalokat énekelt a ködbe, valakiről, akit soha sem látott. (...) Tenyerén vitte a vágyait és mosolyogva dobálta szét az emberek között. Minden eltékozott vágy után egy csepp rubint-piros vér maradt a földön, és ahány asszony jött szembe vele, mindegyik kitépett egy darabot a szívéből. (...)*” Nem kétséges, szimbolikus, kódolt önportréről van szó.

Utolsó írása is önportré, de nem lépi át az esztétikai illúzióvilág küszöbét, életrajzi tények is kiolvashatók belőle. Például az, hogy a gazdászok bajtársnak szólították egymást, lévén a Festetich Bajtársi Egyesület tagjai. Kötelező volt a fekete diáksapka viselése. A *Búcsúzó Debrecentől* alapján tudjuk, hogy a konviktusban lakott. Az öreg akadémiát otthonának tekintette, a professzorokat tisztelte. Búcsúzik a cimboráktól, s egy erkélyes ház szőke leányától. Ezekkel a szavakkal temeti el vígabb magát:

„Itt nyugszik egy nótás szívű diák, szerette a dalt, a bort, a csókot, sirt, ha hazájáról beszéltek, sirt, ha bús nótát húzott a cigány és három év után így búcsúzott:

*Volt egyszer egy öreg diák.
Barangolt, kószált szerteszét,
mindenütt hagyott nótát és virágot,
mindenütt hagyott sok-sok jóbarátot,
és így hagyta el lassan az életét.”*

Búcsútárcájában írta: „...ha egyszer sok-sok év után elvetődnék erre tovaröppent ifjúságom nyomát megkeresni: gondbarázdás arcomra, ha ránéznek a régi professzorok, lesiklik rólam a tekintetük, és nem ismernek rá a régi diákra. Idegenül fogadnak az utcák, és nem ismernek rám a tantermek sem, az emberek csodálkozva néznek és nem értik meg, hogy mit keresek köztük.” Előérzete csaknem beteljesedett. Az egyik debreceni újság 1940-ben, a Baumgarten-díj alkalmából emlegetve, gróf Vas Antalnak titulálta, annak a részben hamis információnak a kíséretében, hogy „a debreceni református főgimnáziumban tett érettségit és a pallagi gazdasági akadémia elvégzése után tért vissza Erdélybe. Gróf Vas Antal debreceni tanulmányai alatt néhány versével már évekkel ezelőtt feltűnést keltett.”¹⁶ Erről a látogatásról, ha egyáltalán létrejött, többet nem tudunk. Bővebb tudósítás foglalkozik viszont 1942-es szereplésével. A Kulturális Egyesületek Szövetsége Hankiss János államtitkár rendezésében magyarországi körútra hívta a Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság tagjait. Jancsó Adrienn, Asztalos István, Molter Károly, Tompa László és Wass Albert alkotta a fellépő együttest. A küldöttséget Debrecenben Hankiss János, Gulyás Pál, a ma is élő Tóth Endre költő és sokan mások fogadták az állomáson. A debreceni előadást április 14-én zajlott le a Déri Múzeumban. Megjelent rajta Kölcsey Sándor polgármester és a Debrecenben tartózkodó Ravasz László püspök is. A tudósítás most úgy téveszt, hogy Asztalos Istvánt teszi meg egykori pallagi diáknak. Minden szereplőről megemlékezik néhány sorban: „Gróf Wass Albert 'Öreg Jóska' című elbeszélésében egy erdei ember természetes eszének győzedel-

---

¹⁶ A Baumgarten-díj erdélyi nyertesei Debrecenben. Tiszántúli Független Újság, 1940. február 9. 5.

győzedelmét mesélte el a rosszindulatú oláh csendőrökön. A friss hangulatú írás folyékony nyelven megtalálta az utat a közönség szívéhez.”¹⁷

Wass Albert debreceni programjáról további részleteket nem ismerünk, de abban biztosak lehetünk, hogy a Nagyerő öreg fáit, „akik meglesték hajdan a csókjait”, nem mulasztotta el felkeresni.

Wass Albert művei debreceni újságokban

Versek

Hajdúföld

Gáta	1928. október 12. 3 (M)*
Kökénybokor	1928. október 14. 2 (M)
Erdélyi vallomás	1928. október 14. 6 (M)
Őszi vers	1928. október 28. 10 (M)
Magyar fa sorsa	1928. november 14. 3 (M)
Élet-autón	1928. november 18. 7 (M)
Őszi hangulat	1928. november 29. 6 (M)
Erdély	1928. december 1. 4
Dal egy kis sárga művirágról	1929. január 27. 7
Üzent a tavasz	1929. február 2. 3
Köszönetet mondok egy ismeretlen lánynak	1929. február 17. 2
Március	1929. március 20. 7
Mert nagyon szeretlek	1929. március 21. 7
A szív	1929. május 23. 4
Ábránd	1929. június 9. 10
Város és falu	1929. július 7. 6

DEBRECZEN

Imádság	1929. május 23. 6
---------	-------------------

¹⁷ Marosvásárhelyi írók, költők Debrecenben. Debreczen, 1942. április 15. 4, illetve a fellépés előtt több előzetes híradás.

* M = kötetben megjelent

Debreceni Újság – Hajdúföld

Gyertyaláng	1929. november 3. 7
Ősz	1929. december 4. 9
A kakukkos óra	1930. január 24. 5
Első tavaszi vers	1930. március 9. 10
Találkozunk	1930. március 15. 10
Enyém az álmok mesepalotája	1930. március 28. 8
Kolozsvár: 1930	1930. május 4. 8
Magyarok dalolnak	1930. június 27. 9
A könnycsepp álmodott	1930. október 16. 8
Vers a Halálról	(prózavers!) 1930. december 14. 21
Látogatás	1931. április 12. 27

Prózai művek

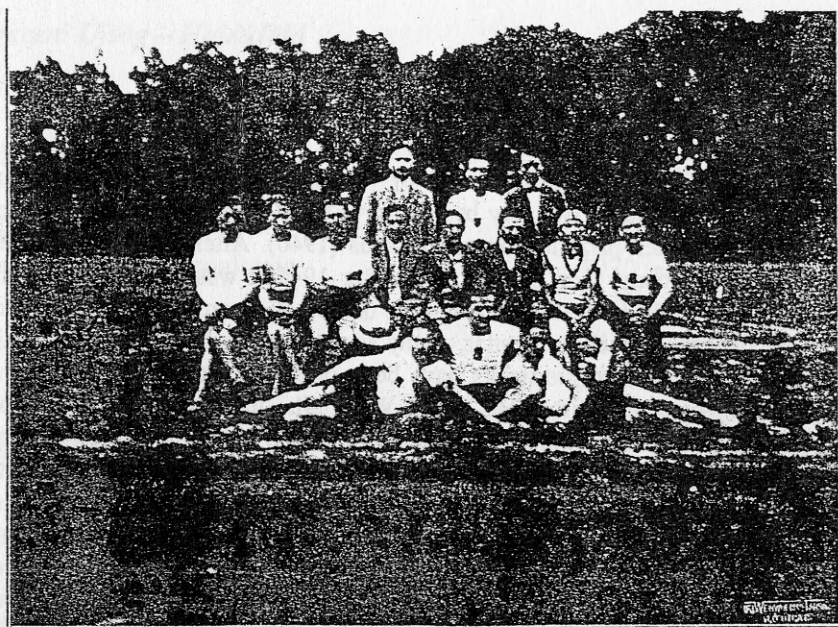
Debreceni Újság – Hajdúföld

Ősz van...	1929. november 24. 13 (M)
El tango nostro	1930. január 27. 7
Tanár úr kérem!	1930. február 1. 6
1+1=2	1930. február 13. 7
Őszi szelek útja	1930. március 23. 6 – 7
Lulu	1930. október 12. 8
Mackó	1930. november 7. 8
D. 24372.	1930. december 2. 8
Valaki meghalt	1930. december 11. 6
Romantikát tessék	1930. december 21. 21
Ne sírj, kislány	1931. január 25. 6
Táltos őszám megálmodott engem	1931. február 7. 6
Vándor járt az álmok városában	1931. február 13. 6
Tenger az élet	1931. március 22. 12–13–14
Húsvéti levél a kishúgomnak Hamburg városába	1931. április 5. 25
Porszemek	1931. április 29. 10
Porszemek	1931. május 2. 9
A Jánosbogárka lepke akar lenni	1930. május 10. 12–13–14
Porszemek	1931. május 31. 13
A kavics	1931. június 14. 12 – 13
Hajók a ködben	1931. június 28. 6 – 7
Búcsúzom Debrecentől	1931. július 5. 6 – 7

ENDRE BAKÓ

Wass Albert's Years in Debrecen (1928–1931)

Wass Albert (1908–1998) started his career by writing poems, then he became famous both in Transylvania and in Hungary by his novel titled *Farkasverem* (1935). He was awarded the Baumgarten-prize for his novel *Csaba* (1940). After the war he emigrated, first he lived in Germany, then in the USA. After 1945 it was banned to publish his works both in Hungary and in Romania, but the democratic transformation changed this situation. He became extremely popular, many societies were founded with the aim to keep his memory alive, and his works have been published one after the other. This study deals with the three years when Albert Wass, who had two collections of poems published at that time, was taking his agricultural college course in Debrecen. The harvest of these years has not been known yet, it has escaped the attention of the literary historians and the publishers. But the young author was writing poems during his college years, and was attempting to write not just prose works, but even articles on current themes. The author deals with Albert Wass' activities at college, analyses his poems, prose works, and tries to place them in his life-work. There are about 20 poems which have not been published yet and there are two or three among them which are rather valuable. But these poems do not show any development or deterioration. His prose works are still unmaturing but they document the process of his trying to find his own style so well that they should be published.

GAZDÁSZ-BAJNOKI VERSENYEK GYŐZTES ATLETA CSAPATA.

Állósorban balról: T. Kun István, Gaál Dezső, Nandrassy Mihály
Ütősor balról: Csőre József, Girsik György, Várady Tibor, Kiss László, Füzék Károly, ifj.
elnök, vitéz Erdey János g. akad. tanár, Mocsáry Dénes, Csizsár László.
Felsősorban: Bárándy Imre, Kürthy Ferenc, báró Bánffy Endre.

A BUDAPESTI FŐISKOLAI PÉLVÖGVERSENY GYŐZTES CSAPATA.
(Balról jobbra): Böszörményi István, Varga István, Bárán Dezső, Szigerthy Gyula,
gr. Wass Albert, Pelásek Gábor.

CZ. FARKAS MÁRIA

**BALOGH JÓZSEF FOLYÓIRATA:
NOUVELLE REVUE DE HONGRIE ***

A két világháború közötti időszak szellemi életében fontos szerepet töltött be egy francia nyelvű magyar szemle, a *Nouvelle Revue de Hongrie*. Ez a folyóirat művelődéstörténetünk meghatározó fóruma volt, amely elsősorban hazai kulturális értékeket közvetített francia nyelven Európába, másodsorban pedig az európai értékek hazai megismertetésében és elfogadtatásában vett részt.

Az első világháborút követően Klebelsberg Kuno kultuszminiszter és az általa képviselt kulturális irányzat kiemelt feladatának tartotta a nyugati kapcsolatok kiépítését, valamint a magyar kultúra külföldi terjesztését és népszerűsítését, továbbá az ország gazdasági és politikai helyzetének megismertetését. Ezzel a politikával értett egyet Balogh József, a *Nouvelle Revue de Hongrie* folyóirat szerkesztője is, amikor a következőket írta: „A múlt világháborút nem a harctéren vesztette el a magyarság, hanem a nyugat-európai közvéleményben: a magyarnak azzal a képével szemben, amelyet ellenfelei állítottak a világ elé, nem tudott olyan képet vetíteni, amely meggyőző erővel védhette volna meg jogait. Ezért a magyarságról szóló külföldi irodalom az önvédelem parancsoló érdeke.”¹

Ebben a szellemben indul el a *Nouvelle Revue de Hongrie* 1932-ben. Anyagi háttérét a Külügyminisztérium és a Bethlen Istvánhoz közel álló nagytőkés csoportok biztosították, elsősorban Baranyai Lipót és Kornfeld Móric köre.

A folyóirat előzménye a *Revue de Hongrie* című francia nyelvű szemle 1908-ban jelent meg először Huszár Vilmos szerkesztésében. A folyóirat mögött a Budapesti Francia Irodalmi Társaság állt, melynek célja az volt, hogy nemzetközi műveltségi viszonyainkat a németekhez kötött egyoldalúságból kiemelje és hozzákapcsolja a francia műveltséghez. A havonta megjelenő folyóirat nemcsak a magyar kulturális, gazdasági és politikai életnek a külföld figyelmére érdemes mozzanatait mutatta be, hanem a

* A dolgozat része a Gondolat Kiadónál közelesen megjelenő doktori munkának.

¹ *A nemzeti önismeret eszközei*. In: Magyar Csillag, 1942. 4. 620.

francia kulturális és társadalmi életet is közvetítette felénk. 1931-ben Huszár Vilmos halálával lezárul a folyóirat történetének első szakasza, folytatásaként létrejön a *Nouvelle Revue de Hongrie*.

A folyóiratot a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie hívta életre, mely társaság 1931-ben alakult. Megalapításakor Apponyi Albert és Bethlen István voltak a társelnökei. Apponyi Albert halála után 1933-tól a társelnöki szék üres maradt, majd 1938-ban Esterházy Móric töltötte be ezt a helyet. A társaság alelnöke Praznovszky Iván volt. A szerkesztőbizottság elnöki feladatait Teleki Pál látta el. A végrehajtó bizottság elnöke Teleszky János volt. A főszerkesztő a folyóirat megindulásától 1939-ig Ottlik György, majd Láng Boldizsár vette át ezt a feladatot. A társaság főtítkára Eckhardt Sándor volt, majd 1940-től Zolnai Béla.

Az 1932-től 1944-ig megjelenő folyóiratot Balogh József szerkesztette. A szerkesztő nevét ma már kevesek ismerik. „Szürke eminenciás volt, ám e különös évtized egyik legbonyolultabb összetételű szellemi embere is egyúttal”² – mondja róla Passuth László.

Balogh József³ filozófiai tanulmányokat folytatott, az ókeresztény irodalom és a kora középkori történelem nemzetközileg elismert szakértőjeként és kutatójaként tartották számon. Egyik kigondolója és első titkára volt a Magyar Szemle Társaságnak. Ez a társaság folyóiratával és könyvsorozataival a húszas évek végén a konzervatív kormánypárt mellé egy tágabb értelmiségi szakemberréteget igyekezett megnyerni. A Magyar Szemle Társaság alapítója Bethlen István és Kornfeld Móric volt. A társaság főtítkári feladatait Balogh József látta el. 1932-ben a Parthenon, a Klasszikus Műveltség Barátai Egyesületének alapító tagjai között is ott van, ahol a kiadványok szerkesztési és kiadási ügyeivel foglalkozott.

---

² PASSUTH László: *Balogh József*. In: *Magyar mártír írók antológiája* (szerk.: KERESZTURY Dezső – SÍK Csaba), Magvető Kiadó, Bp. 1970. 103.

³ Főbb művei: „*Vasa lecta et pretiosa*”, *Szent Ágoston confessiói* (Bp. 1918.), „*Voces pa ginarum*” *Adatok a hangos olvasás és írás történetéhez* (Bp. 1921. németül Leipzig, 1927.), *Szent Gellért és a „symphonia Hungarorum”* (Bp.1926.), *A magyar műveltség sorsa* (Bp. 1927.), *Rex a recte regendo.* (Cambridge, 1928.), *A magyar királyság megalapításának világtörténeti háttere* (Századok, 1932.), *A klasszikus műveltségért.* (Bp. 1934.), *Libellus de institutione morum, Szent István Intelmei (Scriptores rerum Hungaricum, II. Bp. 1938.), Szent István „Intelmei”-nek forrásai* (Bp. 1936.). Fordításai: Harnack, Adolf von: *A szerzetesség. Ideáljai és története* (Bencze János álneven, Bp. 1911.), *Szent Ágoston Vallomásai 1–2.* (Bp. 1943.).

1931-ben megszervezi a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie-t, és 1932-ben elindítja a *Nouvelle Revue de Hongrie* folyóiratot. Kezdetben a *Magyar Szemle* és a *Nouvelle Revue de Hongrie* szerkesztőbizottsága közös volt (Bethlen István, Gombocz Zoltán, Gratz Gusztáv, Gyalóka J. Jenő, Herczeg Ferenc, Hóman Bálint, Jancsó Benedek, Kenéz Béla, Kornfeld Móric, Kornis Gyula, Leopold Antal, Magyary Géza, Petrovics Elek, Ravasz László és Szekfű Gyula). Balogh 1936-ban megvált a Magyar Szemle Társaságtól és önálló szerzői gárdával szerkeszti tovább folyóiratát, amelynek angol nyelvű testvérlapjaként elindítja a *Hungarian Quarterlyt*. A Society of the Hungarian Quarterly főtáka 1935-től 1944-ig.

Balogh József a magyar műveltség ügyét elsőrendű nemzetpolitikai feladatnak tartotta. A klasszikus nyelvek ismerete mellett szükségesnek vélte, hogy a „nemzet elitje” a nagy népek nyelvén is értsen és beszéljen. Látta, hogy az első világháború után a Duna völgyében olyan bonyolult helyzet alakult ki, mely az értelmiség nyelvi szükségletére is hatással volt. A nyelv segítségével új távlatokat látott a magyarság nemzetközi boldogulása előtt.

Balogh a francia orientáltság híve volt, noha tisztán látta a német kapcsolatok fontosságát is. Lényegesnek tartotta a német nyelv ismeretét a világhatalmi viszonyok, a Német Birodalommal és Ausztriával való kapcsolatok miatt, de nézete szerint, az az idegen nyelv, amely a magyarságot Európához kapcsolja, mégis inkább a francia. Ez a nyelv a diplomácia és a nemzetközi érintkezés nyelve is. Úgy gondolta, hogy a kor tudományos és irodalmi életének is sokkal inkább kell Párizshoz igazodnia, mint az addig történt. Korábban Bécs-Berlin volt a tájékozódási pont, most azonban a politikai és gazdasági helyzet új orientációt igényel. Az 1930-as évek közepén úgy érvelt, hogy: „Ha valaki önmagát illúziókba ringatva, kétségbe vonná Franciaország nagypolitikai jelentőségét a legutóbbi félesztendő diplomáciai eseményei megtaníthatták a valóságra. Hogy bennünket olyan hatalmi szerkezet ölel körül, melynek legalább is egyik fókusza Párizs, annak ránk nézve nemcsak gyakorlati, hanem nyelvi és szellemi következményei is vannak. A francia politika, szellem és gazdaság világát nem eltávolítani, hanem közelíteni kell Budapesthez.”⁴ Ezek a gondolatok valósulnak meg a *Nouvelle Revue de Hongrie* folyóiratban és szerkesztői munkájában.

⁴ *Nyelvismerek a nemzet életében*. In: *Magyar Szemle*, 1935. I. 171.

Balogh József különös alakját és szinte küldetés fontosságú szerkesztői és értelmiség-szervezői munkáját kortársainak visszaemlékezései emelték ki a feledés homályából.

Passuth László tíz éven át volt munkatársa a szerkesztőségben. A *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban ő szerkesztette a lapszemlét, a «La presse et les revues» -t. Számára „Balogh József egyike volt a legjobbaknak, akiket e különös kor színen hagyott.”⁵ Ő volt a Szerkesztő, akitől nagyon sokat tanult. Visszaemlékezésében utal arra, hogy Balogh József információinak politikai részét jórészt konzervatív, németellenes és diktatúraellenes, gyakran főrangú s főpapi körök véleményéből merítette. Ami a humaniorákat, az intellektuális világot illette, ott nagy biztonsággal tájékozódott saját liberális ízlése szerint. A legkitűnőbb fiatal írókat, tudósokat nyerte meg a maga és két folyóirata számára.

Frank Tibornak – aki könyvében egy fejezetet ír a *Hungarian Quarterly*-ről – sikerült még a hetvenes években megszólaltatni néhány élő kortársat (Illyés Gyulát, Passuth Lászlót). Itt írja Baloghról:

„Balogh was a strange man. As a converted Jew, he was unlike to get a position in either the University or in politics, and was bound to remain on the fringes of Hungarian high society in the 1930's. (...) his immense industry, voracious appetite for work, encyclopaedic knowledge, excellent diplomatic abilities and organizational genius helped him to create an indeed unique position out of his editorial job, that of the éminence grise of the pre-war decade.”⁶

Hubay Miklós egyetemi évei végétől a két idegennyelvű folyóirat közös szerkesztőségében dolgozott. Ő a szerkesztő titkára volt. Úgy emlékezett mesterére, hogy olyan sokoldalú volt, mint egy Széchenyi István, aki egyszerre akart behozni minden lemaradást, és ugyanolyan geológiai feszültségekkel terhes lélek volt ő is. Balogh Széchenyit követő taktikával művelte, hogyan kell egymással összehozni a magyar szellemi és politikai

---

⁵ PASSUTH László: i.m. 103.

⁶ FRANK Tibor: *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1999. 269: Balogh furcsa ember volt. Konvertita zsidó lévén, kevés esélye volt arra, hogy akár az egyetemen, akár a politikában szerephez jusson, így kénytelen volt a harmincas évek magyar társadalmá felsőbb rétegének szélén maradni. [...] hatalmas vállalkozása, munkabírása, enciklopédikus tudása, diplomáciai képessége, szervezőképessége olyan kivételes pozíciót biztosított neki, hogy ennek segítségével szerkesztői munkája során a II. világháború előtti időszak szürke eminenciásává vált.

élet képviselőit. Ebbe az új Széchenyi Istvánba egy szertartásmester is bele volt bújtatva. Mindennek megadta a módját. Mindennapi ebédmeghívásain és félévenként adott estélyein a grófok, az iparbárok és a szerzetes rendfőnökök mellett ott voltak a szellemi élet képviselői is. „A vendégek és a menü összeállítása minden egyes ebédre körültekintő aggálllyal történt. A vendégek közül (...) senki sem sejtette, hogy milyen finom protokoll és gasztronómiai mérlegelések eredményeképp ülnek ők együtt és eszik azt, amit esznek.”⁷

Balogh sokat utazott, széles ismeretségi köre volt és sok kiváló tudóst hozott Magyarországra, így a Magyarországra látogató európai kiválóságok szinte kivétel nélkül kapcsolatba kerültek vele. Szerkesztőségében – és az ugyancsak onnan igazgatott Parthenonban – megfordult a magyar szellemi élet jelentős része. Gyergyai Albert szinte mindennapos vendég volt, Illyés Gyula is gyakran járt be. De megfordultak ott az egyes tudományágak jeles képviselői és a legjobb eszéírók, Halász Gábor, Sötér István, politikusok, külföldi diplomaták s a legjobban tájékozott külpolitikai újságírók: Frey András, Gogolák Lajos. „Sóváran gyűjtött maga köré minden szellemi értéket. Lámpással kutatott a legkisebb után is.”⁸

Szegedy-Maszák Aladár visszaemlékezésében felidézte, ki mindenkivel találkozott Balogh Józsefnél: „Az ő révén talákoztam a budapesti francia követség tagjaival, Bartillat-val, az egyik titkárral, Georges Deshusses-szel, a sajtó és kulturális attaséval, Ritterrel, a Havas emberével. Ugyancsak nála talákoztam Esterházy Móriccal.”⁹ Máshol azt írja: „Illyés Gyulával is nála ismerkedtem meg, amit azóta is életem nagy pluszának tartok.”¹⁰

A *Nouvelle Revue de Hongrie* művelődéspolitikai és kulturális szemle első száma 1932 januárjában jelenik meg. Az új folyóirat dupla évfolyamszámozást tüntet fel, folytatva a Huszár Vilmos szerkesztette *Revue de Hongrie*-t. Az első számon a következő olvasható: 25. (1.) évfolyam 46. kötet, 1. szám. Majd a folyóirat megszűnésekor, 1944 márciusában: 37.

⁷ KABDEBÓ Lóránt: *Hubay Miklós*. In: *A háborúnak vége lett*. Bp. Kozmosz könyvek, 1983. 15.

⁸ KABDEBÓ Lóránt: i. m. 14.

⁹ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember összettel visszanéz ...* (Egy volt diplomata emlékiratából) *Európa-História*. Bp. 1996. I. 306.

¹⁰ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: i. m. II. 54.

(13.) évfolyam 70. kötet. 2. szám. (A tizenkét év alatt 25 kötetben 133 szám jelent meg.)

A folyóirat külalakja, formája, felépítése a tizenhárom évfolyam alatt lényegileg nem változott, kivéve a terjedelmét. Az utolsó évfolyamok számai rövidebbek lettek, ami a háborús papírhiányra vezethető vissza. Az 1939. októberi számban a szerkesztőség közli is, hogy papírtakarékosság miatt kevesebb oldalon jelennek meg írások. Így az eddigi átlagban száz oldalas számok után az októberi szám negyvennyolc oldal, s az ezután következő számok hasonló terjedelműek.

A szemle programja szinte minden számban olvasható a borítólapon belső oldalán: „La Nouvelle Revue de Hongrie se voue à la noble tâche qu’indiquent son titre et la langue dans laquelle elle paraît: renseigner en français, dans une langue mondiale, tous ceux qui parlent et lisent cette langue, et en premier lieu ceux dont elle est la langue maternelle, sur l’évolution littéraire et artistique, ainsi que sur les problèmes économiques de la Hongrie, de la nation hongroise. La Nouvelle Revue de Hongrie se fera en outre un devoir spécial de refléter, miroir fidèle et consciencieux, la vie intellectuelle et les problèmes économiques, politiques et sociaux des voisins de la Hongrie, des autres pays du Danube.”¹¹

Lentebb ez olvasható: „En lisant la Nouvelle Revue de Hongrie vous êtes renseigné sur toutes les questions d’actualité en Hongrie et dans les pays du Danube, vous connaîtrez la littérature et l’art hongrois et vous saisirez les répercussions des grands problèmes mondiaux sur cette partie de l’Europe en écoutant les échos qui vous en reviendront par cette voie. (...) Pour connaître ses problèmes, il faut étudier ceux des autres. Lisez la Nouvelle Revue de Hongrie paraissant le premier de chaque mois.”¹²

---

¹¹ A Nouvelle Revue de Hongrie annak a nemes feladatnak szenteli magát, amit címe és a nyelv, amelyen megjelenik jelez: franciául, egy világnyelven ismereteket adni mindazoknak, akik beszélnek és olvassák ezt a nyelvet, elsősorban azonban azoknak, akiknek ez az anyanyelve. Célja, hogy tájékoztasson az irodalom és művészetek eredményeiről, Magyarország gazdasági kérdéseiről, a magyar népről. A Nouvelle Revue de Hongrie ezen felül egy sajátos feladatot végez, miszerint a Magyarországgal szomszédos és a Duna menti népek szellemi életének, gazdasági, politikai és társadalmi kérdéseinek hű tükrét adja.

¹² Aki a Nouvelle Revue de Hongrie -t olvassa, ismereteket szerez minden magyar és Duna menti aktuális kérdéstről, megismeri a magyar irodalmat és művészetet, megtudja, hogyan hatnak a világ nagy kérdései Európának erre a térségére.[...] Ha az ember meg akarja ismerni a saját problémáit, a másokéit is tanulmányozni kell. Olvassák a Nouvelle Revue de Hongrie-t, amely minden hónap elsején jelenik meg.

A folyóirat tematikáját vizsgálva azt látjuk, hogy minden szám tartalmaz egy-egy tanulmányt, elsősorban a magyar politika s gazdaság történeti és aktuális kérdéseiről, ezen kívül folyamatos áttekintést nyújt a világpolitika minden nagy eseményéről. Györy János mutat rá, hogy a nagy korszakfordulók mindig valami szinkretizmus jegyében állnak. Az első világháború utáni időszakban a politika állt az érdeklődés középpontjában, így a politikai problémák és a szépirodalom termékeinek szinkretizmusa a folyóiratokban is kimutatható. Erre az időszakra egy új típusú folyóirat volt jellemző, amely csak felerészben nevezhető annak, mert külsejével és belső tartalmával átmenetet képez a tulajdonképpeni folyóirat és a napilap között. A folyóirat a könyvet helyettesíti, eredeti rendeltetése a könyv nivójának megfelelő, de rövidebb lélegzetű tanulmányok közlése. A magyar közélet legégetőbb kérdéseinek bemutatása a napilapok feladata. Időszerű kérdéseknek a könyv nivójára való emelését tűzték ki célul a folyóiratok. Még a szépirodalmi jellegre igényt tartó lapok is az élet aktuális oldalát fordítják az olvasó felé, gyakran előtérbe helyezve a társadalompolitikát. A *Nyugat* is a tiszta szépirodalom jegyében indult meg, majd elkezdett történelmi és szociológiai kérdésekkel is foglalkozni. Valamennyi – Györy János meghatározása szerinti – új típusú folyóiratot jellemez továbbá egy másik motívum: fedőlapjukon egy-egy sűrített jelszó található.¹³

Ilyen típusú folyóirat volt a *Nouvelle Revue de Hongrie*, ahol jól megfér egymás mellett az irodalom, a politika és a gazdaságtan, a borítólapján pedig megtaláljuk az adott számnak egy mondatba sűrített mondanivalóját, például: *HONGRIE, HUMANISME, LATINITÉ; LA LIBERTÉ HUMAINE; LA CONFÉDÉRATION DANUBIENNE* stb.

Passuth László bemutatásában olvasható: „Magyar folyóirat, így hordja a magyar szellemi életnek kissé montageszerűen egymásra fotografált, néha szeszélyesen szerteágazó vonásait. Problémákat vet fel, melyek a miénk, emberek portréját rajzolja meg, akik a mi nyelvünkön szólaltak csak meg, műveket igyekszik megvilágítani, melyeknek talán csak itt van értelme. Mindezt francia nyelven teszi, egy képzeletbeli olvasó kedvéért, aki valahol, nyugaton hűvös izoláltságban él. Ez a félelmes imaginárius olvasó – semmit, vagy csak nagyon keveset tud mindazokról a kérdésekről, melyekről a Revueben hallani fog. Így persze a problémákat néhány rövid sorban kell felvázolni előtte, könnyeden, de mégis biztos kézzel, mert ez

¹³ Vö. GYÖRY János: *Új magyar folyóiratok*. In: Magyar Szemle, 1933. I. 47–54.

az idegen nem szereti, ha túlságosan tanítják, ízlése kifinomodott minden iránt, ami propagatív beállításnak minősülhetne.”¹⁴

A *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban szereplő tanulmányok hivatalosan elismert tudós szakemberek tollából származtak, mint például Gratz Gusztáv, Eckhardt Tibor, Pethő Sándor, Bethlen István, Teleki Pál, Szekfű Gyula, Hóman Bálint. Kiváló szerzői gárda társult hozzájuk irodalmárokból, művészettörténészekből és néprajzkutatókból.

A folyóirat tematikája igen sokszínű: számos cikk jelent meg Magyarország és Európa viszonyáról, részletesen foglalkozott a folyóirat a Magyarországtól elszakított kisebbség problémáival, s elmondható, hogy a búza áráról a tőzsdéig minden téma szakszerű feldolgozást nyert. Olvashatjuk például Bethlen István tanulmányát Magyarország kisebbségi politikájáról (*La Hongrie et son problème de minorité*, 1933. II. 531.), vagy Eckhardt Tibor írását az agrárválságról: (*La coopération des pays danubiens et la crise agricole en Hongrie*, 1932. I. 322.).

A tanulmányok után találjuk a «Chronique du mois» rovatot, ahol aktuális gazdasági, kulturális és politikai események szerepelnek. Minden számban van lapszemle, a «La presse et les revues», amit tíz éven át Passuth László szerkesztett, figyelemmel kísérve elsősorban a *Nyugat*, a *Szép Szó*, a *Napkelet*, a *Budapesti Szemle*, a *Katholikus Szemle* és a *Magyar Szemle* folyóiratokat. „Az összeállítás azt a célt szolgálta, hogy a franciául olvasók körében olyan magyarsággépet alakítson ki, mely – bár objektív alapokon nyugszik – mégis humanisztikusabb, történelmi tapasztalatokat értékelőbb, mint amilyen közéletünk a valóságban volt.”¹⁵

Még egy rovattal bővült általában a folyóirat: a «Nouvelles Economiques et Financières» résszel. A folyóirat végén kapnak helyet a könyvismertetések, a «Les livres» című rovatban, ahol új magyar és a hazai figyelemre érdemes európai és amerikai kiadások találnak kommentárra.

Irodalmi válogatásában a lap arra törekedett, hogy megrajzolja a magyar irodalom arculatát a XV. századtól az 1930-as évekig úgy, hogy irodalmunk történetéből a legjellegzetesebb alkotásokat adja az olvasó kezébe. Nyomon követhetjük irodalmunk jelentősebb korszakait, íróit és költőit a középkoron, a reneszánszon, a humanizmuson, a felvilágosodáson és a reformkoron keresztül a Trianon utáni időszakig, bár válogatása első-

¹⁴ PASSUTH László: *Széljegyzetek egy Indexhez*. In: Magyar Csillag, 1943. II. 346.

¹⁵ PASSUTH László: *Barlangképek*. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1978. 414.

sorban a kortárs, vagy a majdnem kortárs századforduló irodalmából merít. Az irodalmunkról szóló mozaikok a maguk dimenziójában szinte az egész magyar irodalmat az olvasó elé vetítik. Az az általános tendencia figyelhető meg, hogy a folyóirat bemutat egy-egy író, költő, majd művészetének megértéséhez adalékként közli egy-egy jellemzőnek tartott vers, novella vagy regényrészlet fordítását.

A köteteket lapozva azt láthatjuk, hogy a legtöbb tanulmány, vers és próza a *Nyugat* íróit fordítja franciára. Az első nemzedékének legjava szerepel itt: Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit, Krúdy Gyula, Laczkó Géza, Tóth Árpád, Tersánszky Józsi Jenő. Az irodalmi szemelvények előtt olvasható ismeretések a kor legjobb irodalmárainak tollából származnak. Ady Endrét például Babits Mihály mutatta be, Kosztolányi Dezsőt pedig Schöpflin Aladár.

A *Nyugat* második és harmadik nemzedékébe tartozó írók és költők közül a következőkkel találkozhatunk a folyóirat irodalmi válogatásában: Illyés Gyula, Hevesi András, Ottlik Géza, Kodolányi János, Márai Sándor, Molnár Ákos, Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Pap Károly. Közülük Márai Sándor neve bukkan fel a legtöbbet, hét szemelvény olvasható tőle.

A magyar irodalmat ismertető tanulmányok szerzőinek névsora is azt mutatja, hogy Balogh József igényes folyóiratot szándékozott létrehozni. Itt is a *Nyugat* esszéíróival találkozunk a legtöbbet: Cs. Szabó László, Földessy Gyula, Gyergyai Albert, Illés Endre, Halász Gábor, Schöpflin Aladár, Sötér István, Szerb Antal nevével.

A haladó európai szellemet képviselő *Nyugat* köre mellett megtaláljuk a korszak konzervatív irodalmának képviselőit is. Közülük kitüntetett figyelemben részesül Herczeg Ferenc. Bemutatja még a folyóirat Tormay Cecile-t, Földi Mihályt, Harsányi Zsoltot, Zilahy Lajost, valamint az ugyancsak a konzervatív írói körhöz kapcsolódó Komáromi Jánost. Megismerhet az olvasó néhány katolikus író és költő, Mécs Lászlót, Nyíró Józsefet, Prohászka Ottokárt.

A korabeli magyar drámairodalom is képviselve van a folyóiratban, Heltai Jenő, Molnár Ferenc és Hunyadi Sándor személyében, – a már említett – Herczeg Ferenc és Zilahy Lajos mellett.

Jelen van a kisebbségi magyar irodalom is, ezen belül kiemelt helyet kap Erdély irodalma, elsősorban Kós Károly, Tamási Áron valamint Kuncz Aladár személyében. A folyóirat lapjain megemlékeznek a

Noirmoutier-ba internált magyar íróról, s egy-egy szemelvénnel szerepel még Ignác Rózsa és Karácsony Benő. Szerepel Kisbán Miklós írói néven Bánffy Miklós, valamint Makkai Sándor, és felfedezhetjük még Aranka György nevét is, akit Erdély Kazinczyjaként mutat be Jancsó Elemér.

A korabeli jelesebb hazai írók közül kevesen voltak, akiknek ne jelent volna meg írása a *Revue*-ben. Ez a válogatás egyaránt jelez ideológiai és szellemi tágasságot. A szerzők között megtalálható protestáns éppúgy, mint katolikus; például Révész Imre és Sík Sándor, vagy konzervatív és liberális, például Herczeg Ferenc és Kaffka Margit. A szerkesztő felkarolta a fiatalokat is, például Illés Endrét, vagy Ottlik Gézá.

Kétségtelen, vannak olyan jeles írók, költők, akik kimaradtak ebből a magyar irodalmat reprezentáló válogatásból. (Mai szemmel a két világháború közötti időszak irodalmát bemutató válogatásban biztosan helyet kapna József Attila, Radnóti Miklós vagy akár Németh Andor, már csak francia kötődésük miatt is.) Mint minden válogatásban, itt is kétségtelenül számos szubjektív tényező játszhatott közre. Mindenesetre a *Revue*-ben kiválasztott személyek voltak Balogh József és szerkesztőtársai számára bizonyos értelemben és mértékben a magyar irodalom reprezentánsai.

Ebben a sajtóorgánumban Balogh József mögött így is irodalmunk legjobbjai sorakoztak fel, akik közül sokan a francia irodalom alkotásait fordították magyar nyelvre olyan sikeresen, hogy írásaik művészi értéke gyakran felér az eredeti értékével. A francia irodalmat tolmácsoló irodalmáraink reménykedtek abban, hogy az irodalmi csere a két ország között kölcsönös lehet. Azon voltak, hogy a franciák felismerjék a magyar irodalom sajátos értékeit s távolabbi céljuk az volt, hogy a magyar alkotások beilleszkedjenek a nagyvilág irodalmi alkotásainak sorába.

Balogh József fontos szerepet tulajdonított annak, hogy a *Nouvelle Revue de Hongrie* olvasója kultúránk értékei között építészetünkkel, festészetünkkel és szobrászatunkkal is megismerkedjen. Közel kétszáz tanulmány foglalkozik ezekkel a területekkel, így csupán a magyar irodalmat bemutató tanulmányok száma haladja meg a művészeteket bemutató írások számát. A folyóiratban szereplő tanulmányok művészetünk történetéből adnak válogatást, kiemelve az európai művészetnek a magyar művészetre nézve irányt adó stílusait. Megismerhet az olvasó egy-egy kiemelkedő művészegyéniséget és művészi alkotást. A tanulmányokhoz legtöbb esetben jó minőségű illusztráció van mellékelve.

Az olvasó figyelmébe ajánlott értékeink között jelentős helyet kap építészeti kultúránk. Eléje tárulnak az ország építészeti emlékei, melyek a nemzeti múlt történeti dokumentumait alkotják. Az itt szereplő írások a két világháború közötti időszak ismert művészettörténezeitől származnak, közülük Bierbauer Virgil nevével találkozunk legtöbbit, de gyakran szerepel írásával Csatkai Endre, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Gosztonyi Gyula.

Megindulásától kezdve a képzőművészet, ezen belül elsősorban a festészet rendszeresen jelen volt a lap hasábjain igyekezvén az európai olvasónak bemutatni mindazt, amit a magyar szellem az évszázadok folyamán ezen a terén létrehozott. A ismertetések nagy részét Farkas Zoltán, François Gachot, Genthon István, Oltványi-Artinger Imre, Ybl Ervin, Gerevich Tibor és Kállai Ernő írták. A tanulmányok egy-egy magyar festő bemutatásával festészetünk történetébe adnak bepillantást, ismertetve a Magyarországon megjelent főbb eszmeáramlatokat, egyes festőink életútját, munkásságát és egy-egy jellegzetes munkáját.

Feltárul a magyar népi kultúra páratlan gazdagsága is, sok esetben a már elmúlóban lévő műveltség-világ elevenedik meg. Olvashatunk tanulmányokat a szellemi néprajz, a folklór köréből: megismerheti az olvasó a magyar népköltészet különféle formáit: a népdalt, a népballadát, a mesét, a táncot, a szokásokat és a néphitet. Helyet kap a tárgyi néprajz, azaz az anyagi műveltség néprajza: a gazdálkodás különféle formái, a ruházkodás, a népi mesterségek. Végül a társadalmi néprajz területét is érintik a tanulmányok: a népi társas élet szabályait, a családot, a faluközösséget.

A tanulmányok írói a magyar néprajztudomány neves kutatói: Bálint Sándor, aki a magyar vallási néphagyományokról ír, Györffy István az Alföld etnográfusa, Ortutay Gyula a folklór kutatója, Solymossy Sándor, aki szintén a magyar folklorisztika vezető egyénisége, Szendrey Ákos, aki elsősorban a magyar néphit és népszokások kutatójaként vált ismertté, Viski Károly és Fél Edit a népi társadalom és népművészet kutatói. A folyóirat néprajzi válogatása törekedett arra, hogy a magyar jelleg szempontjából fontos, érdekes és jellemző tanulmányok jelentőségüknek megfelelően legyenek képviselve.

A szemle nemcsak hazai eredményeket közvetített Európába, hanem az európai szellem értékeinek hazai megismertetésében is részt vett. A *Revue* elsősorban Franciaországra figyelt, hiszen hazai közönségnek volt egy jelentős rétege, amely figyelemmel kísérte a franciaországi eseményeket.

Eckhardt Sándornak és Hankiss Jánosnak számos tanulmánya foglalkozik a francia irodalommal, a francia szellemmel, és annak magyarországi hatásával.¹⁶ A folyóirat ugyancsak látókörébe fogja a francia-magyar kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatokat, s többször elemzi a trianoni döntést is.

Az 1930-as évek vége felé a Revue egyre határozottabban fordul Svájc felé. Az 1938-ban és 1939-ben kihirdetett zsidótörvényt követően ugyanis megélnékültek a kapcsolatok a két ország között, és a Magyarországról távozó tehetősebb réteg a semleges Svájcban keresett menedéket. Ezekre az eseményekre reagált a Revue Svájc felé nyitásával.

Kitekintett a folyóirat Olaszországra, Németországra, Ausztriára, Svédországra is, figyelte tehát az európai horizontot, nyomon követve mindazt, ami Európa gazdasági, politikai és kulturális életében történt. Fórumot biztosított a külföldi diplomatáknak, újságíróknak, politikusoknak, irodalmároknak, így mindazoknak, akik a legavatottabban ismertették az aktuális közép-európai helyzetet, valamint elhozták hazánkba az európai szellemet. A folyóirat hazai francia munkatársai elsősorban menekült hadifoglyok (Tomas Boussagnet), diplomaták (Robert Dampierre követ, François Gachot kulturális attasé), valamint lektorok (Aurélien Sauvageot, Georges Deshusses).

A folyóiratban megjelent írások fordítását egy francia munkatárs, Henri Ancel végezte. Passuth László a következőképpen emlékezett rá: „A szerkesztőség komoly titkárság benyomását keltette, kitűnő modorú titkárokkal, franciául tudó gépírőnőkkel, Ancel bácsival, a kedves fordítóval, aki évtizedekre visszamenőleg emlékezett cikkekre és megállapításokra, s felhívta az ember figyelmét, ha valamilyen cikkben – egy másik közleményhez képest – fogalmi ellentétet látott.”¹⁷ Máshol Henri Ancelről és fordítói munkájáról így ír: „A bölcs Ancel bácsitól, a Revue fordítójától sokat tanultam – hogyan kell írni, ha szövegemet arra szánom, hogy fordítás legyen belőle. A mondatok így rövidebbek, szabatosabbak lettek, fél szemmel mindig az idegen nyelvre kellett figyelnem. Kerülni illett a szel-

---

¹⁶Alexandre ECKHARDT: *L'histoire de la littérature française en Hongrie*. 1932. II. 476, *Le premier philosophe hongrois et la pensée française (George Bessenyei)*, 1938. II. 529, Jean HANKISS: *Victor Hugo en 1935*, 1935. II. 214.

¹⁷PASSUTH László: *Gyilokjáró*. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1973. 250.

lemtörténeti stílusrendben akkor oly megszokottá vált undercurrenteket, homályosságokat, terjengős kitérőket, gondolatkapcsolásokat.”¹⁸

1943-ban megjelent egy *Index* kötet, amelyet Szöllősy Klára állított össze: *Dix années de la Nouvelle Revue de Hongrie, Index 1932–1942*, Société de la Nouvelle Revue de Hongrie, Budapest, 1943. A bevezetőben Zolnai Béla bemutatja a magyar-francia kapcsolatok rövid történetét és számadást ad a Revue tíz esztendejéről: „L’index de la Revue est le guide de ceux qui s’intéressent à ce «globe hongrois» qui, tout en étant isolé, ne s’est jamais dérobé à l’Europe. Plus tard on établira facilement le rôle et les mérites impérissables de la Revue dans les éclaircissements fournis au sujet de la Hongrie, dans la propagation de la culture hongroise et dans la préparation spirituelle de la révision du Traité de Trianon.”¹⁹ (Index, X. p.)

Balogh József folyóiratai a háború kitörése után is vitték a hírt Magyarországról a nyugati szövetségesek országaiba, valamint a semleges országokba, és onnan is jöttek a hírek Magyarországra. Ekkor látszott igazán, hogy a szerkesztő mennyi kapcsolatot teremtett folyóiratainak, hiszen a háború dúlta Európában is akadtak levelezőpartnerei. „Balogh megírta a maga mindennapi néhány palackpostáját, és nem is mind maradt válaszolatlanul (...). Tehát jöttek a levelek. Előbb közvetlenül, majd hogy mi is hadba lépegettünk: a semleges országokon át. A persze aztán egyre ritkulóbb (és becsebb) híradásokat Veréb kisasszony másolta, és az érdekesebbek mentek a Revue és a Quaterly urainak. Videant consules! Vittem néha én is a postát a 44-es villamoson Bethlen Istvánnak.”²⁰ – emlékezett Hubay Miklós.

Balogh József két folyóirata a német befolyás magyarországi erősödésével kezdett veszélyes lenni mint a németbarátsággal szemben egy másik politikának a bázisa. „Bámulatatos hierarchiában volt együtt e folyóiratok bizottságaiban mindenki, akire – nemzeti-casinói látókörből – számítani

¹⁸ PASSUTH László: i. m. 158.

¹⁹ A Revue indexe útmutató mindazok számára, akiket érdekel a „magyar glóbusz”, amely jöhet elkülönült Európától, de sohasem búj el előle. A jövőben majd fény derül arra, hogy milyen elévülhetetlen szerepet játszott és milyen érdemeket szerzett a folyóirat a Magyarországról szóló ismeretek terjesztésében, a magyar kultúra megismertetésében, valamint a trianoni szerződés revíziójának szellemi előkészítése terén.

²⁰ KABDEBŐ Lóránt: i. m. 16.

lehetett Magyarországon a háborúból való kiugrás esetén. A szervező, Balogh József aztán életével fizetett kártyavár remekművéért.”²¹

A német megszállást követően mindkét folyóiratát betiltották, neki pedig menekülnie kellett. Sorsának további alakulásáról több változat létezik. Hubay Miklós azt írja, hogy a szegedi jezsuiták rejtegették, ahol Borbély István volt a házfőnök, Balogh Józsefnek eszmetársa a patrisztikai tudományokban. Barátjára reverendát húzott és beültette a könyvtárba. Egy világi tanárnak szemet szúrt az új könyvtáros atya, aki mindentudó volt és hét nyelven beszélt. Ez vezette nyomra az üldözött után szimatolókat.

Dessewffy Gyula visszaemlékezése szerint Balogh a tihanyi apátság könyvtárában talált ideiglenes menedéket: „(...) amikor egy német őrzőparancsnoka faggatni kezdte és közben pocskondiázta a magyar múltat, Balogh Jóska nem bírta magával és kirobbant, leleplezte önmagát. Soha többé nem láttuk. Menekülés közben reszketett, alig lehetett elkerülni, hogy el ne árulja magát, de amikor viszonylagos biztonságban volt és szidalmazták a magyar múltat, nem félt többé. Ilyen kiszámíthatatlanok a félelem és bátorság reakciói.”²² Sok kéz nyúlt utána, a legmagasabb helyekről is, de azok az erők, amelyek ismerték Balogh József munkáját, nem engedték ki karmaikból. A Gestapo emberei 1944. április 2-án meggyilkolták.

Passuth László bensőséges vallomásában írja róla: „Ha barátok, régi ismerősök közt váratlanul felvillan Balogh József neve – mintha az emlékvilág egyedülálló fantomjával találnánk magunkat szemben: nem lehet tőle most sem elszakadni. (...) Csodáltuk elokvenciáját, tájékozódásának hatalmas sodrát, kapcsolatait, vonzásait és taszításait. Vitába alig lehetett szállni vele. S talán ez a probléma nyitja: hogyan lehet, hogy Balogh Józsefet, a humanistát, műfordítót, szerkesztőt, szellemi embert ily tökéletesen elfeledték. Olyannyira, hogy neki, aki nem menekült el innen, holott tehette volna, s életét adta ezért az országért, melyet a maga eszményei szerint – de haláláig szeretett – úgyszólván, mindmáig nem jutott nekrológ.”²³

---

²¹ KABDEBÓ Lóránt: i. m. 12.

²² DESSEWFFY Gyula: *Tanúvallomás*. Agroinform Kiadóház, Bp. 1997. 80.

²³ PASSUTH László: *Balogh József*. In: *Magyar mártír írók antológiája*. Bp.1970. 104.

A folyóirat utóélete szempontjából említést érdemel, hogy a német megszállás után Hubay Miklósnak még sikerült kiadnia az utolsó számot Genfben. Erre így emlékezett vissza: „Március 19-én a németeknek első dolga volt, hogy a Revue szerkesztőségét feldúlták. Baloghot is keresték a lakásán. És az utolsó számot az Athenaeum nyomdában elkobozták. Ebből azért pár példány – éppúgy, mint a hasonló sorsra jutott Magyar Csillag utolsó számából is – megmaradt, s nekem is kihozott egyet valaki Genfbe. Ezt én még márciusban sokszorosítottam, és szétküldtem a svájci előfizetőknek. (...) Közép-Európa legelegánsabb folyóirata nyomorúságosan lestencilezve. S megírtam az előfizetőknek, (...) hogy fogadják emlékebe a Revue utolsó számát, amelyet Magyarországon még a megszállás előtt szerkesztettek.”²⁴

Hubay Miklós Genfben még megjelentetett három számot: az 1944. júliusi 3. számot 36 oldalon, majd a szeptemberi és októberi 4. számot 134 oldalon, valamint a *Nouvelle Revue de Hongrie* címet viselő folyóirat utolsó, novemberi és decemberi 5. számát 98 oldalon. Ezt követően 1945 májusában elindította a *Revue de la Hongrie Nouvelle* című új folyóiratot.

A *Nouvelle Revue de Hongrie* közel tizenhárom éven át a Magyarországról szóló ismereteknek valóságos tárházát adta, egy korszak olvasható emlékanyagát. Látható, hogy a szerzők személyében a kor hivatalos politikája nagymértékben jelen volt. Ők alakították ki a folyóirat arculatát, s ezzel jelentősen hozzájárultak a külföldi közvélemény formálásához. Ezeknek az írásoknak a tükrében megtudhatjuk, hogy a két világháború között a külföldi közvéleményt formáló erők mit láttattak országunk gazdaságából, politikájából és kultúrájából, mit és hogyan akartak a magyarságról közölni. A szerkesztőknek, Balogh Józsefnek sikerült megnyernie a folyóirat számára a két világháború közötti időszak szellemi életének legjavát. Elvitathatatlan érdeme, hogy nagy szolgálatot tett Magyarországnak, hiszen a *Nouvelle Revue de Hongrie*-val olyan színvonalas folyóiratot adott a franciául olvasó közönség kezébe, amellyel kevés kis nép dicsekedhetett. Ezt támasztja alá Louis de Vienne²⁵ magyarországi francia követ, aki jelentésében a következőképpen ajánlja ezt a szemlét a francia kulturális szervek figyelmébe: „Egy olyan francia, mégpedig jó francia

²⁴ KABDEBŐ Lóránt, i. m. 20.

²⁵ Louis de Vienne 1927–1934 között budapesti francia követ volt, majd a francia tájékoztatási minisztérium sajtóosztályának magyar referense.

nyelven szerkesztett folyóiratról van szó, amelynek egészében véve sikerült megőriznie objektivitását, amelyből szabályt csinált, s amely a Közép- és Kelet-Európában kiadott ilyen típusú publikációk között valószínűleg a legjobb.”²⁶

Felhasznált irodalom

- Balogh József: *A néma nemzet*. Bp. 1937.
- Balogh József: *A magyar műveltség sorsa*. Bp. 1927.
- Balogh József: *Nemzeti önismeret eszköze*. Magyar Csillag, 1943. II. 616–620.
- Balogh József: *Nyelvismeretek a nemzet életében*. Magyar Szemle, 1935. 94. 167–172.
- Dessewffy Gyula: *Tanúvallomás*. Bp. 1997.
- Frank Tibor: *Literature Exported: Aspects of the Hungarian Quarterly* (1934–1944). In: *Studies in English and American*, IV. (Szerk.) Bp. 1978. 255–282.
- Frank Tibor: *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making*. Bp. 1999.
- Gál István: *Claudél és Maritain magyar kapcsolataihoz*. Vigilia, 1976. XLI. 7. 460–464.
- Győry János: *Új magyar folyóiratok*. Magyar Szemle 1933. 73. 47–54.
- Hankiss János: *A kultúrdiplomácia alapvetése*. Bp. 1936.
- Kabdebó Lóránt: *A háborúnak vége lett*. Bp. 1983.
- Kabdebó Lóránt: *A költő és egy szerkesztő*. In: *Mint különös hírmondó*. (Szerk.: Kelevéz Ágnes). Bp. 1983. 185–214.
- Keresztury Dezső – Sík Csaba (szerk.): „S két szó között a hallgatás...” In: *Magyar mártír írók antológiája*. Bp. 1970. 672.
- Klebelsberg Kuno: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Bp. 1927.
- Kókay Gy. – Buzinkay G. – Murányi G.: *A magyar sajtó története*. Pécs, 1988.
- Lakatos Éva: *Tallózás a magyar különszámok birodalmában*. Magyar könyvszemle, 1996. 112. 206–222.
- Martonyi Éva: *Tallózás a Nouvelle Revue de Hongrie 1940-es évfolyamaiban*. In: *Magyar irodalom fordításokban: II Hankiss János Tudományos Ülésszak* (Debrecen, 1997. október 16–18). (Szerk.: Gorilovics Tivadar) Debrecen, 1998. 154–163.

---

²⁶ Vö. ROMSICS Ignác: *Francia-magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi Magyar Intézet a két világháború között*, In: *Hagyományok és módszerek*, Hungarológiai ismertetők. 1990. 113.

- Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Bp. 1998.
- Passuth László: *Széljegyzetek egy Indexhez. Magyar Csillag*, 1943. II. 346–347.
- Passuth László: *Rézkor*. Bp. 1969.
- Passuth László: *Gyilokjáró*. Bp. 1973.
- Passuth László: *Barlangképek*. Bp. 1978.
- Romsics Ignác: *Francia-magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi Magyar Intézet a két világháború között*. In: *Hagyományok és módszerek*. (Szerk.: Egyed Orsolya – Giay Béla – B. Nádor Orsolya). Bp. 1990. 109–127.
- Sauvageot, A.: *Magyarországi életutam*. Bp. 1988.
- Sötér István: *Magyar-francia kapcsolatok*. Bp. 1946.
- Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz ... (Egy volt diplomata emlékirataiból.)* Bp. 1996. I.–II.

MÁRIA CZ. FARKAS

La Nouvelle Revue de Hongrie: une revue de József Balogh

La Nouvelle Revue de Hongrie, revue mensuelle publiée en français, a joué un rôle important dans la vie intellectuelle de l'entre-deux-guerres. Cette revue, foyer influant de la culture hongroise, s'est proposé, d'abord et surtout, de transmettre en Europe les principaux acquis de son pays. D'autre part, elle a largement contribué à la propagation des valeurs européennes en Hongrie.

La politique culturelle des périodes bethlenienne et klebelsbergienne – qui ont fait suite à la Première Guerre mondiale –, a trouvé très important de faire connaître, à l'étranger la culture hongroise ainsi que la situation politique et économique du pays. József Balogh, rédacteur de *La Nouvelle Revue de Hongrie*, en accord avec cette prise de position, affirme que la propagation des valeurs hongroises offre, pour le pays, une sorte d'autodéfense.

Cette revue mensuelle est publiée durant une période de douze ans, de 1932 à 1944, pendant laquelle elle donne un tableau encyclopédique de son temps. Elle s'est mise dès le début au service du rapprochement intellectuel et de la bonne entente franco-hongrois.

La Nouvelle Revue de Hongrie mérite une place privilégiée dans notre histoire de la culture et de la presse.

RESTÁS ZSUZSA

**AZ 1834. ÉVI ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSA
KÖRÜLI BONYODALMAK – EGY KORABELI FORRÁS
TÜKRÉBEN**

A magyar reformkor történetében jelentős állomásnak tekinthető az 1830-as évek első fele. 1832 decemberében Pozsonyban, 1834 májusában pedig Kolozsvárott is összeült a diéta.

Az itt közölt forrás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratárában, a piskárkosi Szilágyi-hagyatékban található, az R 607/135. jegyzetszám alatt. Ezen iratcsomó id. Szilágyi Lajos gyűjteményét tartalmazza. Az id. Szilágyi Lajos jegyzeteivel ellátott „*Jegyzések az Erdély Ország gyűléséről...*” címet viselő, ismeretlen szerzőjű kézirat 6 lapból áll, és 1834-ben Kolozsvárott jegyezték le.

A piskárkosi Szilágyi család a Szatmár megyei Piskárkosról származik, innen írta előnevét. Id. Szilágyi Lajosról nem sokat tudunk. Születésének éve nem ismert, halála 1861-ben következett be. Bihar megyében előbb szolgabíró volt, később táblabíróként tevékenykedett.

Az iratcsomóban a *Jegyzések* mellett számos eredeti és másolatban meglévő kézirat található, amelyek ország- és megyegyűlésekkel, valamint a protestánsokat érintő kérdésekkel foglalkoznak.

Id. Szilágyi Lajos fent említett, a margón található jegyzeteit a folyó szövegbe beírtam. A forrás szövegét a mai helyesírási szabályoknak megfelelően írtam át, úgy azonban, hogy a nyelvújítás korabeli kifejezések és esetleges tájnyelvi szavak ne változzanak.

*A politizálás lehetőségei és korlátai Erdélyben.
Az országgyűlés fogadtatása és felépítése*

A 19. század első felében Erdélyben is jelentkezett egy szűk elit, amely képes volt a modern értelemben vett politizálásra. E réteg új fogalmakat és módszereket alkotott, ezeket használta és népszerűsítette. Törekvéseik legfőbb célja az volt, hogy a gazdasági-társadalmi problémákat megnevezzék és bevigyék a köztudatba.

Erdélyben a kiforrotlanabb rendiség, az archaikusabb viszonyok természetesen szerényebb bázist kínáltak a polgári átalakulásnak, mint Magyarországon. A polgári szerepet játszó középnemesség itt szinte egyáltalán nem tudott kialakulni, az ellenzéki törekvések élén viszont annál több mágnás állt. Az erdélyi ellenzék viszonylag kisebb száma miatt centralizáltabb volt. A néhány országos hírű hangadó egyéniség egységes vezérkarként működhetett. Mivel egy-egy ellenzéki vezérnek több megyében is volt birtoka, mint „vándorpatrióták”¹ egyik megyegyűlésről a másikra járhattak és széleskörű, jól összehangolt agitációt fejthettek ki.

A diéta összehívását Erdélyben óriási várakozás előzte meg, hiszen 1811 óta nem került sor ilyen eseményre. A magyar és a székely rendiség képviselői örömmel fogadták, hogy az országgyűlést Kolozsvárra hívták össze, mivel előtte olyan hírek terjedtek el, hogy Nagyszebenbe fogják meghirdetni. 1790-ig ugyanis Nagyszeben adott otthont e jeles eseménynek. Az a Nagyszeben, amelyet erős tradíciók kötöttek a régi rendhez. A városban működött a legfőbb erdélyi hadvezetőség, az erősen Bécshez kötődő Kincstartóság, s mindezek befolyásolták az átalakulást. Ezzel szemben Erdély Kolozsvár fővárosa, a legnagyobb, főleg magyar etnikum által lakott városa. 1790-ben ide helyezték át a Gubernium (főkormány-szék, legfőbb közigazgatási szerv) székhelyét. 1820-tól állandó színház működött a városban, a megalakult Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület, a ló-, termény- és ekeversenyek, országos vásárok gazdasági erejét mutatták, főiskolái, napilapja, vezető értelmisége pedig művelődési jelleget adtak neki, egyszersmind megteremtették egy egységes közvélemény kialakulásának lehetőségét.²

A katonaság jelenlétéről sem szabad azonban elfeledkezni. Kolozsvárra 1834 februárjában összecsapásra került sor a diákok és a katonaság között, s ezt követően a haderőt a városban tartották. A katonaságot csak áprilisban vonták ki Kolozsvárról, de az országgyűlés hírére visszavezényelték. A karhatalom jelenléte egyértelművé tette az ellenzék számára azt, hogy az udvar politikája erőszakra épül. A kolozsvári lakásviszonyo-

---

¹ Kemény Zsigmond kifejezése, *Erdély közélete 1791–1848*, In: *Báró Kemény Zsigmond munkáiból*, sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta GYULAI Pál, Bp., é. n. 227.

² Kolozsvár helytörténeti irodalmához lásd JAKAB Elek: *Kolozsvár története*, III. különösen az *I. Ferencz uralkodása* c. fejezetet, 536–899., Bp., 1888. MAKKAI László: *Erdélyi városok*, Bp. 1940., PÉTER Katalin: *Kolozsvár a magyar műveltségben*, Bp. 1986.

kat és a lakosságot sújtó beszállásolási kötelezettséget ismerve nem túlzás azt mondani, hogy sok regalistának azért kellett nyomorognia, mert a katonaságot a város belsejében szállásolták el.

A magyarországi diéta két kamarájával szemben Erdélyben egykamarás országgyűlést tartottak, azaz nem ülésezett külön alsó és felső tábla.

Korlátlanul érvényesült a király meghívási joga, ami a rendi képviseleti elv érvényesülését nagymértékben korlátozta. A királyi hivatalosok, azaz a regalisták a Gubernium és a Királyi Tábla tagjai, a főtisztviselők, illetve azok közül kerültek ki, akiket mágnás és nemesi családok képviselőiként az uralkodó hívott meg a főkormányshék javaslatára királyi levelek (regales) által. Fontos leszögezni azonban, hogy a regalistáknak csak kis része volt aulikus; a többség vagy meg sem jelent, vagy ellenzéki volt.

Az országgyűlés társadalmi összetétele szokásosnak tekinthető: 31 városból és taxális községből érkező, 26 törvényhatósági, 22 szász széki, 10 székely széki követ, valamint 225 regalista jelent meg a gyűlésen. Mégis megütközést keltett, hogy a királyi hivatalosok létszáma jelentősen felülmúlta a választott követek számát.³ S bár látszatra a diéta rendi vonása megmaradt, az ellenzék a rendi alkotmányosság kereteire úgy tekintett, mintha azok a polgári szabadság intézményei lennének.

Sajátosnak tekinthető az úgynevezett nemzeti gyűlések megléte is. Ez az egyes nációkhoz tartozó országgyűlési követek előzetes tanácskozásait jelentette, amelyeket az országos ülésre kerülő ügyekben tartottak. 1834-ben Wesselényiek egyesítették a három nemzet üléseit⁴, így a magyarországi alsó tábla kerületi üléseinek megfelelő fórum jött létre.

Problémát jelentett még, hogy Erdély főtisztviselőit nem az országgyűlés választotta, hanem kinevezés útján töltötték be hivatalaikat. Ez ellen az országgyűlés oly módon tiltakozott, hogy felsőbb utasítás nélkül megválasztotta azokat, akik már hivatalban voltak. Így jártak el gr. Nemes Ádám esetében is, akit az udvar az országgyűlés elnökévé nevezett ki. A rendek ennek ellenszegülve Nemest csak mint választott elnököt fogadták el.

---

³ Az 1790–91. évi országgyűlésen a 316 résztvevőből még csupán 204 személy volt regalista (ha közéjük számláljuk a Gubernium, a Királyi Tábla tagjait, valamint a főispánokat és főkirálybírókat is). EGYED Ákos: *Erdély önkormányzati kérdései az 1790–91. évi országgyűlésen*, In: E. Á.: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*, I. Csík-szereda, 1997. 104.

⁴ KEMÉNY Zsigmond: *A két Wesselényi Miklós*, In: K. Zs. i. m. 77.

A királyi proposíciók az alábbi három témát tartalmazták: 1. a főbb kormányhivatalok törvényszerű betöltése, 2. az 1791. évi országos bizottságok reformmunkálatainak megvitatása, 3. mindenekelőtt pedig az úrbéri szabályozás tervének tárgyalása. A rendek azonban a közjogi sérelmekkel akarták kezdeni a tanácskozást, és végzést alkottak, hogy amíg a megrendült alkotmányos élet helyre nem állítatik, addig csak országos elnököt és ítélőmestereket hajlandók választani, hogy az előbbi a gyűlés elnökségét, az utóbbiak a jegyzőségét vezessék, és a ház megalakulhasson.⁵

Az ülések időközben eredmény nélkül elhúzódtak, amiben nagy szerepet játszott az is, hogy többször küldöttséget indítottak Bécsbe, s amíg a válasz meg nem érkezett, továbblépni sem lehetett.

Fő problémát jelentett a királyi hivatalosok kinevezése, ugyanis a többszöri királyi előterjesztések eltérő névsorokat tartalmaztak, és ebben az ellenzék a Gubernium mesterkedését látta. A következő vitára az adott okot, hogy Wesselényi Miklós, aki könyomdát vásárolt, elkezdte az országgyűlési napló kinyomtatását a cenzúra engedélye nélkül, így a napló ügye összekeveredett a sajtószabadság kérdésével. Mivel ezekben a kérdésekben nem történt előrelépés, az országgyűlést feloszlatták, és minden katonai és polgári hatalom Estei Ferdinánd főherceg kezébe került.

A Jegyzések értelmezése

Az események könnyebb nyomkövetése érdekében álljon itt a *Jegyzések az Erdély ország gyűléséről ...* c. kézirat kronológiája.

1834. április 8.	Estei Ferdinánd herceg királyi biztosként Kolozsvárra érkezik
1834. április 28.	gyűlést tartanak a táblabíráknak
1834. május 25.	egy cédula kiakasztásával elhalasztják a másnapra meghirdetett országgyűlést ezt megtudván küldöttség indul a herceghez
1834. május 27.	egy újabb cédula értesít az országgyűlés másnapi megnyitásáról

---

⁵ KÖVÁRI László: *Erdély történelme*, VI. Pest, 1866. 204–207.

1834. május 28. Estei Ferdinánd az országgyűlés feloszlatását kéri, mivel a rendek nem fogadják el gróf Nemes Ádámot guberniumi küldöttnek
1834. május 30. az országgyűlés nem ülésezik, a rendek viszont tovább folytatják megbeszéléseiket a nemzeti gyűléseken
a herceg az ifjúságot és a szászokat eltiltja a nemzeti gyűlésektől
1834. június 20. sor kerül az országgyűlés ünnepélyes kihirdetésére

Királyi biztosként a Habsburg-Estei házból származó Ferdinánd főherceget küldték Erdélybe, aki korábban magyarországi főhadiparancsnok, majd 1833 végén Galícia katonai polgári kormányzója volt. A főherceg (akit forrásunk végig hercegeként említ) április 8-án érkezett Kolozsvárra.⁶ A *Jegyzések* az április 28-án sorra kerülő konferenciáról szóló tudósítással kezdődik. Forrásunk beszámol az országgyűlés elhalasztásáról, majd arról, hogy a gyűlést két nappal később mégis megnyitották. Ezt követően a június 20-ai eseményekkel foglalkozik: ez a beszámoló számunkra leginkább érdekes része. A befejezés a *Jegyzések* folytatását ígéri, ez azonban nem található meg a piskárkosi Szilágyi-hagyatékban.

Mivel az országgyűlés hivatalos jegyzőkönyve a május 28-a előtti eseményekről nem számol be⁷, így ezek megismerése kizárólag a *Jegyzések*hez hasonló magánjellegű följegyzések feldolgozásán alapulhat.

A sérelmi politizáláshoz az első alapot a meghirdetett országos gyűlés elhalasztásának eléggé meglepő módja jelentette. Nem kis irónia érezhető abban a megjegyzésben, miszerint a gyűlést csupán egy névtelen irománnyal halasztották el. Fontos szerepe van itt annak, hogy ezt az ellenzék által csak „comédia czédulának” nevezett lapot éppen egy Szabálykönyv mellé függesztették ki. A követek természetesen továbbra is a királyi meghívólevélre hivatkoztak.

Nemcsak a Gubernium, hanem a királyi biztos működését is törvénytelennek tartották a követek. Normális körülmények között a királyi biztosra csak bizonyos ünnepélyes teendők hárultak, mint a diéta megnyitása,

⁶ Az időrend megállapításában Kővári idézett művét és gróf Gyulai Lajos kiadott naplórészleteit vettem alapul (lásd a 8. jegyzetben).

⁷ Vö.: Erdély Nagyfejedelemség 1834-ik esztendőben május 26-ára Kolozsvár szabad királyi városba hirdetett országgyűlésének jegyzőkönyve, Kolozsvár, 1834.

bezárása, a királyi leiratok és országgyűlési feliratok postázása. A gr. Nemesnek szóló utasítással viszont, mely szerint az elnöki tisztet csak a Gubernium küldöttjeként töltheti be, törvényt sértett: királyi biztos ugyanis nem avatkozhatott a diéta ügyeibe. Ugyanígy elutasították a herceg fel lépését a már megválasztott liberális követekkel szemben, mert semmiféle jogalapja nem volt azok lemondására.

A *Jegyzések* szerzője különösen érzékenyen reagált mindazokra a gesztusokra és szimbolikus lépésekre, amelyeket akár a főherceg, akár az ellenzék tagjai tettek egymás irányába. Estei Ferdinánd nem volt hajlandó fogadni a rendek küldöttségét mint testületet, azaz „a herceg a deputatiot ugyan maga elébe nem bocsájtotta, hanem egyenként” találkozott velük. Hasonló módon, amíg a futár Bécsben járt, Ferdinánd alkudozott a „nemzeti gyűléssel privative a Guberniumban és a Thesaurianatusban lévő oppositio barátai által, ti. B. Kemény Ferenc, Consiliarius Zeich és G. Kemény Mihály által.” Ezek a mozzanatok arra utalnak, hogy mindkét fél kereste a szimbolikus gesztusokon túl a megoldás lehetőségét.

Valószínűleg az országgyűlés irányába tett értékelendő (és értékelt) gesztusa volt a főhercegnek, hogy június 20-án a trónusba „az ajtónál kalpagját levevén” ült bele. Ahogyan ez a rendek elismerését és megbecsülését jelentette, úgy jelentette ennek ellenkezőjét az a tény, hogy május 30-án „öszvegyűlvén a rendek a trónust, mely szokás szerint a királyi biztosnak fel volt készítve, már elbontva találták.” Ez ugyanis az országgyűlés felfüggesztésével volt egyenértékű.

A tudósítást olvasva rögtön felvetődik a kérdés: milyen szándékkal írta a szerző. Az elsődleges cél már az első mondatból kiderül – eszerint az események könnyebb megértését segíti. Érdemes azonban arra is figyelmet fordítani, hogy a tudósító miként építi fel magát a történetet. Azt semmiképpen nem lehet mondani, hogy objektíven és érzelmeiktől mentesen kommentálja az eseményeket. Ki kell emelni a fikció, a fikcionalitás szerepét. Ezzel nem az írás *valóság tartalmát* akarjuk kétségbe vonni, hanem inkább a szöveg *megalkotottságára, az elbeszélés módozataira* szeretném felhívni a figyelmet. A beszámoló hitelessége más forrásokkal való egybevetés után elfogadható. Mivel Bölöni Farkas Sándor csak 1835. január 1-je után kezdett naplót írni, az országgyűlés előzményeire ott nem találunk

adatokat.⁸ Rendelkezésre áll viszont gróf Gyulai Lajos naplója, amelyből szemelvényeket jelentetett meg Kuun Géza gróf.⁹ Ő is beszámol a legjelentősebbnek tartott eseményekről: a katonaságnak Kolozsvárra történő bezállásolásától („szállásuk nem a külső városokban lesz, mint előbb volt, hanem a városban. Vajon mit vétettünk, hogy katonai ostrom alá tesznek”¹⁰), a gróf Nemes Ádám jelölése körüli bonyodalmakon keresztül (ki az első országos ülésen „a királyi commissariustól rendelést vett, hogy a székéből keljen ki”¹¹), a Jósika Samu Gubernátor ablaka alatti köhögésig (Jósika háza mellett „köhintések között elvonulva”¹²). Az összevetés alapján mégis úgy tűnik, hogy a *Jegyzések* szerzője részletesebben, elevebben tudta megörökíteni az eseményeket. Emellett több olyan dolgot, mozzanatot is lejegyzett (pl. a Gubernátor könnyes szemmel hallgatta ott-honában a macskazenét), melyeket ő nem láthatott, amelyeknek nem lehetett tanúja, de hallhatott róluk. Ezek lejegyzésével az olvasó érzelmi befolyásolására törekedett, ugyanakkor ezekből a megjegyzésekből következtethetünk a kolozsváriak közfelfogására is.

Más esetben viszont éppen a *Jegyzésekre* hivatkozva lehet megerősíteni azt a Gyulainál is olvasható történetet, amelyet a közreadó Kuun Géza azal a jegyzettel látott el, hogy „ez nem történhetett így”, és amely szerint „Scheiber, Szebenzék követe, azt mondta, hogy ő nem harmincezer embernek a képviselője, ő a Főherceg kívánságára választott követ; úgy is van, mert fia már meg volt választva, amikor Ferdinánd ő Fensége olyan parancsolatot bocsátott ki, miszerint új követválasztás leszen, és az ifjú liberális Scheiber helyett annak atyja választassék.”¹³

Kemény Zsigmond az *Erdély közéleté 1791–1848 c.* munkájában pedig többek között azt az eseményt erősíti meg, amikor a követek az országgyűlés termét bezárva találták („A hangulat ingerültté vált. Ez alatt a kö-

⁸ Wesselényi Miklós kéziratos naplójának és levelezésének idevágó részét a közeljövőben kívánom tanulmányozni.

⁹ Gr. KUUN Géza: *Az 1834-iki erdélyi országgyűlés előestéjén*, Erdélyi Múzeum, 1903. 1–14, 66–78. [A továbbiakban Kuun, 1903.]; Uő.: *Az 1834-iki erdélyi országgyűlés*. (Töredékek gróf Gyulai Lajos naplójából), Erdélyi Múzeum, 1905. 206–220, 271–281, 313–324. [A továbbiakban Kuun, 1905.]

¹⁰ KUUN, 1905. 7.

¹¹ KUUN, 1903. 74.

¹² KUUN, 1905. 207.

¹³ KUUN, 1903. 78.

zel fekvő reformatus templom a lelkész szivességéből a nemzeti gyűlés tartására megnyitott, s ki-ki oly sejtelemmel távozott oda, hogy az iménti jelenet miatt a mérsékelt ellenzék sokat veszített a terrenumából.”¹⁴).

Hiba volna azonban a más forrás által (eddig) meg nem erősített adatokat elvetni. A *Jegyzések* közreadásával célunk éppen az, hogy ezeket az egyedi jelenségeket is megpróbáljuk értelmezni. Az elemzés egyik iránya az, hogy ne csupán azt mutassuk be, hogy mi történt, hanem azt is, hogy a szereplők mely mozzanatoknak tulajdonítottak jelentőséget.¹⁵

Szegedy-Maszák Mihály figyelmeztet arra, hogy a történeti elbeszélések és a szépirodalmi művek szembeállítása nem megalapozható: „A két műfaj szembeállítását azon hibás alapfeltevésre lehet visszavezetni, hogy tény és fikció kölcsönösen tagadja egymást.”¹⁶ Az elbeszélő nézőpontját és az elbeszélő helyzetet figyelembe véve szükséges a *Jegyzések* nem egy jelenetének „beállítás”-áról¹⁷ szólni. Úgy tűnik, a beszámoló szerzője hajlott arra, hogy az országgyűlés elhalasztásának történetét komédia vagy szatíra gyanánt adja elő, jelentőséget tulajdonítva annak a ténynek, hogy a szabálytalan akcióról rendelkező papírlapot éppen egy „Szabálykönyv” mellé függesztették ki. Tehette ezt annál is inkább, mert a követek is „komédia cédulának” tekintették a papirost. A *Jegyzések* leghosszabb jelenetét viszont mintha valami heroikus tetőpontként mutatná be, amikor június 20-án, az országgyűlés megnyitásának ünnepélyes kihirdetése után a Gubernátor beszédének megtámadtatására, majd gróf Nemes Ádám és a Királyi Tábla tagjainak, néhány regalistának s a szász követek egy részének távozására került sor. „De mindezek mellett is a többiek maradtak. A szász követek is ámbár sok várakozás után visszajöven, megbánván tette-

¹⁴ KEMÉNY ZS.: *Erdély közélete...* In: i. m. 241.

¹⁵ GYÁNI Gábor: *A napló mint társadalomtörténeti forrás*, In: Gy. G.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000. 149.

¹⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kemény Zsigmond*, Bp., 1989. 55.

¹⁷ Uo. 87. – Hayden White jellemzi úgy Burke, Michelet és Tocqueville francia forradalomról írt munkáit, hogy ők az eseményeket „minden esetben narratív módon írják le, azaz úgy fektetik le egy idővonal mentén, hogy a <forradalmat> alkotó eseményekből a drámának egy olyan típusa jöjjön létre, melyet szatirikusként, romantikusként vagy tragikusként ismerhetünk fel.” „Önmagában egyetlen eseményegyüttes sem tragikus, komikus, bohózáti stb., csak attól válik ilyenné, hogy az adott történettípusok struktúráját húzzuk rá.” Hayden WHITE: *A történelem terhe*, Bp., 1997. 97 és 180.

ket, és a Juramentum unionisra való érzékeny emlegetések meghatván félénk szíveket, az ország minden rendeivel együtt felemelt kezekkel jelentték ki a nemzet kinyilatkoztatásához való ragaszkodásokat közmegegyezéssel, amit a törvényhez való ragaszkodás és elkeseredés vélek csak elmondathatott, mindent elmondottak.” A teátrális jelenet, az örömkönynek emlegetése, a Mária Terézia korával való párhuzam megteremtése nem más, mint a három nemzet egymásra találásának, a követi képviselők, illetve a regalisták és főispánok közötti politikai egység létrejöttének patriarkális és idilli képe. Mennyire más a végkicsengése gróf Gyulai beszámolójának, aki ugyanezen események alapján szűkszavúan csupán ennyit jegyzett fel: „A köz nemzeti gyűlések meg vannak erősödve, ma megjelentek a szászok is, akik emancipálni akarják magukat a Comes, és tulajdonkép a kormány rendeletei alól, és magukat ezentúl vett utasításaikhoz akarják tartani, melyek a magyar és székely nemzettel való egyetértést parancsolják, ott volt a királyi tábla nagy része is a mai gyűlésben.”¹⁸

Néhány megjegyzés értelmezésénél hiba volna későbbi jelentésük visszavetítése. Így nem tudhatjuk, mit is érthettek azon, hogy mindenhol a „legliberálisabb, talentumosabb követeket” választották meg. A *Jegyzések* szövegéhez kontextust keresve idézhetni Kemény Dénest¹⁹, aki 1834 decemberében a következőképpen szólalt föl az erdélyi országgyűlésen: „nem ott állunk még mi, hogy liberálisok lehessünk, (...) Erdélyben minden helyesen gondolkodónak alkotmányvédnek kell lennie.”²⁰ Úgy látszik tehát, Kemény Dénes szerint a liberális szembeállítható az alkotmányvédővel. Más korabeli megnyilatkozások szerint viszont a liberálisok az önkényuralmi módszerekkel és a rendi kiváltságokkal helyezkedtek szembe, azaz a polgári alkotmányosság hívei.²¹ Mindenesetre a Mária Terézia korával való egybevetés patriarkális idillje a forrás szerzőjét sem a rendi kiváltságok ellenzői közé helyezi.

¹⁸ KUUN, 1905. 207–208.

¹⁹ Korabeli értékelésére lásd Kemény: i. m.; újabban IMREH István: *Kemény Dénes. Érdekegység, Művelődés*, XXI. (1968) 10. 60–65.

²⁰ Kemény Dénes országgyűlési beszéde, 1834. dec. 18.

²¹ GÁNGÓ Gábor: *Egy „rettentő váz nevezet” jelentéstörténetéhez: kit neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon?*, Holmi, 1999/3., 327–342.

Az erdélyi ellenzék alkotmányvédő szerepe már utal politikájuk fő vonására, nevezetesen a sérelmi politikára. Taktikájuk nem volt más, mint az ország törvényeire, a történeti alkotmányra való hivatkozás.

Ki kell emelni a két testvérhaza közötti kapcsolattartást is. Az erdélyi ellenzék munkája során ugyanis számított a magyar oppozíció erkölcsi támogatására.²² E célból indítottak küldöttséget a magyar rendekhez gr. Kemény József és Veér Farkas személyében, az uralkodóhoz pedig 25 fős küldöttség indult a rendeket ért sérelmekkel.

Szólni kell még a szászoknak és az ifjúságnak nemzeti gyűlésekről való eltiltásáról. Mindkét csoportot a Királyi Tábla tiltotta el a részvételtől. A jurátusok jelentős országgyűlési szerepére utal az, hogy az országgyűlési követek tiltakoztak a rokonságukból kikerülő ifjak büntetése ellen.

Az ellenzékiiség megnyilvánulását láthatjuk a felcsendülő zene kérdésében. A tömeg végig lengyel, majd magyar muzsikát játszatott, amely talán utalás az 1830–31-es lengyel felkelőkkel való rokonszenvezésre²³, illetve a magyar értékek hangsúlyozására. Az ellenzéki követeket köszöntő Rákóczi-nótát a Gubernátor házánál köhögés, majd macskazene váltotta fel, de ugyanez tapasztalható a püspök otthona előtt. A forrás utolsó bekezdése remekül tükrözi a kolozsvári közrendű lakosság hangulatát, magatartását. Úgy tűnik a leírásból, hogy ők is aktívan figyelemmel kísérték az országgyűlés munkáját, támogatták az ellenzékot. Mivel Gyulai naplója beszámol arról, hogy január 10-én Erkel Ferenc adott hangversenyt Kolozsvárt, és azon „eljátszotta a Rákóczi-nótára írt igen szép variációit kísérettel”²⁴, talán nem túlzás föltételezni, hogy a város közrendű lakossága körében is az azóta eltelt néhány hónap alatt vált ismertté és népszerűvé a Rákóczi-nóta.

A város magyar lakosságának magatartása, az ellenzék tevékenysége, valamint a szász követek fellépése már jelzik, hogy a politizálás keretei kezdenek átalakulni, a hagyományos rendi-nemzeti keretek keverednek az új polgári nacionalizmussal. Bár az 1834-es erdélyi országgyűlés kétség-

---

²² A problémát elemzi VÖLGYESI Orsolya: *A kormányzat szerepe az operatumok napirendre tűzésének kérdéséről (1830–32)*, Aetas, 1997. 4. 45–63.

²³ Vö. GERŐ András: *A gondolkodás polgárosodása. A lengyel felkelők melletti érvek az 1832–36-os országgyűlésen*, In: *Uő: Magyar polgárosodás*, Bp. 1993. 57–78.; CSETRI Elek: *Az 1830–1. évi lengyel felkelés menekültjei Erdélyben*, Történelmi Szemle 1995/4.

²⁴ KUUN, 1903. 3.

kívül eredmény nélkül oszlott fel (határozatait királyi végzés semmisítette meg), és így jelentőségében messze elmaradt mind az 1790–91-i, mind a magyarországi 1832–36. évi országgyűlésektől, mégsem múlt el társadalmi és politikai hatás nélkül.

Az erdélyi követek beszédeiben számos olyan érvet fedezhetünk fel, amelyek a rendi, nemesi szabadságból próbálják levezetni a polgári szabadságot. Az a követelés, hogy a rendi hagyományokat őrző európai államokban az uralkodó személye és a kormány nem azonos, a Wesselényi perben lesz használható argumentum, a Wesselényi alapította sajtó védelmében felhozott érveket pedig Kossuth perében láthatjuk viszont. Ezen elképzelések beépültek a későbbi ellenzéki programokba, és a rendi intézményeket alkalmasnak tartották az új, polgári értékek megjelenítésére. Így Bölöni Farkas Sándor megjegyzése, amit Wesselényiről mondott, valóban rátapint az erdélyi reformerek helyzetére: „Nemzetünknek korán van születve. De mégis hasznokat fog tenni, nem nekünk, hanem a jövő generációknak.”²⁵

*****

JEGYZÉSEK AZ ERDÉLY ORSZÁG GYŰLÉSÉRŐL...

[szövegközlés]

Az Erdély Ország Gyűléséről, melyek tudásával a sebes írók által küldendő tudósításokat megérteni könnyebben lehet.

A felséges törvények értelme szerint az Ország Gyűlését május 26-ik napjára rendelvén, azon regalis²⁶ a Gubernium útján a törvényhatóságoknak, de csak a királyi biztos Ferdinánd főherceg Kolozsvárra leérkezése után ki is hirdettetett. A regalis dátumával egy dátummal, de egy postával későbben küldődött egy parancsolat, melyben fenyegetőznek a törvényhatóságok, hogy Ország Gyűlése előtt még a múlt esztendei végzéseiket, melyeknek visszahúztatásában már Wlasits²⁷ mint királyi biztos hiába mun-

---

²⁵ BÖLÖNI FARKAS Sándor: *Napló*, 1835. január 13., In: Uő.: *Napnyugati utazás*. Napló, Bp., 1984. 545.

²⁶ királyi meghívólevél

²⁷ Wlassics Ferenc, horvát bán, akit az udvar polgári és katonai teljhatalommal felruházva királyi biztosként Erdélybe küldött még 1833 folyamán. –

kalkodott, revocálják.²⁸ De a törvényhatóságok állhatatosan ragaszkodván minden végzéseikhez, a követválasztásokat mindenhol megtették, minde-
nütt a legliberálisabb és talentumosabb követeket választván, még a királyi
és taxalis városok²⁹ is extraneusok³⁰ közül választottak sok jeles követe-
ket.

A herceg mint királyi biztos leérkezvén Kolozsvárra, 28-ik áprilisra a
főispánokat és minden törvényhatóságokból két, három táblabírákat (aki-
ket tudniillik a Gubernium mint maga embereit ajánlott) béhívatván, in-
tette őket mind arra, hogy a múlt esztendei végzéseiknek a Gubernium
ellen és vallás dolgában visszahúzását kivinni, mind hogy olyan követeket
választani igyekezzenek, akik az Udvar részén legyenek, de mint ezen in-
téseknek semmi sikere nem lett. Ezzel a királyi biztos be nem érte; hanem
egy utazást tett az országban Szebennek, és onnét Marosvásárhely felé
jövén vissza, útjában mindenütt a követek választásában javaslatokat tett;
nevezetesen, Szebenben az ifjú Schreiber³¹ elválasztatván követnek, a her-
ceg megmondotta az előljáróknak, hogy a fiával mondassanak le, és az
apját³² küldjék helyette; ez meg is történt Marosvásárhelyen is. Maros-
székben Báró Kemény Pált elválasztván, a vicekirálybíró³³ és királyi
perceptort³⁴ magához hívatta és declarálta nekik, hogy Kemény Pált nem

---

Az ugyancsak a Szilágyi-hagyatékban található R. 607/133. jelzetű, címzés és aláírás
nélküli, egykorú másolatban fennmaradt levél úgy emlékezik meg Wlassicsról, hogy
„egyébiránt a Bán olyan jó, mint egy darab kenyér, én ebédelni voltam nála az
Deputationalis tagjával, s mondhatom, én magam sem kívántam jobb maga kinyilat-
koztatást, mint amilyen lett.”

²⁸ visszahív

²⁹ loca taxalia – Erdélyben, a magyar és székely-lakta területeken lévő privilégizált
mezővárosok, melyek követeket küldhettek az országgyűlésekre. Az 1810–11-i kolozs-
vári országgyűlés eltörölte a taksás helyek és a szabad királyi városok közötti jogi kü-
lönbségeket. Ide tartoztak: Kolozsvár, Marosvásárhely, Károlyfejérvár, Abrudbánya,
Vajdahunyad, Kézdivásárhely, Hátszeg, Sepsiszentgyörgy, Udvarhely, Ilyefalva, Csík-
szereda, Bereck, Zilah, Kolos, Oláhfalva

³⁰ a városon kívül lakók

³¹ Schreiber Simon nagyszebeni királybíró, az 1840-es években a szász nemzeti
törekvések élén állt.

³² Schreiber Simon városi ügyész, majd tanácsos, rendőrfőnök, szolgabíró. 1830-tól
haláláig polgármester Nagyszebenben, ahol 1836. szept. 1-jén meghalt 76 éves
korában.

³³ alispán, alkirálybíró

³⁴ adóbeszedő, aki a beszedett pénzt az országos pénztárba szállítja

fogja acceptálni³⁵, hanem válasszanak mást; ezek ezt a gyűlésben elmondván azt végezték, a székelyek, hogy mivel ő hercegségének jussát a követválasztásban el nem ösmerik, Báró Kemény Pálon kívül más követet nem küldenek. Ekkor a herceg a directornak³⁶ parancsolta, hogy mivel ezen Kemény Pál a múlt esztendőben gyűlés előtt a székely nemzethez proclamációt bocsájtott, amelyben őket az individuális votisatióra³⁷ fel-lázasztotta, evocálja mint lázasztót³⁸, azt is szemére vetvén, hogy br. Wesselényit miért nem evocálta, aki hasonlót cselekedett; ekkor a director azt mondja, hogy őneki ment ugyan a Guberniumtól az iránt rendelés, de felszólítván a Guberniumot, hogy mivel ő a törvénykönyvben nem talál olyan törvénycikkelyt, melyen az actióját építhetné, méltóztassa a Gubernium ötét utasítani; erre a Gubernium a dolgot abbahagyta, mivel pedig ő eddig hivatalát lelkiösmerete szerint vitte, ha pedig néki ilyen evocatiókat kelletik tenni, azt megsértené, hivatalát ezennel leteszi, a resignatióját írásban be is adta a Guberniumnak, és a herceg kérésére is csak az Ország Gyűléséig declarálta annak folytatását.

A belső városban mind a követek, mind a regalisták el fértek volna, ha a herceg a katonaságot a külső városba küldötte volna. Ez eránt meg is kérettetett, de nem engedte meg, emiatt sok regalistának a külső városban kellett nyomorogni. 25. Mai 11 órakor dél előtt egy minden aláírás nélkül való írás szegeztetett ki az Ország háza ajtaja mellé, éppen Burjány³⁹ könyvárusnak egy nagy becsű csinnel nyomtatott Szabály könyv nevű tudósítása mellé, melyben meghirdettetik, hogy holnap ország gyűlése nem lesz, hanem mikor el fog kezdődni, az előtt 24 órával közhírré tétődik. A Nemzeti Gyűlés ezt igen érzékenyen vette, és csak comédia cédulának tekintvén, annyival is inkább, mivel éppen amellé volt felragasztva. A regalisban megírt határidőn, 9 órakor egész illő módon az ország rendei megjelentek, de az Ország házát bészárva találták, ekkor elkeseredve először a Vármegye házához, ott el nem férvén a Reformatum templomban öszvegyűltek, ahol is egymást felváltó felséges beszédekkel felette nagy számmal érzéseiket kijelentvén deputátiót rendeltek a herceghez, de a her-

³⁵ elfogadni

³⁶ jogügyi igazgató

³⁷ személyes szavazás

³⁸ perbehív

³⁹ lásd: JAKÓ Zsigmond: *Burián Pál (1790–1860), Erdély első antikváriusa*, In.: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv, szerk. TUSOR Péter, Bp., 1998. 523–535.

ceg a deputációt maga eleibe nem bocsátotta, hanem 27. Mai délelőtt 11 órakor egy ismét más cédula által ragasztatott ki, hogy 28. Mai az Ország Gyűlése el fog kezdődni.

Ekkor az akkor nap tartatott Nemzeti Gyűlésben elhatározatott, hogy mivel a Gubernium törvénytelen, és így maga közül törvényes consiliariust⁴⁰ az ország gyűlésére előleges praesesnek⁴¹ nem küldhet, szabad választás szerént Gróf Nemes Ádámot⁴² mint meritált⁴³ és olyan embert, kiben közbizodalom van, kiáltsák ki az Ország Gyűlés előtt tartandó Nemzeti Gyűlésben. Az fél óra kilencre meg is történt, és éppen mikor már Gróf Nemest meghívni a küldöttséget kirendelték volna, véletlen jön bé a sessioba.⁴⁴ De ámbár a rendek tudták a Gubernium ezen manőverjét, látatlanná tették, és folytatták tanácskozásaikat; még hatan voltak felírva, akik szólni akartak, amikor a praesidialis szék mellett Gróf Nemes megállván szólni akart, de azt végezték, hogy a nevét írassa fel, mert még hat követ urak vagynak felírva; és ekkor nevét felíratván, mikor a hat követ egyenként kinyilatkoztatta, hogy a törvénytelen Guberniumtól semmit el nem fogad. Hanem ha Gróf Nemes úgy ül bé székébe, mint az Ország által már elválasztott praeses, akkor elősmérik, különben felszólítják Gróf Nemest, hogy a székbe bele ne üljön. Ekkor Gróf Nemes declaralván, hogy ő úgy jött be mint a Gubernium küldöttje, de ezennel székét, mivel az eránta való bizodalomokat a karok felkiáltásából hallotta, úgy foglalja el, mint a karok és rendek által elválasztott előlülő. Ekkor felette sok éljen kiáltások között béülvén székébe, az Ország Gyűlését megnyitva lenni declaralván, a Jurisdictionok követjei egyenként Credentialissaikat⁴⁵ oly világos kinyilatkoztatás által adták által, hogy úgy adják által, mint olyan előlülőnek, kit a rendek a regalisták közül magoknak szabadon választottak, mivel a törvénytelen Gubernium előlülőt nem küldhetett, az meglévén, a midőn az ítélmesterek helyett előleges tollvivőket akartak választani, a herceg nevével Secretarius Malom⁴⁶ bėjöven, a Gróf Nemes fülébe súgván Gróf Nemes feláll, és a herceg üzenetjét előadja, mely is a volt, hogy mivel nem

---

⁴⁰ tanácsos

⁴¹ elnök

⁴² 1769–1834, királyi kincstartó, császári és királyi kamarás

⁴³ érdemdús

⁴⁴ ülés

⁴⁵ hitlevél, megbízólevél

⁴⁶ Malom Zsigmond guberniumi titkár

fogadták el a rendek mint a Gubernium küldöttjét, azonnal parancsolja, hogy a székét hagyja el, és szolgálja⁴⁷ az Országos Gyűlést. El lehet gondolni, mily zúgás lett akkor, és milyen enuntiatiók⁴⁸ történtek ekkor; a legöregebb főispán praesidiuma⁴⁹ alatt folytatták tanácskozásukat két óráig; a praesessel együtt kimentek a K. Táblán a regalisták közül az olyanok, akiknek a nemzetségeknek soha nem volt regalisok, hanem csak a Guberniumra adandó voks reményében kaptak regalisokat, úgy a szász követeknek is nagy része, de mindezek mellett is a többiek ott maradtak. A szász követek is ámbár sok várakozás után visszajöven, megbánván tetteket, és a Juramentum unionisra⁵⁰ való érzékeny emlegetések meghatván félénk szíveket, az ország minden rendeivel együtt felemelt kezekkel jelentették ki a nemzet kinyilatkoztatásához való ragaszkodásokat közmegegyezéssel, amit a törvényhez való ragaszkodás és elkeseredés vélek csak elmondathatott, mindent elmondottak. Végre deputatit küldöttek a herceghez, és elhatározták, hogy mivel Úrnapja lesz 29.e, Maii 30.a ismét gyűljenek össze és a deputatio jelentését várják be; ekkor felemelt kezekkel jelentették ki, hogy végzéseiktől el nem állnak és a tereméből kijöttek. Ezt a jelentést és egyességet leírni nem lehet, mert ilyenről a Magyarországi Dieta Maria Theresia idejétől fogva, amikor ezt, hogy „*vitam et sanguinem nostram pro rege Maria Theresia*”⁵¹ egyszerre kiáltották, nem látott az anyáknak, a feleségeknek, mikor látták és hallották férjeiknek, gyermekeiknek örömkönnök között mondott hazafi érzéssel teljes beszédeiket, mikor ezt hallottam főispánjokról, akiket szintén öfelsége nevez ki, mint a Magyarországiakat, hogy magokat ők a vármegyék instructioihoz⁵² tartják, így a regalistáknak is nagyobb részint azt hallotta, hogy ők is magokat azon megye instructioihoz tartják, melyben birtokosok, nem lehetett a hazafiúi érzéseknek el nem ragadtatni olyanok hallására, mely Magyarországon soha nem hallatott, látni azt a nagy különbséget, amely a Magyarországi főispánok és mágnások közt van, akik a megyéjek utasításait nem hogy megtartanók, hanem az ellen a felsőtáblánál min-

⁴⁷ érvénytelennek nyilvánít, megsemmisít

⁴⁸ kijelentések

⁴⁹ elnöklete

⁵⁰ uniora tett eskü

⁵¹ életünket és vérünket királyunkért, Mária Teréziáért, elhangzott 1741 szeptemberében

⁵² utasítás

denkor ellene dolgoznak. Meg kellett esmérnem, hogy mennyivel jobban van exordinálva⁵³ az Erdélyi Dieta, és mit teszen az, mikor két tábla nincs és örökös hivatalok nincsenek. Az nap a hercegnek a Guberniumhoz ezen ide írt rendelése érkezett: Inclitum R. Gubernium.⁵⁴ E Consideratione eorum quae prout mihi officiose innotavit in hodierna sessione intervenerunt operatio Comitiorum ad ulteriores usque Dispositiones locum habere non potest, quod Gubernio Regio cum in finem notifico ut haec Determinatio congruis locis nota reddetur 28. Mai.⁵⁵

30. Maii összevegyülvén a rendek a trónust, mely a szokás szerint a királyi biztosnak fel volt készítve, már elbontva találták, de tanácskozásait folytatván Gróf Kornisist⁵⁶ mint a deputatio előlülőjét felszólították és igen szépen előadta, hogy a herceg a deputatit ugyan maga elébe nem bocsájtotta, hanem egyenként, mely audientianak⁵⁷ a resultatuma⁵⁸ ide megy ki, hogy ő hercegsége mindaddig meg nem nyitja az ország gyűlését, míg a Gubernium küldöttjét praesesnek el nem fogadják, a többi a sebes írók tudósításából tudható. Ezen nemzeti ülésben elhatározták, hogy Gróf Nemest hívják a praesidiumra, ha nem talál jönni, gyűljenek öszve és a Gubernium királyi biztos önkényei ellen minden panaszaitat őszintén írják fel őfelségének, de széjjel ne oszoljanak, mert a királyi comisariusnak⁵⁹ csak három jussát ösmérik el: t.i. az ország gyűlése megnyitását, a representatiók felküldését és az ország gyűlése bévégződésével a sanctiot.⁶⁰ A nemzeti gyűlések azonban folytatódtak, még pedig az ország házában, ahol az ország gyűlése elhalasztása s felfüggesztése eránti félelmeiknek őfelségéhez leendő felírását és a magyarországi Ország Gyűléséhez teendő folyamodást, mely szerint a rendeknek közbenjárását kérik, el-

---

⁵³ elrendelve

⁵⁴ tekintetes (Regium) királyi Gubernium

⁵⁵ a méltóságos királyi Gubernium azon dolgok megfontolásából, melyeket nekem hivatalosan kijelölt, a mai ülésen megtörténtek, a törvényhatóságok operatioja az elmúlt dispositiokig (eloterjesztésekig) nem tud teret nyerni, mert a Kir. Guberniummal végül úgy tudatom, hogy ez a végzés ugyanazon helyen megjelöltessék máj. 28-án

⁵⁶ gróf Kornis Mihály (1796–1835), guberniumi tisztviselő, Kővárvidéki, majd Kolozsvármegyei adminisztrátor

⁵⁷ kihallgatásnak

⁵⁸ eredménye

⁵⁹ biztosnak

⁶⁰ szentesítés

határozatván ezen representatioknak az illető helyekre leendő felvétele Gróf Kemény Józsefre⁶¹, aki csakugyan azt szerkesztette és Veér Farkasra⁶² bizattván, kik is a Nemzeti Gyűlés eleibe rendelve kocsijokkal representatiokat ott a sessióban önkényes ajánlásból 1500 fr-tot öszvetett summából útiköltségül kezekbe vévén, a nemzeti gyűlés nagy része által kocsijokhoz lekísértetén, olyan kiáltások közt útnak indultak, a követek elmenetele után a nemzeti gyűlések folytatódván, a gravamenek⁶³ öszveszedéséről tanácskoztak, melyeknek is öszveszedésére 25 tagokból álló deputatio neveztetett ki, mivel pedig a szászok nevében szebeni követ Seiber⁶⁴ is aláírta a representatiót öfelségéhez, az herceg az szász nemzet grófja által a szászokat további nemzeti ülésekbe való járástól eltiltotta, ugyan ezt tette a K. Tábla is az ifjúsággal, amely rendelkezését ő hercegségének a szászok tudtára adván a Nemzeti Gyűlésnek, azért a Nemzeti Gyűlés tanácskozásait folytatta, fenntartván ebbeli sérelmeket az Ország Gyűlésére, kinyilatkoztatván, hogy a hercegnek a diaeta kezdete előtt semmi jussát el nem esmérük, egyéberánt a hercegnek és G. Nemesnek curier által tett feljelentésére 19. Juniba Mitroszky⁶⁵ kurirja válasszal viszaérkezhvén, 20. Juniusra a herceg ennek következésében az ország gyűlése megnyitását kihirdettette, ezen kurir által közölt rescriptumot⁶⁶ annyira titkolta az herceg, hogy csak 19.ke délután tájon tudathatott meg annak foglalatja, de akkor is csak bizonytalan közhírből; a Nemzeti Gyűlésben azonban elhatározatott, hogy ha csak világosan, úgy mint ez a resolutio⁶⁷, hogy a statusok⁶⁸ választott előlülőjének el nem esmertetik G. Nemes, készebbek a követek haza menni.

Meg kell jegyezni, hogy a herceg így kívánta a módosítást azalatt, míg a kurir fentjárt, alkudozván a nemzeti gyűléssel privative a Guberniumban és a Thesarianatusban lévő oppositio barátai által, t.i. B. Kemény Fe-

⁶¹ (1795–1855) kincstári titkár

⁶² (1799–1867)

⁶³ sérelmek

⁶⁴ a fentebb említett Schreiber Simon

⁶⁵ gr. M. József kir. biztos

⁶⁶ leiratot

⁶⁷ határozat

⁶⁸ karok

renc⁶⁹, Consiliarius Zeich⁷⁰ és G. Kemény Mihály által, de a Nemzeti Gyűlés egyenesen kinyilatkoztatta, hogy ha így sem confirmálja öfelsége pro Defedendo votaue enuntiatum Adamum Nemes Confirmamus⁷¹, amint a következés megmutatta a SS.⁷² kívánságát öfelsége elfogadta, ennél fogva 20. Junii az Ország Gyűlése megnyílt. Amikor 11 órakor a SS. által küldött fényes küldöttség hívására a G. Nemes Ádám által megnyitott Ország Gyűlésére izenetje szerint 11 órakor a Gubernium által kísértetve az Ország Teremébe be is jött, mindjárt az ajtónál a kalpagját levevén a tronusba felült, s a kalpagját a generális adiutánsának⁷³ által adván az újságban is olvasható Deák beszédjét elolvasta, melyre a gubernator az ország nevében mondván beszédet, minden részvétel nélkül hallgatódott, a végezetével egy néhány éljen kiáltást tévén néhány regalisták, azt azonnal a követek ezzel, hogy a herceg éljen csak, nagy többséggel bekiáltották. Ekkor a herceg a rescriptumot és propositiot az előtte álló Malom secretáriusnak odaadván, az azt elolvasta, ez után éljen kiáltások között a herceg a Guberniummal együtt kiment.

Mivel pedig törvény van róla, hogy a királyi biztos jelenlétében semmi vitatások ne történjenek, nehogy a szólásbeli szabadság korlátoltasson, a herceg és a Gubernium kimenetelével legelőször is megérintetett a Gubernator beszédje, és az eránt kinyilatkoztatták, hogy ők azt egy átaljába az ország nevében mondottnak el nem esméri, hanem olybá veszik, mint egy privát beszédet, mert csak egy törvényes Gubernator felelhet a biztosnak az ország nevében, a pedig most nem lévén, hogy az ország nevében mondatott volna el, el nem esméri, mely is a jegyzőkönyvbe beiktattatni rendeltetett. Megjegyeztetik, hogy Gróf Nemes először nem éppen a SS. kívánságára való kifejezésekkel nyitotta meg az előlülői székét. Sok kemény beszédek történvén revocálta, és egészen olyan szavakkal élt, amilyent a SS. kívántak az előlülői szék megnyíltával – nevezetesen egy kitétel érdemes a kijegyzésre: „Óhajtása van még a rabszolgának is, amit a mindent lábai alá taposó zsarnok is megadhat, s meg szokott adni, de mi sem rabszolgák nem vagyunk, sem a fejedelmünk nem zsarnok,

---

⁶⁹ (1795–1875), az utolsó erdélyi országgyűlés mérsékelt konzervatív elnöke, 1860-ban a kancellária ideiglenes vezetője

⁷⁰ Zeyk Dániel (1777–1838), marosszéki főkapitány, főkormányszéki tanácsos

⁷¹ védekezéséül a kívánságunkat és a mondot Nemes Ádámot megerősítjük

⁷² statusok – karok

⁷³ általános segédtsizt

mert egynek számlálj dicsőségei közé, hogy egy ily szabad Constitutionalis⁷⁴ nemzetet uralkodik.”

Nem mulasztották el a K. és R.⁷⁵ a királyi táblát ezen országos ülésben megfeddeni a fentebb írt, az ifjúságnak kiadott rendelkezéséért, mely szerint büntetés alatt eltiltódott az ifjúság a nemzeti gyűlésbe való járástól, valamint azért is, hogy a nemzeti üléseket maga a K.T.⁷⁶ nem gyakorolta, az elsőt a praeses és az ítélőmester megtagadta; de a követek közt lévén számosan, akiknek az K.T. ifjúság közt alkusai voltak, azokra provocalták magukat, akik parancsoltak, hogy az ítélőmesterek által megmocskoltattak azért, hogy a nemzeti gyűlésbe jártak.

Melyet az ifjúság nagy helyes kiáltással erősített, arra pedig, hogy a nemzeti gyűléseket a K.T. nem gyakorolta, a praeses azt felelte, hogy ők soha meg se hívódtak s nem is tudta, hogy ott helye volna a K. Táblának. Ekkor két K. Tábla supernumerarius assessora⁷⁷, G. Bethlen Gábor és Horváth István felállottak és a K. Táblának szemibe mondották, hogy ők a nemzeti gyűlés praesese, G. Haller István nevében a K. Táblát meghívták.

A szász nemzetnek is szemekre vetvén későbbben a nemzeti⁷⁸ gyűlésekből lett kimaradást, declarálták, hogy amidőn ők a herceg által eltiltódtak, azonnal conmittenseiknek megírták utasítás eránt; mivel pedig azt az utasítást kapták vissza legközelebb, hogy ezeránt nem a (...) ⁷⁹ sem a hercegre (...) ⁸⁰, hanem (...) ⁸¹ a két nemzettel egyetértenek. Ezen (...) ⁸² örömmel nyilvánítják ki.

Estve az egész város ki volt világosítva. 10 óra tájban mindenféle rangbul való muzsikával nagy számmal a herceg szállása eleibe mentek, ott a nemzeti játszók elől éneklése közt az Isten tartsd meg a királyt elénekelvén a hercegnek éljen kiáltásai után a muzsika lengyel nótán elkezdődvén a népség egyszerre felkiáltott, hogy magyart! Mely azonnal megtörténvén folytatták útjokat G. Nemes Ádám ablaka alá, ahol is sok éljen!

⁷⁴ alkotmányos

⁷⁵ karok és rendek

⁷⁶ királyi tábla

⁷⁷ létszám feletti ülnök

⁷⁸ ez a bekezdés a margón található

⁷⁹ egyszavas olvashatatlan részt jelöl

⁸⁰ egyszavas olvashatatlan részt jelöl

⁸¹ egyszavas olvashatatlan részt jelöl

⁸² egyszavas olvashatatlan részt jelöl

kiáltások után a Rákóczi nótáját elvonatván éljen kiáltások közt elindultak. De a gubernator háza erányában a muzsika megszűnt, hanem a muzsikát véghetetlen nagy köhögés váltotta fel. Ekkor mentek a Casino elébe és hosszasan ott folytatták az öröm ünnepest ezen nevezetes mai napnak.

Másnap estve a gubernator háza elébe menvén teméntelen nép a gubernatornak macskamuzsikát csináltak. Melyet odabenn a gubernator könnyes szemekkel hallgatott végig – ekkor mentek a püspök ablaka alá, ahol több minutumokig szüntelen prüszkölgetvén többen felkiáltottak, hogy nagyon bűdös van ez előtt a ház előtt, hadjuk itt. Most már a SS. praesidens és B. ítélőmesterekre való candidatio foly, mely mihelyt meglesz, azonnal kurier által fel fog küldődni öfelségéhez, és addig sessiok nem lesznek, míg ezeknek confirmatioja le nem érkezik. Mely megtörtévnén, ezek hivatalaikba azonnal beiktatódnak, felesketődnek, és azonnal a gubernator cancellarius K. Tábla praesesse, és a gubernialis consiliariusok hivatalaikra leendo candidatiok fognak folyni és felküldődni. Szándékoznak a püspök helyett is másokat candidalni a consiliariusagra, minthogy az erdélyi R. Cath. püspökök csupán csak M. Theresianak egy Simplex Resolutioja mellett usurpalják⁸³ a Consiliariuságot. (Folytatása következik.)

Az 1834. dik országgyűlésen Kolozsvár jelen lévén helyben jegyeztem.

ZSUZSA RESTÁS

Siebenbürgischer Landtag (1834) – im Spiegel einer zeitgenössischen Quelle

Während des ungarischen Reichstags in Pressburg 1832–1836, ist der Siebenbürgischer Landtag 1834–1835 auch zusammengetreten.

Das publizierte Quellenwerk berichtet über seine Eröffnung (die ungesetzlichen Aktionen des Erzherzogs Ferdinand, die Vertagung des Landtages, das konstitutionelle Verhalten der meisten Gesandten).

Die Stimmung der Klausenburg Bevölkerung ist auch dargestellt (die Unzufriedenheit wegen der Einquartierungspflicht, der Fackelzug auf der Strasse, das Charivari).

---

⁸³ bitorolják

CZEGLÉDI LÁSZLÓ

**RADVÁNSZKY BÉLA NAPLÓJÁNAK ISMERETLEN KÖTETE
(1860–1871)**

Jelenleg megjelenés előtt áll a művelődéstörténész báró Radvánszky Béla (1849–1906) sajkakazai duplumkönyvtárának története és katalógusa, amely 1918-ban került a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományába. Ez irányú kutatásaim során találtam rá Radvánszky Béla ifjúkori naplójára, mely magántulajdonban van.¹ A kötet előkerülése bizonyos szempontból mégsem csak a kutatói szerencse műve. Reménykedni lehetett felbukknásában, ugyanis a későbbi évekből származó köteteiről Tarcai Béla már hírt adott a Herman Ottó Múzeum évkönyvében.²

Az itt bemutatásra kerülő kötet első sorai nem utalnak arra, hogy előzményeket kellene keresnünk, ráadásul ezt kizárja Radvánszky fiatal kora, hiszen 1860-ban mindössze 11 éves volt. A fiatal kor azonban ne tévesszen meg bennünket. A napló sorai is bizonyítják, milyen korán értek abban a korban a gyermekek, és oly nagyfokú önállósággal rendelkeztek, amit ma legalábbis különösnek tarthatnánk. A későbbi kötetek sorszámai is megerősítik, hogy ez a napló első kötete, ugyanis az 1876-os év viseli a 6. sorszámot. Az ezt követő időkben évenként egy kötetet írt 1880-ig, majd 1891. május 1-jén megszakad a naplók sora, legalábbis jelenlegi ismereteink szerint.³ Mindebből viszont logikusan következik, hogy az 1872 és 1875 között írott feljegyzések kötetei még lappanganak, csak remélni tudjuk, hogy valahol még ezekre is rátalálhatunk. A későbbi kötetek mélyreható elemzéséhez véleményem szerint elengedhetetlenül szükséges a hiányzó évekről készült feljegyzések ismerete, hiszen éppen ezekben az években történtek olyan jelentős minőségi változások Radvánszky Béla életében, mint a Balassa-kódex felfedezése Deák Farkas által 1874-ben a

¹ Dr. Perczel Tamás tulajdona, kinek itt mondok köszönetet azért, hogy munkámhoz a naplót rendelkezésemre bocsátotta (elérhetősége: gogu@mail.matav.hu). Arra a tényre, hogy a kötet tulajdonosa Radvánszky Bélának egyenesági leszármazottja (dédunokája), dr. Kun András hívta fel a figyelmemet.

² TARCAI Béla: *Egy nemesi család fénypépei*. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve. Miskolc, 27. (1988 [1989]), 263–273.

³ TARCAI i. m. 265.

zólyomradványi könyvtárban, valamint nagybátyja, Radvánszky Antal révén 1875-ben a bárói cím megszerzése.

A feljegyzések rögzítésére szolgáló kötet Posner Károly Lajos „...kereskedelmi könyvek gyárából” származik, Pestről. Erről egy beraasztott címke tanúskodik. Sötétzöld, egésvászon borítású csatos könyv, a díszes sárgaréz csat hátsó része hiányzik. A kötet 4° méretű, a kötetábla rektóján leszakított címke lenyomata látszik. A napló 344 Radvánszky Béla által kézzel számozott, tollal írott oldalt tartalmaz (oldalszámozást tévesztett a 309. oldal után: itt 304-től folytatja), ehhez jön még számozatlanul 2 írott, 21 üres és még 1 írott oldal. Négy egymást követő lapot kivágott a napló írója, de az oldalszámozás folyamatos maradt (248–249. oldal között). A kötethez tartozik még egy 16° méretű cédula, amely kiegészítéseket tartalmaz az 1870. év decemberéhez. Az előlő szennylapon – nevezhetjük címoldalnak – a következő egyszerű cím olvasható (a záró évszám utolsó két számjegyét nem írta be):

Naplóm
Radvánszky Béla
1860–18 ig

A feljegyzések tárgyidőszaka 1860. július 20-ától 1871. december 31-ig terjed. A bevezető sorokban ellenben az áll, hogy az 1860. év első feléből származó napló elveszett, az év második feléről szóló írásokat pedig 1866-ban újra leírta (igen röviden és valószínűleg meglévő cédulái alapján). Számszerűleg a kötet első 140 oldala öleli fel az 1860–1869-ig tartó éveket, míg a második, nagyobb terjedelmű rész két évet foglal magában (1870 és 1871).

A napraszóló bejegyzéseket tekintve az egyes napok eltéréseket mutatnak. Az íráskép jó minőségéből sok esetben arra lehet következtetni, hogy a napi jegyzeteket nem közvetlenül, hanem kis idővel később, mintegy „letisztázva” írta be a naplóba. (Erre bizonyíték az előbbieken említett, a kötethez tartozó cédula is, valamint az 1860. év második felének rekonstruálása.) Ugyanakkor a zaklatott állapotra utaló feljegyzések esetében úgrásszerűen romlik az írás olvashatósága és növekszik az áthúzások, javítások száma, ami ezekben az esetekben mindenképpen közvetlenül a naplóba történő bejegyzésre utal. A történésekre vonatkozó határozók és igeidők úgyszintén ezt a feltételezést valószínűsítik. Az írások stílusa, hang-

neme választékos, művelt emberre utal, esetenként a fiatal korra jellemző túlzásokkal és pátosszal, sok esetben viszont lakonikusan csak a rövid tényekre szorítkozik.

Jelen írásnak nem célja a kötet részletes elemzése, feltárása, igazából híradással kíván szolgálni annak meglétéről és bemutatja néhány részletét, mely figyelem felhívással szolgálhat az életmódkutatás és a művelődéstörténet számára. A napló ugyanis képet ad a korabeli rendkívül mozgalmas társadalmi életről, fontos adalékokat kínál a családi viszonyok és a társasági kapcsolatok feltérképezéséhez.

A lapok között öt beragasztott nyomtatványt és egy kézzel írott színlapot találunk műkedvelő hangversenyekről, színi előadásokról, amelyeket különböző helyeken adtak elő a nemes ifjak (lásd képmellékletek). A bemutatott színházi darabokat olyan művek közül válogatták, amelyek már szerepeltek nagy színházak műsorain (főként a nemzeti vagy a kassai színházban).⁴ A „társulat” felkészítésének színvonalát báró Orczy Félix Bódog (1835–1892) neve fémjelzi, aki már fiatal éveiben ismert volt zeneszerzői munkásságáról, 1870. október 12-től 1873 márciusáig pedig a Nemzeti Színház ntendánsaként a színház történetébe is beírta nevét. Az előadások szereplői főként főúri családok – gr. Keglevich, gr. Wass, gr. Bethlen, gr. Eszterházy stb. – ifjai, leányai voltak, de felléptek a baráti társaság más tagjai is, például későbbi neves történészünk Deák Farkas, aki a *Zalán futását* szavalta.

A napló nem pusztán színes kavalkádja a történelmi neveknek: összefonódások, ellentétek, barátságok és nem utolsósorban szerelmek története. Éles megvilágítást kapnak a kor társadalmi elvárásai, a házassági kényszerek, szokások, a látszólag csak a szórakozással törődő, gondtalan, gazdag ifjúság kicsapongásai. A naplót olvasva felmerül a kérdés: mi módon alakították kultúránkat ezek a fiatalok? Radvánszky Béla ifjúkori munkáit⁵ lapozva azonban megállapítható, hogy ezúttal csupán a dolgok

⁴ A mellékletben található színdarabok közül az elsőt Komlóssy Ferenc (Somolky Ferenc álnéven) fordította J. Mellesville és Ch. Duveyrier után, első előadása a kassai színházban volt 1861. nov. 27-én. A második darab Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla színművésznő fordítása J. F. A. Bayard után, ezt a Nemzeti Színházban mutatták be először 1853 decemberében.

A műkedvelő előadást a tarnaörsi Orczy kastélyban rendezték, amely mára sajnos elpusztult, míg a hangversenyeket br. Orczy György pesti lakásán adták elő.

⁵ Fiatalkori írásai, amelyek 1864 és 1871 között jelentek meg:

természetes folyamatát látjuk. Ezek a fiatalok szórakoztak, utaztak, írtak („... egész napokat írok olvasok, de már ez is úntat ...”)⁶, ám a személyes napló elsősorban nem a tudományos munka, hanem az érzelmek tereuma. (Éppen ezért úgy gondolom, a hasonló jellegű írások minden egyes sora nem tartozik a nagyközönség elé.) Legbelül az emberi kapcsolatok, a szórakozás, a társkeresés foglalkoztatta őket, mint ma is minden hasonló korú egészségesen gondolkodó fiatait.

Az idő teltével már történnek utalások a tudományos munkára is, de ezeket még sok esetben elnyomják a túlcsonduló érzelmek. A legtöbb információt – a magánéleten kívül – a Radvánszky családról kapjuk, ha nem is mindig világosan, de kikövetkeztethetők a családi viszonyok és érdekek. Emellett és ezzel együtt azonban a napló oly adatokat szolgáltat, melyek színesítik a kor történelmét és esetleg forrásként szolgálhatnak némely tudományos kutatáshoz.

A kötet egyik igazi érdekessége az 1869-es év első harmadából közölt látogatási jegyzék, amelyben felsorolja a korszak jeles arisztokrata neveit, hogy mikor, hányszor tett náluk látogatást. A jegyzék forrástörténeti értéke – úgy gondolom – vitathatatlan: Megtudhatjuk, hogy ebben az időszakban e társadalmi körből kik tartózkodtak a fővárosban, pontosan hol laktak (kikkel egy utcában, szomszédságban vagy ugyanabban az épületben, akár saját házban) és milyen társasági összejöveteleket tartottak. Ezen túlmenően fogalmat alkothatunk Radvánszky Béla társasági kapcsolatairól, annak függvényében, hogy kiket milyen gyakorisággal és milyen alkalomból látogatott. Szorosan idetartoznak azok az oldalak, amelyek a látogatási jegyzékben megadott napokról szólnak. A látogatások egy része nyilvánvalóan a társadalmi és rokoni kötelezettségeket tükrözi, azonban csak arról a néhány estélyről ír külön, ahol igazán jól érezte ma-

---

A kerületi orvos. Turghenew Iván beszélye. (Ford. Radvánszky Béla.) In: Koszorú. 2. évf. 2/21. sz. (1864. nov. 20.), 495–496.; 2/22. sz. (1864. nov. 27.), 518–520.

Erdélyi országgyűlési végzések. In: Győri történelmi és régészeti füzetek. 4. köt. 1. füz. (1865), 52–67.

Még két magyar köriratú pecsét (Tokaj két pecsétje 1549 és 1616-ból.). In: Századok. 1. évf. 4. füz. (1867), 425.

A zokoli és a kis-várdai Zokoly család. In: Századok. 2. évf. 7. füz. (1868), 509–512.

Ezenkívül több írása jelent meg ezen időszakban a *Vadász- és versenylapban*, amelyekről a naplóban is említést tesz.

⁶ 1870. jan. 7., 143.

gát vagy olyan negatív élmények érték, amelyek kirívó esetnek számítottak. Az előzőekhez négy dátum tartozik, viszont az utóbbi is előfordult két esetben. A kivételesen jól sikerült estélyek gróf Bethlen Pálnénál (jan. 7.), gróf Károlyi Györgynél (jan. 23., febr. 7–8.) és báró Prónay Gábornál (febr. 18.) zajlottak, míg báró Gerliczy Félix mindkét estélye (jan. 31., febr. 4.) sok kívánni valót hagyott maga után. Az estélyekről szóló leírásokban figyelmet érdemelnek a résztvevőkről (főként táncpartnereiről) írott rövid, néha egy-két szavas jellemzések.⁷ A lista csak a pesti és budai látogatásokat tartalmazza. Ezen időszak alatt tett vidéki útjairól nem készített összefoglalót. A naplóból azonban kiderül, hogy a négy hónap alatt tett vidéki látogatásai főként rokoni vagy üzleti jellegűek voltak.

---

⁷ „Gróf Bethlen Pálnénál táncestély –

I négyes b. Vay Ila, csunya leány de jól el lehet vele az időt tölteni

II négyes Radvánszky Mariska

III a szőke Trefort leány

IV Batthyany Antonia grófnő csunya és vén leány de eszes.

V Mikó Anna grófnő nem szép de mulatságos, úgy hogy inkább tánczolok vele mint némely széppel.

VI Cziraky Luiz grófnő nagyon szép és nagyon kedves

VII Eötvös Jolánta bárónő”

Az itt szereplők közül ebben az összefüggésben egyedül gr. Mikó Annáról (1849–1909) kell bővebb adatokat közölnünk. Gr. Mikó Imre (1805–1876) közlekedési miniszter leánya. Radvánszky Géza (1847–1918), Béla bátyja szeretné feleségül – családjá is támogatná – de a frigy nem valósult meg.

„B. Gerliczy Felix-nél táncestélyen –

Nagszerüen akarja báljait adni de nem ért hozzá, csak néhány példát írok ide: Megérkezéskor egy utca gyerek nyitja ki a kocsi ajtaját és kér egy hatost, egy a bál alkalmára portassá avangirozott hazi szolga rongyos livréében megránt egy repedt csengetyüt, felmegy az ember egy rongyos tepich-el félig beterített sötét fa garádicson. A vacsoránál külföldi vignettel ellátott üvegekben nagyon rossz magyar borok és egy étel sem ehető pedig nagyon sok félélt adtak föl; pedig a haziúr gazdag ember.”

Br. Gerliczy Félix (1819–1895), neje sz. gr. Kornis Lujza (1831–1912)

Látogatási jegyzék 1869.⁸

1. Gróf Andrássy Gyula min. elnök és neje. *Buda, Pallavicini palota* (jan. 5. b. m., ápr. 25. t.es., 27.)
2. Gróf Batthyány László id. és neje. *Egyetem tér 2. sz.* (jan. 4. b.m., febr. 6. t.es., 12.)
3. Gróf Berényi Ferenczné. *Úri utca 12. sz.* (többször)
4. Gróf Bethlen Pálné. *Nádor utca 14. sz.* (jan. 4., 7. t.es., 12., febr. 24. z.es., márc. 2., 3. z.es., 10. z.es., 15., 17. z.es., ápr.26., máj. 22. b.v.)
5. Gróf Csáky László és anyja. *Feldunator 1. sz.* (jan. 4.)
6. Gróf Chorinszky Ignác neje gróf Wilczek Marie cousine-om. *Üllei út 66. sz.* (jan. 23., máskor is)
7. Gróf Cziráky János és neje. *Hatvani utca 8. sz.* (jan. 4., febr. 23. es., márc. 2., ápr. 21. es. nem volt Pesten, 26.)
8. Báro Eötvös József és neje. *Erzsébet tér 10. sz.* (jan. 19., ápr. 26.)
9. Gróf Eszterházy Károly. *Széchenyi tér 4. sz.* (jan. 6., 17., többször)
10. Báro Gerliczy Felix és neje. *Buda, [Disztér] 14 sz.* (jan. 5. b.m., 31. t.es., febr. 4. t.es., 12.)
11. Gróf Hunyady László és neje. *Feldunator 1. sz.* (jan. 4. b.m., ápr. 26.)
12. Harkányi Frigyes keresk. miniszt. osz. főn. *Széna tér* (jan. 22. eb., többször)
13. Harkányi Károly követ. *angol királyné [szálloda]* (néhányszor)
14. Inkey-Batthyány grófnő. *Nádor utca 16. sz.* (jan. 4., ápr. 26. b.v.)
15. Gróf Károlyi György. *Kecskeméti utca* (jan. 18., 23. t.es., 28., febr.7. t.es., 12.)
16. Gróf Keglevich Gyuláné. Keveset voltam nála *Pesten* (jan. 18., márc. 12., 15.)
17. Gróf Königseggné. *Nádor utca 11. sz.* (jan. 5., ápr. 26.)
18. Lónyay Albert bátyám. *Kecskeméti utca* (febr. 2.)
19. Gróf Mikó Imre közlekedési miniszter. *Bálvány utca 11. sz.* (jan. 5., febr. 2., márc. 12., ápr. 26. b.v.)

⁸ A látogatási jegyzéket a naplóban táblázat formájában közli. Ezt a formát elhagytam, de a szöveg betűhív átiratot tükröz. A nevek sorrendjét szintén az eredeti után közlöm, nem változtatva a hibás betűrenden. A kurzív kiemelések az áttekinthetőséget segítik. A jegyzékben felsorolt személyek közül csak azokról adok némileg bővebb tájékoztatást, akik a napló ezen kötetében jelentősebb szerepet kaptak. Ezeket a megjegyzéseket – a jegyzék tételszámaira utalva – a lista végén helyezem el, elkerülve az eredeti szöveg megtörését.

Radvánszky Béla rövidítései a látogatási jegyzékben: eb. = ebéd, es. = estély, t.es. = táncz estély, b.m. = bemutatás, b.v. = bucsú végett, [z.es. = zene estély]

20. Báró Nyáry Antal nagybátyám. *Kígyó utca 3. sz.* (jan. 5., néhány-szor)
21. Gróf Oldofredi Gerom generalis, quasi rokonom. *József tér 6. sz.* (jan. 5., febr. 12., márc. 2., ápr. 27. b.v.)
22. Báró Orczy György és neje sz. gróf Berényi. *Úri utca 10. sz.* (jan. 13., febr. 11., márc. 2., 15., ápr. 24. b.v.)
23. Báró Orczy Andor (jan. 13., néhány-szor)
24. Báró Orczy Béla (kétszer, mikor Bécsből lejött)
25. Báró Podmaniczky Levente cousinom (több-szor)
26. Báró Podmaniczky László. *Kétsas utca 5. sz.* (jan. 22., néhány-szor)
27. Örggróf Pallavicini Roger és neje. *Király utca 73. sz.* (jan. 4., febr. 22., márc. 3., ápr. 24.)
28. Báró Prónay Gábor nagybátyám. *Bálvány utca saját ház* (jan. 9. t.es., 12., 27., 30. t.es., febr. 4, 18. z.es., márc. 2., 28. es., 30., ápr. 23.)
29. Gróf Rhédey János és neje. *Üllei út 11. sz.* (jan. 5., ápr. 23. b.v.)
30. Báró Rudits József. *Fő út 14. sz.* (jan. 15., ápr. 25.)
31. Ifj. gróf Ráday Gedeon és neje sz. Bárczay Nina. *Buda, Vár út 159. sz.* (jan. 22., néhány-szor)
32. Radvánszky Antal. *Üllei út 7. sz.* (sokszor)
33. Báró Révai Simon nagybátyám. *Országút 20. sz.* (több-szor)
34. Gróf Szapáry Antal. *Barátok tere 2. sz.* (jan. 4.)
35. Gróf Teleky Ede. *Reál tanoda utca 4. sz.* (jan. 13., néhány-szor)
36. Gróf [Traunné?]. *Városház tér 5. sz.* (jan. 4.)
37. Tisza Lajos. *Feldunator 8. sz.* (jan. 3.)
38. Gróf Teleky Domonkos és neje. *Servita tér* (jan. 13., febr. 20. es., 22., márc. 2., 14. es.)
39. Gróf Teleky Sándor és neje. *Servita tér* (jan. 13., febr. 20. es., 22., márc. 2., 14. es., ápr. 25. b.v.)
40. Vojnits Jakab. *Sebestyén tér 3. sz.* (jan. 13., 15., 19., 23., gyakran)
41. Báró Vay Lajos és neje. *Korona utca* (jan. 4., febr. 11., márc. 30., ápr. 24., máj. 18. b.v.)
42. Báró Vay Alajosné. *Két nyúl utca 11. sz.* (jan. 22., tovább nem volt Pesten)
43. Gróf Wass Sámuel és neje. *Dorottya utca 2. sz.* (jan. 3., 4., 13., 18., ide gyakran jártam kivált mikor Jenő fen volt Pesten)

Fiatal embereknéli látogatásaimat nem irtam fel, mert nem is gyakran voltam náluk, miután a casinoban mindennap találkoztam velök.

Közreadó megjegyzései:

3. Gr. Berényi Ferencné sz. br. Orczy Ágnes (1826–1876), br. Orczy György leánya, a kötetben fontos szerepet játszó gr. Keglevich Róza (1849–1906) nagynénje.

4. Gr. Bethlen Pálné sz. gr. Bethlen Mária (1827–1876), gr. Bethlen Pál (1798–1859) második felesége.
7. Gr. Cziráky János (1818–1884) és neje sz. gr. Dezasse de Petit-Verneuil Lujza (1821–1899). Idősebb fiuknak, Antalnak (1850–1930) második felesége lesz később Keglevich Róza.
16. Gr. Keglevich Gyuláné sz. br. Orczy Georgina (1828–1894), br. Orczy György leánya. Férje gr. Keglevich Gyula (1824–1865), leányuk a már említett Keglevich Róza. (A Keglevich családot első-sorban Pétervásárán látogatta, ahol kastélyuk még ma is áll.)
18. Gr. Lónyay Albert (1823–1904), a Lónyay család történetírója. Leányai is szerephez jutottak Radvánszky életében, erről tanúskodik a Lónyay Ilona és Marie-féle emlékek elégetése.⁹
20. Br. Nyáry Antal (1803–1877), fia br. Nyáry Béla (1845–1900) feleségül veszi 1870-ben Radvánszky Antal leányát Máriát (1851–1918).
22. Br. Orczy György (1788–1871) és neje sz. gr. Berényi Erzsébet (1792–1883) Keglevich Róza nagyszülei.
25. Br. Podmaniczky Levente (1839–1913) radványi és sajkázai Radvánszky Karolina (1764–1835) unokája.
27. Ögr. Pallavicini Roger (1814–1874). Nejének sz. gr. Vay Euláliának (1812–1873) második házasságából született gyermekeit adoptálta. A két fiú, ögr. Csáky-Pallavicini Zsigmond (1842–1932) és Hyppolyt (1844–1918) Radvánszky Béla legjobb gyermekkori barátai közé tartoztak (főként Zsigmond, akit a napló Izmond néven emleget).
28. Br. Prónay Gábor (1812–1875) két ágon is közeli rokonságban volt a Radvánszkyakkal.
32. Radvánszky Antal (1807–1882), Zólyom és Turóc vármegyék főispánja, a magyarországi evangélikus egyház egyetemes felügyelője, Radvánszky Béla édesapjának testvérbátyja, ki apja halála után nevelte, majd a bárói rangra emelésekor e rangot elhunyt testvére fiaira is kieszközölte.
41. Br. Vay Lajos (1803–1888) és neje sz. gr. Teleki Erzsébet (1812–1881). A családdal sokáig jó viszonyban van, de mikor egyik leányukkal, Lizinkával a házasságot túlzottan erőltetik, eltávolodik tőlük.¹⁰
42. Br. Vay Alajosné sz. primóczi Szentmiklóssy Anna (1825–?), férje br. Vay Alajos (1817–1889). Fiaikkal – Aladár (1846–1913), Dénes (1847–1903), Lénárd (1849–1912) – jó barátságban van, a köteben sűrűn találkozunk nevükkel.

---

⁹ 1870. ápr. 12., 152.

¹⁰ 1870. jún. 15., 183.

43. Gr. Wass Sámuel (1814–1879) és neje sz. gyulafehérvári Eperjessy Róza (1812–1884). Az egyik legfontosabb kapcsolat, mert fiuk, gr. Wass Jenő (1844–1911) – aki Keglevich Róza testvérének, Margitnak udvarolt reménytelenül – Radvánszky legbensőségesebb barátai közül való. Jenő nővére Emma (1839–1930) pedig Orczy Félix Bódog felesége, akiről az előzőekben már szóltunk.

A társasági élet forgatagáról bővebb beszámolót legközelebb az 1870. júl. 1-től aug. 8-ig tartó marienbadi üdülés leírása szolgáltat. A naplóból kitűnik, hogy kiválóan megfért itt egymás társaságában a német tudós, az oroszországi gazdag nemes, az amerikai „szépasszony” és a magyar nemesi, főúri család (de voltak itt dánok, orosz katonatisztek is). Az egyes személyek jellemzése és a közös kirándulások leírása közben különös módon a naplóban szó sem esik az időközben megszületett francia hadüzenetről (1870. júl. 18.), a francia-porosz háború megindulásáról, mintha a marienbadi üdülőparadicsomot ezek a rossz hírek elkerülték volna. Azért is érdekes ez, mert a figyelmes olvasás mellett a naplóból több politikai vagy ideológiai állásfoglalásra is fény derül. Ráadásul ezek közül a legértelműbb, nyíltan leírt vélemény a francia-porosz háborúról és kormányunknak a háborús fejleményekhez való hozzáállásáról szól (eredeti szövegét lásd a képmellékleteknél).¹¹ Keményen bírálja a kormány politikáját a háborúra nézve, leírja a „nagy német egység” megvalósulásától való féltelmeit. Felvázolja a francia csatlakozás lehetőségének várható következményeit, a semlegesség megtartásával nem ért egyet, bár elismeri: „üdvös volna jelenleg egy tartós béke, hogy belreformunk és különösen pénzügyünk rendezve legyen”. Még bízik a francia győzelemben, úgy látja „Nálunk (...) a többség franczia párti”. Mindazonáltal elmékedésének végén megírja, hogy szerinte birodalmunkban mely okokból állnak az emberek a francia vagy a porosz oldal mellé.

A naplóbejegyzés 1870. aug. 20-ára van dátumozva. Már megtörtént a Metz előtt augusztus 14-én vívott csata és a gravelotte-i ütközet augusztus 16-án.¹² Főként az utóbbiról szóló híradások könnyen befolyásolhatták Radvánszkyt abban, hogy még higgyen a francia győzelem beteljesülésében, hiszen a kiadott jelentésekben mindkét fél magának tulajdonította a győzelmet. A tudósításokon kívül másik hírforrása valószínűleg bátyja,

¹¹ 1870. aug. 20., 222–225.

¹² Reform. 1. évf. (1870. aug. 19.), [1.]

Radvánszky Géza lehetett, aki előző nap, augusztus 19-én érkezett haza Pestről Sajókazára.¹³ Elképzelhető, hogy az általa hozott hírek izgatták fel öccsét és másnap már papírra vetette véleményét az eseményekről. Mindenesetre a napló lapjain nem reagál többször a háborús eseményekre, még a megsemmisítő porosz győzelem hírére sem. Ez még akkor is elgondolkodtató, ha egy húsz éves fiatalemberről van szó, akit ráadásul ebben az időben eléggé lekötnek a magánélet bonyodalmai.

Hasonlóan figyelemreméltó esemény, amely érdeklődésre tarthat számot, az 1871. jún. 6. és 24. között tett erdélyi kirándulás gróf Wass Jenő¹⁴ cegei kastélyába és a környező településekre. Beszámolójában a meglátogatott helységeken látottakról ír elég röviden, főként személyes élmények, benyomások kapcsán.¹⁵

Megvillan Radvánszky Béla korai érdeklődése a tudományok iránt. Kiderül, hogy már 14 éves korában 25 címet tart nyilván a legkülönbözőbb témákban („historia, chemia, astronomia, vígjáték, dráma, költői beszély, okmánytár, verstan, irodalomtörténet etc.”), amiket meg akar írni.¹⁶ Ezek nagy része nem valósult meg, de néhányban már ott rejtőzik a későbbi kutató, művelődéstörténész¹⁷ (erre vonatkozóan egyébként több helyen is találhatunk utalásokat a kötetben). Fiatalkori írásaiból – mint írja – többet elégetett érzelmi vagy akár ideológiai okokból.¹⁸ Ezek között volt 1863-ban írt rövid értekezése a zsidó emancipáció mellett, amelyet nevelői, kü-

---

¹³ 1870. aug. 19., 222.

¹⁴ A naplóból nem derül ki egyértelműen, hogy Wass Jenőről van szó, mivel S. Jenőként emlegeti, de a napló más részeivel és az események leírásával összevetve az adatokat, valószínűsíthető, hogy Wass Jenőnek valamiféle baráti körben használt nevével lehet szó.

¹⁵ „16ik. Szamos útváron és Deésen keresztül Ilosvára mentünk Wass Miklóshoz, nagyon szép hely, a kastély egy folyó víztől körül vett dombon a park közepén fekszik. Egy szép és kedves fiatal leányt is találtam itt Ilye Adriennet, mostoha testvére Wass Miklósnénak ki Berchtold leány.”

¹⁶ 1870. ápr. 15., 154.

¹⁷ L. az 5. jegyzetben felsorolt munkákat.

Itt szükséges megjegyezni, hogy akár az írásaihoz felhasználta vagy egyéb olvasmányairól a napló ezen kötetében nem számol be.

¹⁸ 1870. ápr. 12–15., 152–154. „Már mint kis gimnazista olvasmányairól jegyzeteket, bírálatokat készít, a melyeket egykorú barátai, tréfára mindig hajlandó bátyja utmutatása mellett, íróasztalában kikutatnak és addig boszantják, a míg jegyzeteit tűzbe dobja.” (R. KISS István: *Báró Radvánszky Béla emlékezete*. Bp., 1907. 7.)

lönösen Berky Gusztáv¹⁹ demokratikus eszméitől befolyásolva vetett papírra, és egy 1866-ban valószínűleg P[étevávár]án született szatíra, melyben – később úgy érezte – némelyeket igazságtalanul megbántott.²⁰

Végül nyomatékosan kell szólni arról, hogy a napló első kötete egy végletekig szerelmes fiatalember története, aki a család ellenzésével szemben is feleségül kívánja venni gróf Keglevich Rózát. Családját ugyan a Keglevich famíliával fennálló vallási különbségek ellenére idővel sikerül meggyőznie, de lelkileg összetörve kerül ki ebből a kapcsolatból. Életének ebben a szakaszában olyan társ áll mellette gróf Keglevich György (1846–1869) (Róza testvére) személyében, akit halála után is legjobb barátjaként emleget gróf Wass Jenő mellett.²¹

Keglevich Róz(s)a grófnő neve először 1866. jan. 6-án szerepel, az édesanyjánál, gróf Keglevich Gyulánénál töltött estély után. Ettől a naptól kezdve hat éven át az érzelmek széles skáláját járja be a két fiatal kapcsolata. A Keglevich-lány időnként úgy tűnik mintha csak bolondítaná Radvánszkyt, de a háttérben inkább bizonyos tanácsstalanság érződik. Nem kis mértékben hozzájárul ehhez, hogy ebben az időben gróf Zichy Sándorhoz (1843–1881) szeretnék férjhez adni.²² Radvánszky Béla viszont saját családja ellenkezésének okát a következőkben látja:

„1. Mert Rózsa nem gazdag 2szor mert katolikus, kivált a vallás különbség az valami borzasztó szemükben. Géza pedig azért van ellene mert atól fél hogy kosarat kapok, pedig ettől nem félhet.”²³

¹⁹ Berky Gusztáv (1833–1902 után) reáliskolai tanár, házi tanítóként működött Radvánszky Béla és bátyja mellett 1860–1861-ben.

²⁰ 1870. ápr. 12–15., 152–154.

²¹ (1870. szept. 10., 232.)

„Ma <<Lohengrint>> adták, ugyan-e darabban láttam szegény b. e. barátomat Gyurit másfél évvel ez előtt, egészen előttem volt képzeletemben. Ha ő élne volna egy barátom kit bizalommal megkérdezhetnék hogy elvehetem e testvérét. Barátaim körül is üldöz a sors, két legjobb barátom közül az egyik már meghalt, a másik pedig távol tőlem Erdélyben él – és szerencsétlen” [Utalás Wass Jenőnek Keglevich Margithoz fűződő reménytelen szerelmére.]

A jelenleg elérhető genealógiai források két kivétellel (NAGY Iván: *Magyarország családai* ... 6. köt. Pest, 1860.; *Magyar nemzetségi zsebkönyv*, Bp. 1888.) nem közlik gróf Keglevich György nevét.

²² Zichy Sándor azonban 1872-ben gr. Karátsonyi Adriennt (1853–1878) veszi feleségül.

²³ 1870. okt. 18., 262.

Mindazonáltal Keglevich Róza grófnő határozta meg Radvánszky Béla fiatalkorának minden rezdülését.²⁴ Az ifjú őszinte szerelemmel fordult hozzá, azonban reményteli évek után csalódás és megkeseredettség a végeredmény.²⁵ E kötet befejezése akár arra is utalhat, hogy ez fordította később komolyabban a tudományos élet felé (erre más lapokon is történik utalás)²⁶, bár ennek állításához ismerni kellene az 1872 és 1875 közötti évek hiányzó feljegyzéseit. Befejezésül álljanak itt a kötetnek már némileg bizakodó záró sorai:

„Bezárom e könyvemet is, és ez évben újat kezdek, hadd legyen itt együtt minden mi szomorú, de vígkorában feledhetlen múltamra vonatkozik. Új könyvet kezdek mert más korszak nyílik meg életemben, hogy milyen lesz az a jövő titka, de reményem nem lesznek ily szomorú epizódjai. Ámen.”²⁷

Szerencsére jövője tényleg vígabban és sikeresebben alakult.

---

²⁴ Szerelme oly ismert volt a Keglevich lány iránt, hogy Pétervásárán még a nép is énekelt róluk 1867-ben. A két dalocska szövegét le is jegyezte naplója utolsó oldalán:

„Sajó-Kazán végig, végig, végig
Minden ablak én utánam nyílik
Minden ablakból kitekint én rám
Az én szép fekete szemű Bélám.

Érett kalász arany színe a hajad
Kökény szemed oly gyönyörű mint magad
Földön kívül nincsen nekem más ország
Szőke kis lány benned van a menyország.”

²⁵ Keglevich Róza grófnő egyébiránt csak 1884-ben ment férjhez gróf Cziráky Antalhoz, Radvánszky Béla báró pedig 1885-ben feleségül vette Tisza Kálmán leányát, Paulinát (1862–1940)

²⁶ 1869. okt. 28., 125.

„Jövendő életemre más tervet készítettem már, megszalasztott tanulmányaimat folytatom és a politikai pályára adom magam; szerelmemmel boldog már úgy sem lehetek, legyen helyette legalább hírem és dicsőségem.”

²⁷ 1871. dec. 31., [345–346.]

LÁSZLÓ CZEGLÉDI

**Der unbekannte Band des Tagebuches von Béla Radvánszky
(1860–1871)**

Der Band des Jugendtagebuches von Béla Radvánszky kann als eine wichtige Quelle zur Forschung der ungarischen Gesellschafts- und Kulturgeschichte verwendet werden. Er lässt in die wenig bekannte Lebensform der hochadligen Familien aber auch in die Politik und Unterhaltung Einsicht nehmen.

Im Band sind mehrere Hinweise auf die frühe Periode der wissenschaftlichen Tätigkeit von Radvánszky zu finden. Das Hauptthema des Bandes bilden aber das rege Gesellschaftsleben, die Gestaltung der Familien-, Freundes- und nicht zuletzt der Liebesbeziehungen. All diese Fakten können die Aufmerksamkeit erwecken, und für die Forscher der Epoche zahlreiche Angaben bieten.

Hellye 50ik március 1866.

Műkedvelői hangverseny.

Első rész.

1. „Impromptu” Chopintól, zongorán előadja Berényi Orczy Ágnes grófné.
2. „Adagio” Gordigianitól, énekli Orczy Tekla báróné.
3. „Vienni a giurarlo all' ara” duette, éneklik Keglevich Rózsa grófné és Radvánszky Géza úr.
4. Két fuvola és zongorán ábrándosnak gróf Wass Jenő, Vály Gábor és gróf Keglevich György urak.
5. „Zalán futása” Vörösmartytól, szavalja Deák Farkas úr.
6. „Non taccosta re all' urna” Verdi-től, énekli Radvánszky Géza úr.

Második rész.

1. „Ábránd Oziterára,” előadja Esterházy Andor gróf úr.
2. „Al chiaro di Luna” Gordigianitól, duette, énekli Orczy Tekla báróné és Radvánszky Géza úr.
3. „Tibany” Garaytól, szavalja Keglevich Margit grófné.
4. „Noel” Adolphe Adamtól, énekli Keglevich Rózsa grófné.
5. „Romance” gróf Nyárytól zongorán előadja Berényi Orczy Ágnes grófné.
6. Kardal Verili „Nabukodonozor” című dalművéből, éneklik: Berényi Orczy Ágnes grófné, Keglevich Margit grófné, Orczy Tekla báróné, Fünko Cecília kisasszony, Keglevich Rózsa grófné, Radvánszky Géza, Radvánszky Béla, gróf Wass Jenő, Vály Gábor, gróf Keglevich György, báró Puteaux tiszta és gróf Keglevich Gábor urak.

Az énekdarabokat zongorán kíséri Boccolini Hercules úr.

Sok taps és még több elnézés kérélek.

RENDKIVÜLI ELŐADÁS.

Tarna-Eörsön, április 3-án 1867.

GR. WASS JENŐ UR búcsú-előadásául adatik:

A SZÉP MÓLNÁRNŐ.

Vigjáték 1 felvonásban. Francziából fordította: SOMOLKY.

SZEMÉLYEK:

Marquis de la Gaillardière .
Marquise, neje .
Denise, molnárnő .
Jean, rokona .
Guillaume, molnárlegény .
Egy vadász .

Gr. Wass Jenő.
Kardos Louisa k. a.
Br. Orczy Kamelja k. a.
Gr. Bethlen András.
Radvánsky Béla ur.

Történethely: egy malom, Marly királyi mulató kastélyhoz közel. Idő: 1771.

Ezt követi:

A TISZAHÁTI LIBÁCSKA.

Vigjáték 1 felvonásban. Francziából fordította: BULYOVSKINÉ.

SZEMÉLYEK:

Báró Alpári .
Báróné, neje .
Agnes, unokájuk .
Berki Ákos .
Zabfalvi .
Jakab, inas .

Br. Orczy Kamelja k. a.
Salomon Tardos ur.

Radvánsky Béla ur.
Br. Orczy Bódogné.
Radvánsky Géza ur.
Simon Mihály.

Történethely: Tiszabát, Alpári falusi jóságja.

 Ne felejtsetek el a még több elnézést kér az igazgató

BÁRÓ ORCZY BÓDOG.

Nyomatott Cherrier Jánosnál Gyöngyösön.

222

August

19.

Szén testvérem haragjára Postót.

20-ik.

Külsője politikaiakban nagy his-
tória követhet el hogy mindjárt a francia
hadüzenet után nem esett le a kortomból
szegényekkel a lapok között, egy
hadalmi provokáció nagyon veszi-
lyes lehet mint név, mert ha elég
erős lesz a nagy német aggrégát herce-
güldésbeni ügy bizonnyalunk német
katonáinkat is fogja annál, mi
akárm, mi természetesen ezt
esetbe nélkül nem fogjuk feladni.
De hirtelen fogunk a akkor hinni
a provokáció, ha ezek mi a francia
országot is megverte. Ezen esetben
hazánk is házat üzentünk volna a pro-
vokáció, igaz hogy Thárvoly oláh
fejéden rögön belül del akaszt.

Radvanszky Béla naplójegyzete

(223)

1840. évi

országban, és emiatt a nemzetiségünk hon-
vedségünk is elengedni látszott volna,
ha pedig az ország megmaradna, és
török hadak a mi, az ország pedig
a franciaok megítélésére látszott
volna és esetben több mint
valószínű ~~lett volna~~ hogy mind
Napoleon mind mi győztünk
volna.

Parlamentünk hadrendi utasítás
szóltán hangosan követelte maga
is semleges, maga végül, és
maga tartás csak kétféleképpen lehet
magyarul: vagy a közlegő és
bennünket fenyegető veszélybe,
nem látása, vagy azon hit hogy
a francia hadsereg végül vil-
kiül is legyen a porosz.

E hibás állásunk csak az által
volna képviselhető és a soros

a francia-porosz háborúról

224

Augustus

a franczia fezzveresmet ked,
vesna, miter Jaurina a most
tudós: Lásokhat mely nem
vestettem el reményem.

Alhajánkat az igaz hogy üdvö
votna jelenleg egy kurtis beth
hogy bednapamunka is hi lánó.
zen pémrűgünk meanderse legyen
ezen remprantból jó jelenlegi
maga kurtisunk, de ~~iff latis~~
egy nagyköt és vég verelynek tettik
bi sragunkat, mely biind alman.
hat félbomlással ferregeti

Nálunka iff latis a többis
franczia parti, de art kiseren
nem annyira verilyer helyretünk
belatása miatt mint sympathia.
böl még inkább pedig a nemet
elen isanti spülölözöl. Et mint
kisebb vil mely paron parti

Radvánszky Béla naplójegyzete

225

Ausztr. 1870. 1. 1. 1. 1.

az isten: 1, a protestánsok vallás,
 a zsidóság, 2, a zsidóság az isten
 mert a zsidóságoknak tulajdonítja
 jelen alhat a zsidóság zsidóságai,
 hat, 3, a zsidóság az isten mert
 bízom a zsidóságok felbontásait okaj,
 jalk.

}

a francia-porosz háborúról

SEBESTYÉN ATTILA

MIT REJT A KOLLÉGIUMI KÖLTÉSZET?

Nagy Júlia: *Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században*, (2000.) Útmutató, Tanácsadó és Kiadó Kft. – /Változó Világ 38./

A kollégiumi irodalommal foglalkozó értekezők mindig egyértelműen jelölték ki vizsgálódásaik korpuszát. Nagy Júlia – O. Nagy Gáborhoz és Bán Imréhez hasonlóan – az 1780-as és 1830-as évek közötti időszakban keletkezett verses kéziratok és énekeskönyvek anyagát kutatta. Ebben a tekintetben tehát változtatás nélkül folytatja az őt megelőző irodalomtörténeti hagyományt. Másfelől viszont, és ez lehet a kötet legfőbb hozadéka/értéke, fel is frissíti azt. Ez pedig annak köszönhető, hogy Nagy Júlia viszonylag önálló művelődés- és költészettörténeti értéket tulajdonít a diákirodalmi szövegeknek.

Szakít tehát azzal a gyakorlattal, amely kizárólag egy géniusz hatásának függvényeként, eredményeként olvassa ezeket az alkotásokat. Többek – köztük Arany, Toldy, Alszeghy Zsolt és O. Nagy Gábor – által osztott vélemény az, hogy a 18–19. századi a kollégiumi kéziratok költészete Csokonai ígézetében keletkezett. Ám miként az lenni szokott, Nagy Júlia vállalkozása sem előzmény nélküli. Bán Imre már évtizedekkel ezelőtt – Losontzi István poétikáját és a kései magyar barokk költészetet elemző tanulmányában – rá mutatott arra, hogy éppenséggel a barokk irodalom maradványaiból kivirágzó diákköltészet hatott Csokonaira, és nem fordítva. Ezért lehet meglepő, hogy a Bán Imre – Julow Viktor gondozásában megjelenő, egyébként hiánypótló, a kollégiumi irodalmat bemutatni szándékozó antológia szinte kizárólag a Csokonai-epigonok titulált irányzatból válogatott.

Ezek a mozzanatok is mutatják, hogy milyen összetettségű – olvasási hagyománnyal rendelkező – szövegcsoporthal kell szembenézniük a tárgykör kutatóinak. Egyre elfogadottabbá válik így az a felfogás, mely szerint a szóban forgó versszerzési gyakorlat több – döntően egyidejű – vonulatot termelt ki. Bizonyítottá vált már, hogy bizonyos diákirodalmi szövegek nem Csokonai életműve, hanem annál régebbi hagyományok felől olvashatók. Ezt az érvelést erősíti most Nagy Júlia könyve. Ám – legalább –

hatók. Ezt az érvelést erősíti most Nagy Júlia könyve. Ám – legalább – egy kérdés még mindig válaszra vár: pontosan milyen tradíciók, miképpen határozzák meg a kollégiumi kéziratok költészet világméretű és szöveg-szerző eljárásait?

(A kötetéről)

A könyv szerkezete, akárcsak koncepciója, könnyen áttekinthető és teljes mértékben koherens. Már az első, bevezető jellegű fejezetben egyértelművé válik a kötet egészére vonatkozó szerzői szándék. A rövid, de annál velősebb és informatívabb szövegrész bemutatja a 18. századi kollégiumi kultúrát és irodalmat, illetve ez utóbbi forrásait és műfajait. Az elsődleges cél itt vélhetően az lehetett, hogy egy szélesebb, nem feltétlenül csak a szakmai közönségnek szóló ismertetést adjon a szerző. A továbbiakban külön fejezetek szólnak részletesebben az énekeskönyvek, illetve versgyűjtemények szövegeiről, az iskolai színjátékokról, a kollégiumokon belüli önművelés egyéb formáiról, valamint a 19. századi diákkultúráról. A könyv zárata pedig válogatás a 18. századi kollégiumi irodalmi alkotásokból. A függelék – a kiadvány méretei és funkciója miatt – természetesen nem lehet „teljes merítésű”, de biztosíthatja az egyes fejezetekhez szükséges példaanyagot. Itt érdemes megjegyezni, hogy a szemléltető szövegek – néhány kivételtől eltekintve – a Sárospataki Református Nagykönyvtárban található gyűjteményekből származnak. Következésképpen, a szerző megállapításai nem lehetnek általános érvényűek. Ezért talán az első fejezetben, de a címben mindenféleképpen jelezni lehetett volna, hogy itt a kollégiumi irodalomnak és kultúrának egy, mégpedig sárospataki szeletéről lesz szó.

A világosan kirajzolódó szándék tehát, mivel a korpusz – még szakmai berkekben is –, alig-alig ismert az elődöktől örökölt: feltárni és *reklámozni* az anyagot. Az ezt megvalósító módszer azonban már nem annyira szokványos. Erről a szerző a következőképpen szól: „Nem elég tehát csak egy szempontú (irodalmi, zenei, néprajzi stb.) megközelítésből vizsgálni ezeket a köteteket. Érdemes komplex vizsgálat tárgyává tenni a kéziratokat, hogy teljes képet kaphassunk a XVIII. századi kollégiumi irodalomról – s ami alapja ennek, a kollégiumi diákkultúráról” (9.). Tisztában vagyok azzal, hogy nem lenne szerencsés, ha az előbbi feladat-kijelölés megvalósítását jelen kötetten kérném számon. Hiszen az a munka csak több évtized

alatt, és számos kutató együttműködésével végezhető el. Ezért most inkább arra teszek kísérletet, hogy felmérjem, miképpen értelmezhetők Nagy Júlia rövidebb távú, immár dokumentálható eredményei a kéziratoss kollégiumi irodalomra irányuló kutatások történetének kontextusában, s hogy mindezek mire ösztönözhetik a további vizsgálódásokat.

Nagy Júlia a diákirodalom műfajainak listázásakor nem tesz mást, mint hogy részletezően leírja a különböző típusú énekek, versek, drámák szerkesztését, és bőséges példaanyaggal illusztrálja megállapításait. A lajstrom nélkülözhetetlen lesz a további kutatásoknál. Ugyanis amellett, hogy felsorolja szinte az összes adatolható szövegcsoporthoz, a művek felépítésének tipologizálása a textusokban kialakuló beszédhelyzetek elemzését segítheti. Azon lehet itt csak elgondolkoznunk, hogy a verses műveknek más elv szerinti csoportosítása (énekek – versek helyett vallásos – világi), és együttes vizsgálata milyen új belátásokhoz vezethetne – az általam most nem kis mértékben leegyszerűsített – képlet, azaz a *Csokonai előtti / Csokonai utáni* irányok viszonyának megértésében. Például jobban megismerhetnénk a halotti énekek és az azokhoz kapcsolódó – a költészet-történeti hagyományt újrainva továbbvivő – halotti búcsúztató versek közötti történeti átmenetet. Megláthatnánk, hogy ebben a korpuszban milyen módon alakítják át az utóbbiak a közösség-szerveződésért felelős (ének-versi) beszédhelyzet-rendszert.

Az előbbi kérdések azért maradtak a szerző érdeklődési horizontján kívül vagy annak peremén, mert –ahogy már idéztük – legalapvetőbb előfeltevése az, hogy ezeknél a műveknél nem elégséges az irodalom(történet)i szempont. Leginkább a drámák esetében hangsúlyozza ezt, azt javasolván, hogy a színjátékokat érdemesebb pedagógia(történet)i aspektusból elemezni. Ugyanis ezeknek a drámáknak (és verseknek) nincs semmilyen esztétikai, irodalmi értékük. Ezért célszerűbb a sablonok alapján készített, és a „deákos” ismereteket a populáris regiszterrel keverő (tan)szövegeknek az oktatásban betöltött szerepét vizsgálni. Ezek a megnyilatkozásai azért érdekesek, mert olyan értékítéleteken alapulnak, melyektől a szerző éppenséggel el akar távolodni. A Nagy Júlia-féle és az őt megelőző irodalomtörténeti értékítéletek hasonlóságát következő áttekintésem bizonyíthatja.

(Kötet és kontextusa)

Kölcseytől kezdve, Toldyn és Erdélyin keresztül Aranyig sokan foglalkoztak a 17–18. századi közköltészeti anyaggal. Különbségeik ellenére (pl. nem ugyanazt értik a „népies” és a „népszerű” terminusok alatt) mindegyikük vallja azt a herderi koncepcióból kifejlődő romantikus elképzelést, mely szerint a népköltészet nem más, mint a „leszálló” régi elitköltészet – és így a nemzeti eredetiség – konzerválója. A legalsóbb rétegekben gyökerező népköltészettel állítható szembe a kollektív költészet egy másik vonulata, a „népszerű” versszerzés. Ez annak az eredménye, hogy a „magas” kultúra elemei a „leszállás”, a kollektivizálódás során nem jutnak el a tiszta gyökerekig. Elakadnak, és kialakítanak egy populáris közköltészeti irányt, az értelmiség középrétegének ponyvairodalmát, amit Nagy Júlia sem tart valódi költészeti értéknek. A processzus lefolyását az értekezők általában a 18. század „nemzetietlen”-nek nevezett időszakára (1711–1772) datálják. Így alakult ki a Toldy-féle kettős kánon (Zrínyi – Gyöngyösi). Irodalomtörténet-írásunk atyja ezzel tudta biztosítani azt, hogy egyszerre legitimálja kortársai törekvéseit a múlt bizonyos, örökérvényű klasszikusaival (Zrínyi), és konzerválva megőrizze a múlt más, csak saját korukban népszerű irányzatait (Gyöngyösi).

A fentiek tanulsága szerint a kizárólag irodalom(történet)i szempontokat alkalmazó megközelítések egy *kiégett, terméketlen* területen találják magukat, ha a diákirodalmat kutatják. Horváth János *Fejlődéstörténetének* bizonyos megjegyzései azonban rávilágítanak arra, hogy ez a populáris költészet is rétegzett volt. Létezett egy, elsősorban a református kollégiumok falain belül meghonosodott vonulata, mely Gyöngyösit tartotta követendő példának, és „deákos műveltség”-re alapozott öntudatával megkülönböztette magát a faragatlan „rigmus-csinálóktól”. Horváth János szerint igaz, hogy az előbbi irányzat – az utóbbihoz hasonlóan – maga is hozzájárult saját hagyományához *elponyvásításához*, azonban így is ez lett az a *táptalaj*, amit (elsősorban Arany) a szükséges *átszűrési* és *tisztítási* folyamatok elvégzése után a nemzeti költészet alapjává tettek.

Mit kezdhet tehát manapság irodalomtörténet-írásunk ezzel az igen csak heterogén és amorf anyaggal, azaz a 18. századi kéziratos kollégiumi irodalommal, s egyáltalán az akkori, többnyire még feltáratlan közköltészeti szövegekkel? Most, a huszadik század utolsó, és a huszonegyedik század első éveiben, amikor különböző szerzők egyre gyakrabban irányít-

ják figyelmünket erre az elhanyagolt korpuszra. Zentai Mária például azt hangsúlyozza, hogy Csokonai életművéből nem szabad kimetszeni a költő dévaj verseit, s így nem feledkezhetünk meg az azt megelőző hagyományról. Küllős Imola egy tanulmányában bemutatja, hogy a feltehetően a puritán Angliából honosított vallásos propagandairódlalom kliséjére miképpen hagyományozódott át a 19. századi, inkább már társadalmi és politikai kérdésekkel foglalkozó paródia- és gúnyirodalomra. Nem feledkezhetünk meg két fontos szövegkiadásról sem. A Kovács Sándor Iván által szerkesztett *Mesterkedők*, illetve a Küllős Imola gondozásában megjelent, *Közköltészet 1. Mulattatók* című kötetek újabb és újabb vizsgálódásokra készíthetik a kutatókat. Nem tűnik elhamarkodottnak az a kijelentés, mely szerint a jövőbeni elemzések nem háríthatják el maguktól azt a feladatot, hogy végre számot vessenek az *alkalminak* vagy *alkalmazottnak* is nevezett költészeti alkotások – egyesek által nem túl sikeresnek, művészinak ítélt – szövegszerű összetettségével. Úgy tűnhet, ez a korpusz segíthet belelátnunk abba, hogy milyen költészettörténeti változások alakították azt a folyamatot, melynek során kialakult maga a „líra-olvasás”. Tehát az a szokásrend, mely a verses szöveg értelmezését a megszólaló hangot körülfogó tudattól teszi függővé. Az ilyen vizsgálódásnak érdekes terepe a halotti búcsúztató-irodalom, melynek darabjaiban a legkülönbözőbb személyek, szólások szólalnak meg eltérő beszédhelyzetekben. S az idők során a szóban forgó szövegek természetesen más-más módon valósítják ezt meg. A kollégiumi diákköltészet és tágabb értelemben a közköltészet, köztes állomásként fontos információkkal szolgálhat arról a változási folyamatról, melynek során – Toldy Ferenc szerint – az irodalom a jelenlévő közönség közvetlen megszólításából (rég irodalom), a művész és az olvasó néma társalkodásává vált (új irodalom). Még mindig fennálló kérdés: „rég i” és „új” határmezsgyéjén milyen helyet foglal el, milyen szerepet tölt be a sokszor irodalomalattinak titulált populáris költészet? Milyen hagyományokat folytat és miként alakítja át azokat? S milyen irányzatok kanyarodnak vissza hozzá, s miképpen tisztítják meg azokat?

A válasz megfogalmazásához visz minket közelebb Nagy Júlia könyve.

ATTILA SEBESTYÉN

Discovering the Literature of Calvinist Colleges?

Remarks to Júlia Nagy's Book

In the recent centuries the literature of Calvinist colleges was meant to be the verse-manuscripts and hymn-books of 1780-1830's period. These texts were treated as works of no aesthetical value produced under the influence of a poet(ic) genius, Csokonai. Nagy Júlia, in her book, makes an attempt to reveal and promote this material which still seems to be unexplored – even among the experts. She offers the possibility of a complex and more systematic observation through ethnographical, musical and literal-aesthetic aspects, yet, the author still operates with the above mentioned principles. There are opinions saying that this popular poetry was not so worthless and homogenous. Even one of its streams created the basis of the national poetry in the 19th century. So, the significance of these texts is that they can present the development of lyric-reading process, from the direct addressing to the solitary conversation between the artist and the reader.

MAITZ PÉTER

EGY REJTÉLYES KAPCSOLAT NYOMÁBAN – A NYELVÉSZ SZEMÉVEL: Megjegyzések Széchenyi magyar nyelvtudásáról Kéri Edit könyve kapcsán

Valóban igaz lenne az a mára immár akadémiai körökben is elterjedt nézet, mely szerint gróf Széchenyi István, a Kossuth által legnagyobb magyarnak nevezett reformkori politikusunk fiatal korában egyáltalán nem is tudott magyarul? Mikor és miként sajátította el a magyar nyelvet, miféle nyelvi kompetenciával rendelkezett a kétségtelenül többszörösen többnyelvű mikro- és makrokörnyezetben szocializálódott Széchenyi? E kérdéseknek: Széchenyi nyelvi repertoárjának, a nyelvelsajátítási folyamat kronológiájának, mindenekelőtt pedig Széchenyi magyar nyelvtudásának tisztázását tűzte ki céljául Kéri Edit 2000-ben megjelent kismonográfiája¹, mely a szerző idevágó – s különböző fórumokon korábban már részbenként publikált – könyv- és levéltári kutatási eredményeit, valamint a szóban forgó kérdéskörben ezen kívül rendelkezésre álló egyéb ismeretanyagot összegzi és veszi az említett kérdésfelvetések szempontjából részletesen nagyító alá.

Amint azt tehát már a könyv címe is jelzi, a fent említett mű kérdésfelvetése – s ezt mindjárt az elején szükségesnek tűnik hangsúlyozni – nem tudományos, bár rajta keresztül a szerző kétségtelenül olyan ismereteket tár föl, melyek adott körülmények között tudományosan is, a történettudomány mellett mindenekelőtt pl. a (történeti) szociolingvisztika, de akár a pszicholingvisztika vagy a történeti neveléstudomány számára is relevánsak és hasznosíthatók. Kéri Edit munkája, ahogyan erre a kötetet záró ajánló soraiban Benkő Loránd akadémikus is rámutat, a fent említett kérdések tisztázásán keresztül mindenekelőtt nemzeti célokat: a nemzeti közműveltség fejlesztését és a nemzeti-történeti tudat ébrentartását kívánja szolgálni. Mindez viszont egyúttal azt is jelenti, hogy a kötet egy ideológia holdudvarában fogant, ami persze önmagában még nem lenne

---

¹ KÉRI Edit: *Mikor tanult meg Széchenyi magyarul?* Budapest, Magyarok Világszövetsége Magyarok Háza, 2000. 103.

baj, ám ez az ideológiai fogantatás jelen esetben – sajnos – a feldolgozott források kezelésére és interpretációjára is rányomta a bélyegét. Erről azonban később. Először, mielőtt a munka részletesebb kritikai elemzésébe, módszertani és tartalmi tanulságainak taglalásába fognánk, lássuk, miről is van valójában szó.

1. Mikor tanult meg Széchenyi magyarul?

A számos lexikonban, kézi- és szakkönyvben olvasható vélekedéssel szemben, mely szerint Széchenyi csak első politikai fellépése (1825) előtt, tehát 34 éves kora körül tanult meg magyarul, Kéri Edit munkája azt a tételt igyekszik autentikus források teljességre törekvő felkutatásával és elemzésével igazolni, hogy Széchenyi – a német mellett – már gyerekkorában megtanult, ill. jól tudott magyarul (is), ami egyebek mellett főként annak volt köszönhető, hogy esetében már a primer szocializáció is magyar nyelven folyt, azaz hogy „otthon is magyarul beszéltek”. E tétel alátámasztására a szerző korabeli dokumentumok egész sorát vonultatja föl és elemzi: Széchenyi gyerek-, ill. fiatalkori leveleit, emlékkönyvi bejegyzéseit, gimnáziumi bizonyítványait és füzeteit, de ezek mellett az elsődleges források mellett néhány idevágó, s kétségtelenül bizonyító erejű kijelentés erejéig megszólalnak a kortársak is. S az eredmény egyértelmű: számos forrás, melyek legtöbbször Kéri üdvözlendő módon a fakszimiléjét is közli, egyöntetűen és kétségtelenül azt igazolja, hogy Széchenyi a híresztelésekkel ellentétben már egészen fiatal korában használta, tehát ismerte a magyar nyelvet, azaz már gyerekkorában megtanult, tehát tudott – valamilyen, de a rendelkezésre álló adatok alapján pontosan nem rekonstruálható mértékben, ill. szinten – magyarul.

Ezen a kérdésfelvetés szempontjából alapvető konklúzió túlmenően Kéri Edit az egyes források elemzését követően számos további részletkérdésre vonatkozóan is igyekszik határozott következtetéseket levonni. E próbálkozásai során azonban számtalanszor olyan állításokat tesz, azaz olyan eredményekre jut, amelyek a rendelkezésre álló, ill. vizsgált adatokból nem következnek. Ebből fakadóan szükségszerűnek tűnik a továbbiakban – a teljesség igénye nélkül – néhány, ezzel a problémával összefüggő, fontosabbnak tetsző nyelvi, ill. nyelvészeti részletkérdésre kitérnünk.

2. Módszertani megjegyzések

A könyv elején a szerző több oldalon keresztül ismerteti és kommentálja Széchenyi bátyjának, Lajosnak az emlékkönyvét. E dokumentum jelentőségét az adja, hogy ebben található Széchenyi eddig előkerült legrégebbi, minden bizonnyal az 1799-es esztendőből származó kézírása – méghozzá magyarul! Mindössze egyetlen szó: *Pista*, ami azonban annyit mindenesetre ékesen bizonyít, hogy az ekkor alig nyolcesztendőös Széchenyi már rendelkezett valamiféle magyar nyelvtudással. Ám alighanem mindenképpen túlzás ennek az egyetlen szónak kapcsán „tökéletes magyarságról” beszélni (24.), ahogy azt idevágó elemzéseinek és fejtegetéseinek lezárásaként Kéri Edit teszi. Még kevésbé következik ennek az egy szónak a helyes leírásából, s ugyanúgy a család többi tagjának magyar nyelvű emlékkönyvi bejegyzéséből, hogy a – többnyelvű (!) – „Széchenyi-család otthon magyarul beszélt” (26.). Egyfelől azért nem, mert ne feledjük, a 18–19. század fordulójának arisztokrata köreiből vagyunk, ahol az emlékkönyvi bejegyzés a kommunikációnak egy, a végsőkéig ritualizált formáját testesíti meg, és minden valószínűség szerint – legalábbis részben – egészen más konvenciókat, normákat és ideálokat követ(het), mint a spontán és informális, pl. családon belüli orális kommunikáció. Másfelől azért sem, mert többnyelvű egyének esetében semmiképpen sem szükség-szerűen igaz az az állítás, hogy az, aki magyarul (is) tud (leírni egy szót), ténylegesen magyarul is beszél a hétköznapi életben.

A kötet kérdésfelvetésének szempontjából megkülönböztetett jelentőséggel bír az a levél, melyet Kéri az emlékkönyv elemzését követően vesz nagytű alá. Ezt Széchenyi 1803-ban, tehát 12 esztendőös korában írta Pestről Pap Ferenc jószágigazgatónak – éspedig szintén magyarul. A dokumentum értékét és jelentőségét növeli, hogy összefüggő szöveget alkot, valamint magánlevél lévén mentes attól a merev konvencionalizáltságtól és ritualizáltságtól, mint ami az emlékkönyvnek sajátja. Mind tartalma, mind pedig stílusa és nyelvi megszerkesztettsége magas fokú spontaneitást mutat, így kívülálló személy segítségével aligha feltételezhető. Ezáltal pedig – az emlékkönyvi egyszavas bejegyzéssel szemben – gyakorlatilag minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Széchenyi már gyerekkorában képes volt magát viszonylag helyesen és jól érthetően magyarul kifejezni. A kötet szerzőjének azon kijelentése azonban, mely szerint „a levél csodálatos bizonyíték arra, hogy [Széchenyi] kitűnően beszélt és írt magyarul, ma-

gyarul gondolkodott 12 éves korában, esze ágába se jutott németül írni” (28.), megint csak – finoman szólva – túlzás. A „kitűnő” jelző ellen szól mindenesetre a levél szövegében előforduló több olyan nyelvi hiba, mely egyértelműen német nyelvi interferenciára vezethető vissza, s éppen ezért adott esetben éppenséggel az aszimmetrikus kétnyelvűség jeleként is értelmezhető, azaz akár arra is utalhatna, hogy Széchenyi (ekkortájt) ‘jobban tudott’ németül, mint magyarul. (Ez pedig megint csak arra engedhetne következtetni, hogy több gyakorlata volt a német nyelvű kommunikációban, mint a magyarban.) Kéri mondatának utolsó két állítása pedig, s ez talán behatóbb fejtegetések nélkül is belátható, egészen egyszerűen mindenféle empirikus alapot nélkülöz, és sokkal inkább a szerző érzelmein, attitűdjein, mintsem a valós tényeken, ill. adatokon alapszik.

Szintén 1803-ból származik az a levél, melyben a 12 éves Széchenyi, megint csak magyar nyelven, megköszöni apjának a „Magyar Könyvház”, a későbbi Széchenyi-Könyvtár ajándékba kapott katalógusát. E sorok alig egy hónappal a Pap Ferenchez írt levél után keletkeznek, figyelemre méltó azonban, hogy nyelvi és stiláris megformáltságuk mégis magasan felülmúlja az előző levél színvonalát. Ez azonban valójában nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a szülő és gyermek közti – mindenekelőtt írott – kommunikáció a 18., de még a 19. század folyamán is szélsőségesen ritualizált keretek közt zajlik a felsőbb társadalmi rétegekben és osztályokban. Az arisztokraták, közép- és nagypolgárok gyermekeinek az év különböző (ünnepi) alkalmaira készült köszönő és üdvözlő leveleiben kész formulák, egész mondatok köszönnek vissza újra meg újra, ami egyértelműen e levelek sokkal inkább rituális, mintsem ‘praktikus’, ill. spontán jellegét mutatja. Ezt a rituális jelleget erősíti egyébként Széchenyi szóban forgó levelének feltűnő ünnepélyessége, valamint a kalligrafikus, rendkívül aprólékosan kimunkált írás is, mely sajátosságok különösen a Pap Ferenchez írt levéllel szemben tűnnek fel. S ezek a jegyek egyúttal azt is példázák, hogy itt egy olyan, bizonyos társadalmi formációkhoz kötött szövegfajttával van dolgunk, melynek célja nem annyira az információátadás, hanem sokkal inkább a szülő és a gyermek közti érzelmi kapcsolat rituális eszközökkel való fenntartása, ill. erősítése. A levelet író gyermektől elvárt ‘teljesítmény’ sem az információ-átadásban rejlik, hanem a maximális nyelvi és stiláris kimunkáltságban és adekvátságban, valamint a már-már művészi kézírásban, mely egyébként legtöbbször egy előre elkészített szöveg lemásolásának eredményeként születik. Mindezek alapján pedig való-

színűsíthető, hogy e levél – az említett kritériumoknak, ill. elvárásoknak való megfelelés érdekében – gondos előkészületek után, idegen, feltehetően tanári, szülői és/vagy egyéb segítséggel íródott. Alighanem ez a magyarázat a szóban forgó két szöveg közti feltűnő nyelvi és stíláriis különbségre. Az ebből a körülményből adódó módszertani tanulság pedig az, hogy miután tehát a szóban forgó szöveg – a jószágigazgatóhoz szóló levéllel szemben – aligha tekinthető a fiatal Széchenyi spontán magyar nyelvi, ill. stíláriis kompetenciája hiteles tükrének, idevágó következtetések levonásához is nem, vagy csak nagyon szűk keretek között és rendkívüli óvatossággal, körültekintéssel szolgáltatathat kiindulási alapot.

Ezzel szemben meggyőző bizonyítéknak tekinthetők például Széchenyi gimnáziumi bizonyítványai, melyeknek Kéri által közölt idevágó latin bejegyzései – „Gnarus Linguae Patriae” (1803), „Lingvam Hungaricam ut pote Sibi domesticam callet” (1804) – mind egyértelműen amellett szólnak, hogy Széchenyi már ifjú korában beszélt a magyar nyelvet. S ugyanígy figyelemre méltóak azok a sorok is, melyeket Széchenyi maga ír 1826-ban gróf Vay Ábrahámnak, s melyeket Kéri könyvének 69. lapján idéz: „Olly jól magyarul írni nem tudok, mint tudnék, hogy ha mint nagyobb ifjú koromban az Atyám házából el nem vállom, és ifjúságomnak nagy részét külföldön nem töltöttem volna.” E sorok, az atyai házra való utalás és annak a nyelv, ill. a nyelvhasználat szempontjából a külfölddel való szembeállítására ugyanis ezúttal valóban arra engednek következtetni, hogy Széchenyi édesapjának házában a magyar (is) az érintkezés nyelve volt.

Összefoglalva az eddig mondottakat: Kéri Edit a felsorakoztatott, itt azonban csak néhány kiragadott példa erejéig ismertetett adatok bemutatásán keresztül meggyőzően bizonyítja felállított tételének helyességét; a könyvet elolvasva alighanem az olvasóban sem maradhat kétség afelől, hogy Széchenyi már gyerekkorában beszélt és használta a magyar nyelvet. A szerző által elemzett, és – mint ahogy erre korábban már utaltunk – igen bőséges forrásanyag azonban nem teszi lehetővé számos ide vonatkozó részletkérdés pontos és végleges tisztázását, noha Kéri erre vonatkozóan több helyen kísérletet tesz sőt határozott állítást fogalmaz meg. Egészen pontosan a következő kérdésekről van szó:

1. Mi volt a spontán orális kommunikáció nyelve Széchenyi gyerekkorában a családi háznál? Mindvégig s mindenkivel, tehát kizárólag és következetesen a magyar, avagy ebben az összefüggésben is két-

nyelvüegről, tehát kétnyelvű (német-magyar) szocializációról beszélhetünk?

2. Pontosán mikor kezdett el Széchenyi magyarul tanulni?
3. Melyik nyelven tanult meg Széchenyi először: németül vagy magyarul?
4. Anyanyelvként, vagy idegen nyelvként tanulta a magyart?

E kérdések pedig egyúttal már egy további, rendkívül összetett problémához is elvezetnek, melynek megoldása azonban ismételten csak közel sem annyira evidens, mint ahogy azt Kéri Edit kijelentései sugallják a könyv több pontján is. A szóban forgó kérdés az anyanyelv kérdése, amelynek a továbbiakban célszerűnek látszik néhány gondolatot szentelni.

3. Széchenyi anyanyelve

Az első idevágó és tisztázandó kérdés, hogy mit is értünk valójában 'anyanyelv' alatt. Sokan sokféleképpen értelmezik és használják ugyanis a szót, s a) az édesanya, ill. a szülők (anya)nyelvét; b) az elsőként, rendszerint még az intézményes szocializáció kezdete előtt megtanult nyelvet; vagy akár c) a funkcionális szempontból elsődleges nyelvet értik alatta. Nem utolsósorban pedig olyan értelmezés is létezik, mely szerint az tekintendő az ember anyanyelvének, amit sajátmaga – bármilyen megfontolásból – az anyanyelvének tart.

Ezek a kritériumok egynyelvű, ill. egynyelvű szülőktől származó egyének esetében ugyan – legtöbbször – valóban mindig ugyanazt a nyelvet láttatják anyanyelvként, többnyelvű s többnyelvű környezetben szocializálódott személyek esetében azonban a helyzet már közel sem ilyen egyszerű. Más szóval: ha arra a kérdésre keressük a választ, mi is volt Széchenyi anyanyelve, értelemszerűen a válasz is a szerint fog alakulni, hogyan definiáljuk az 'anyanyelv' fogalmát.

Kéri Edit munkájában azonban sajnos nem találkozik ilyen definícióval az olvasó. Így aztán legfőljebb csak sejtheti, milyen értelemben használja a szerző a szót. Annyi azonban ennek ellenére is világosan látszik, hogy Kéri eleve a magyart tekinti Széchenyi anyanyelvének, noha ez a fent felsorolt nyitott kérdések ismeretében, ill. az imént elmondottak fényében

egyáltalán nem ilyen egyértelmű.² S ezen a tényen az sem változtat, hogy Kéri Edit jóvoltából több, a könyvben közölt és kommentált levélből tudjuk: maga Széchenyi a magyart tartotta anyanyelvének, annak ellenére is, hogy, amint fent láttuk, fiatal korában, de saját bevallása szerint felnőttként is (vö. pl. a könyv 51. lapján közölt levelet), nem elhanyagolható nyelvi nehézségekkel küzdött.

S végezetül, az anyanyelv problematikájának összetettségét s e szókönyelvi használatának következetlenségét szemléltetendő, még egy utolsó, talán nem érdektelen megjegyzés. Könyvének 13. lapján Kéri egy történész állítását idézi, aki szerint Széchenyi csak húszéves kora után tanulta meg az anyanyelvét (azaz a magyar nyelvet – M. P.). Ez az állítás, mint azt ezen a ponton már láthatjuk, egyszerre két ellentmondást is tartalmaz. Egyrészt ellentmond a tényeknek, amennyiben Kéri Edit munkája, ill. az abban közölt gazdag forrásanyag meggyőzően bizonyítja, hogy Széchenyi már gyermekkorában megtanult magyarul. Másrészt, miután az idézett mondatban az *anyanyelv* szó szerepel, a mondatban megfogalmazott kijelentés azt a meglehetősen abszurd állítást is implikálja, hogy

---

² Ezzel ellentétes véleményt képvisel többek között GYÖRFFY Miklós is egyik legújabb, kifejezetten Széchenyi kétnyelvűségének szentelt tanulmányában (*Im Spannungsfeld zwischen privatem und öffentlichem Leben. Die Zweisprachigkeit des Grafen István Széchenyi (1791–1860)*. In: MÁDL, Antal & MOTZAN, Peter (Hrsg.): *Schriftsteller zwischen (zwei) Sprachen und Kulturen*. Internationales Symposium, Veszprém und Budapest, 6–8. November 1995. München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1999. 69–74.). Cikkének felütéseként Györffy határozottan kijelenti, hogy a »legnagyobb magyar« anyanyelve a német volt, a magyart – a latinhoz, a franciához és az olaszhoz hasonlóan – idegen nyelvként tanulta (vö. 69.). Miután azonban Györffy a szóban forgó tanulmányában – annak jellegéből fakadóan – sokkal inkább csak konstatál mintsem érvel és adatol, sajnos nem derül fény arra, hogy mit ért pontosan Széchenyi 'német anyanyelve' alatt, ill. mely tények, hipotézisek alapján fogalmazta meg idevágó következtetését. Arra a nagyon fontos körülményre azonban – Kériver ellentétben – felhívja a figyelmet, hogy Széchenyi mind naplóját, mind szüleihez és két fiútestvéréhez szóló leveleit, mind pedig Döblingből fiához intézett intelmeit kivétel nélkül németül írta, s ugyanígy feleségével is kizárólag németül kommunikált, szóban és írásban egyaránt (vö. 70. kk.). Azaz: az írott kommunikáció magán jellegű, (leg)informálisabb színterein, melyeken általában ténylegesen az 'anyanyelv' dominál, Széchenyi gyermekora után következetesen a németet, nem pedig a magyart használta. Ahogy Györffy fogalmaz: „In der deutschen Sprache fühlte er sich in Sicherheit, gleichsam zu Hause” (73.).

Széchenyi egészen húszesztendős koráig nem az anyanyelvén, hanem egy idegen nyelven beszélt...

4. Sine ira et studio

A fentiekben Kéri Edit könyvének néhány alapvető, nyelvi, ill. nyelvészeti szempontból (is) érdekes és releváns *tartalmi*, ill. *módszertani* mozzanatára koncentráltunk. Nem kerülhetjük el azonban, hogy e rövid cikk végén legalább néhány megjegyzés erejéig vissza ne térjünk a könyvnek a kezdetben már említett ideológiai telítettségére, mely – legalábbis részben – nyilván magának a témának ideológiai terheltségéből fakad.

Kéri Edit munkáját olvasva ugyanis az embernek óhatatlanul az a benyomása támad, hogy egy, a nemzeti önérzetében mélyen megsértett szerző könyvét tartja kezében, aki a híresztelések ellenében görcsösen és minden áron igyekszik bebizonyítani, hogy nemzetének emblematikus alakja, Széchenyi István már gyerekkorában megtanult magyarul. Ezt a benyomást kelti, ill. erősíti a műnek mindenekelőtt két – sajnálatos – attribútuma.

Egyfelől a könyvben számtalan helyen elszórtan felbukkanó s gyakran a végsőig szubjektív megjegyzések halmaza, ill. ehhez kapcsolódóan a minősítéseknek Kéri által alkalmazott rendszere. Rendkívül zavaró, hogy az olvasónak szinte minden fejezetben a szerző leplezetlen és sokszor heveny érzelmeivel kell konfrontálódnia; azzal, hogy bizonyos tények vagy állítások a könyv írójának „döbbenetes” vagy éppen „megrázó” (13.) élményt jelentenek. De a tárgyilagos problémakezeléshez szokott olvasó számára ugyanilyen zavaró az is, mikor Kéri bizonyos mondatait így vezeti be: „Melengette a szívemet...” (16.), „Megdobbant a szívem.” (87.), „Mily nagy volt az örömöm...” (88.). S mindezek után persze már az sem okoz komolyabb meglepetést, amikor könyvének 97. oldalán, az egyik fejezet zárásaként Kéri így kiált fel: „Hagyják már a nyelvtudását!” (97.).

A másik rendkívül problematikus momentumról pedig valójában már szóltunk: Kéri Editet tételének görcsös bizonygatása, ill. a higgadtság és a tárgyilagosság hiánya sokszor elhamarkodott, túlzó, egyszerűen valótlan vagy legalábbis több szempontból megkérdőjelezhető állításokra ragadtatja. Ezen állítások közül többet már részletesebben kommentáltunk, álljon itt mindössze két további idevágó példa: Kéri a 84. oldalon ezt írja: „Széchenyi többet tudott szerintem a magyar történelemből, mint esetleg

azok az irodalomtörténészek, akik őt műveletlennek írták”. S nem sokkal ezután, a 96. oldalon a nyelvészekre kerül a sor. A szerző Széchenyinek a magyar nyelv védelme és pallérozása érdekében kifejtett tevékenysége kapcsán minden érvelést mellőzve kijelenti: „Egy nyelvész sem tett annyit, mint ő”.

Részben ezekkel a sajátosságokkal függ össze nyilván az is, hogy a könyv stílusa zavaróan egyenetlen, sokszor személyes, gyakran kifejezetten köznyelvi fordulatokkal operál, s alapvetően rendkívül távol esik a tudományos értekező próza szikárságától, az arra jellemző ökonomikus és világos előadás- és megfogalmazásmódtól.

5. Összefoglalás

Kéri Edit a magyar nemzet történelmének egy apró, ám sokat vitatott mozzanatát választotta vizsgálódásainak tárgyául, azzal a céllal, hogy bő forrásanyaggal alátámasztva véglegesen tisztázza a kérdést: Mikor tanult meg Széchenyi magyarul? S noha könyve nem csekély mértékben redundáns, azaz a fenti kérdésfelvetés szempontjából számos irreleváns információt és fejtegetést is tartalmaz, célját mégis kétségtelenül eléri, amennyiben meggyőzően bizonyítja a fentiekben már többször említett tétel helyességét: Széchenyi a híresztelésekkel ellentétben gyermekkorában megtanult magyarul. A szóban forgó kérdés megválaszolásához Kéri számos eddig ismeretlen forrást derített és használt föl, s ezeket a már korábban feltárt ismeretanyaggal kiegészítve meggyőző eredményre jutott. Ez utóbbi tényen pedig az sem változtat, hogy a szerző a téma kifejtése során saját ideológiailag terhelt tételének rabjává vált, ami viszont sajnálatos módon nem jelentéktelen módszertani és stíláriis túlkapásokhoz, ill. számos részletkérdés vonatkozásában elhamarkodott kijelentésekhez vezetett.

Összességében tehát – minden kifogás ellenére – mégis elmondható, hogy Kéri Edit könyve – elsősorban a benne közölt gazdag forrásanyag-nak köszönhetően – értékes munka, mely a téma iránt érdeklődő nagyközönség mellett történészek, nevelés- és iskolatörténészek, valamint nyelvészek érdeklődésére is számot tarthat.

PÉTER MAITZ

Széchenyi und die ungarische Sprache. Randbemerkungen zum Buch von Edit Kéri

M. PANDUR JULIANNA

*ADALÉK A MAGYARORSZÁGI SZLAVISZTIKAI
KUTATÁSOKHOZ*

*ПЕТЕР КИРАЙ: ИСТИННАЯ ПОВѢСТЬ О КРИЛЛѢ И
МЕФѢДИИ София 2001. 222. [KIRÁLY PÉTER: IGAZ
TÖRTÉNET CIRILLRŐL ÉS METÓDRÓL. SZÓFIA, 2001.
222.]*

A szláv kultúra és írásbeliség megteremtőinek, Szent Cirillnek (826–869) és Szent Metódnak (815–885) élete és munkássága napjainkig a szlavisztikai kutatások középpontjában áll. Hiszen minden mű, amely a szláv-ság művelődésével foglalkozik, a Szláv Apostolok munkásságának ismertetésével kezdődik, éppen ezért a legkülönbözőbb nyelveken számtalan mű jelent meg már róluk.

Cirill és Metód tevékenysége a középkori egyetemes keresztény művelődés és egyháztörténet alakulására is hatással volt a 9. században. Munkásságukkal segítették a Róma és Bizánc közötti kapcsolatokat és hozzájárultak a középkori keresztény Európa egységének megőrzéséhez. Ezt a fontos történeti szerepet ismerte el a római katolikus egyház, amikor II. János Pál pápa az 1980. december 30-i „Egregiae Virtutis” levelében Szt. Cirillt és Szt. Metódot Európa védőszentjeinek nyilvánította. Ez az aktus magával hozta azt, hogy a Szláv Apostolok élete és munkássága újra a tudományos érdeklődés körébe került.

A Szláv Apostolokkal foglalkozó szakirodalomban magyar szerzőket is számon tartanak, akik számos rész tanulmányt jelentettek meg különböző aspektusból vizsgálva e neves egyéniségek tevékenységét. Ezek a tanulmányok általában idegen nyelven jelentek meg, ezért ritkábban jutottak el a magyar közvéleményhez. A legjelentősebb magyar nyelvű mű ebben a témában Cirill-Konstantin és Metód élete és működése¹ címmel H. Tóth Imre tollából született. Ebben a könyvben a szerző három (bizánci, 9. századi egyháztörténeti, bolgár) aspektusból vizsgálja Cirill és Metód életút-

¹ H. TÓTH Imre: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged, 1991.

ját és tevékenységét. A könyv népszerűségét mutatja, hogy több kiadásban is megjelent.

A jelen reflexió tárgyát képező tanulmánykötet is ebbe a témakörbe tartozik, amelynek szerzője az ismert magyar szlavista, Király Péter. A kötet ИСТИННАА ПОВѢСТЬ О КΥΡΙΛΛѢ И МЕФΟΔΙИ címmel jelent meg Szófiában a „Drinov Marin prof” Akadémiai Kiadó gondozásában, bolgár nyelven. Tekintettel arra, hogy a Szláv Apostolok tevékenységének egy korszaka kapcsolatos Magyarország 9. századi történelmének egy szakaszával (ennek emlékét őrzi a zalavári Cirill Metód emlékmű), úgy véljük, célzerű részletesebben szólni adni magyar nyelven is erről a kötetéről.

A téma hosszú évek óta foglalkoztatta a szerzőt. Ebben a tárgyban évtizedeken át jelentek meg magyarul és még számos idegen nyelven tanulmányai, cikkei.

A jelen képező kötet mintegy évtizedes kutatómunka eredménye. A kötet előszava a szerző az *'Igaz történet'* feldolgozásának elsődleges céljaként a hitelesség kérdését veti fel, vagyis annak vizsgálatát, hogy az *'Igaz történet'*-ben leírtak mennyiben felelnek meg a történeti tényeknek. További célként Király Péter az *'Igaz történet'* elemzését ígéri nyelvi, belső szerkezeti, forrástörténeti és tartalmi szempontból. Elemző munkájában az összehasonlító forráskritika módszereit alkalmazza, s minden tézist és véleményt, amelyet könyvében felvet objektíve és világosan bizonyít a források vagy más kutatási eredmények szövegeivel. Tegyük hozzá: az általa vizsgált források történeti, nyelvészeti és vallástörténeti jelentőséggel bírnak.

Király Péter 222 lapnyi tanulmánykötetének tárgyát tehát az *'Igaz történet Cirillről és Metódról'* című 67 oldalas „könyvecske” elemzése és más forrásokhoz való viszonyának feltárása képezi. Ez a mű 1823-ban jelent meg a budai Egyetemi Nyomdában „szlaveno-szerb” (egyházi szerb) nyelven. Teljes címe: "ИСТИННАА ПОВѢСТЬ О КΥΡΙΛΛѢ И МЕФΟΔΙИ И О ИЗОБРАЖЕНІИ БОГОДАННЫХЪ КΥΡΙΛΛИЧЕСКИХЪ И СЛАВЕНСКИХЪ НАЗЫКАЕМЫХЪ ПИСМЕНЪ СОСТАВЛЕНА ЕЛЛИНСКИ ОУ СВАТАГО ФΕΟΦΙΛΑΚΤΑ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΑ ΒΟΥΛΓΑΡΣΚΑΓΩ ΣΕΡΒΙΚΑΕΜΑ ΖΕ ΕΣΤΉ ΚΟ ΣΒΑΤΟΜΉ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΚΗ ΧΙΛΑΝΔΑΡΣΚΟΜΉ И ΚΟ ВСЕХЪ ПРОЧИХЪ СΒΑΤМЯ ГОРМ ΜΟΝΑΣΤΗΡΕХЪ ПРЕВЕДЕНА ΖΕ ИКОНМЪ РОДОЛЮБЦЕМЪ НА ПРОСТЫИИ И СЛАВΕНО СΕΡΒСКИИ ΕΖΥΚЪ ВЪ БОУДИНѢ ГРАДѢ ПИСМЕНЪ КРАЛЕВСКАГΩ ВСЕΟΥЧИЛИЩА

ΠΕΣΤΑΝΣΚΑΓΩ 1823” – „Budae die 19 Julii 1823 Imprimatur Georgius Petrovics m.p. Librorum Censor.” Eredeti szövegét, amely Szent Cirill, Szent Metód és Szent Ochridi Kliment (840–916) életét, a szlavennek nevezett írás megalkotását valamint a bolgárok megkeresztelkedésének történetét tartalmazza, Teofilaktos bolgár érsek (1090–1118) állította össze görög nyelven. Kézirata a chilandari monostorban és az Athos-hegy többi monostorában található.

A budai változat kiadója és szerkesztője Dionisij Popović, budai szerb ortodox püspök (1791–1828) volt. A „könyvecske” történetére vonatkozóan Király Péter olyan forrásra talált a Szerb Egyháztörténeti Gyűjtemény kéziratárában (Szentendre), mely a budai kiadás előzményét, az úgynevezett besszarábiai kéziratot tartalmazza.²

A besszarábiai kézirat címlapjának és előszavának tanúsága szerint az 'Igaz történet Cirillről és Metódról' kétnyelvű görög és szlaven (azaz egyházi szláv) kiadásként Gavril besszarábiai metropolita nyomdájában jelent meg 1820-ban. Király Péter szerint azonban „könyvecske” Besszarábiában nem lett kinyomtatva, mivel ennek eredeti, görög-szlaven nyelvű kézirata, javításokkal ellátott, valamint a tisztázott példánya is – a címlap, az előszó és a főszöveg első 16 oldala Szentendrén található a Szerb Egyháztörténeti Gyűjtemény kéziratárában.

A budai Egyetemi Nyomdában megjelent 'Igaz történet' a besszarábiai kéziratnak helyenként javított és módosított, de már egynyelvű szlavenszerb³ (egyházi szerb) kiadása. A magát РОДОЛЮБЕЦ-nek ('hazafi') nevező fordító a nevét nem adta meg.

Király kötetében a rövid előszón kívül nyolc nagyobb rész található. Az első részben (9–12) a szerző arra keres választ, hogy Dionisij Popović milyen szerepet játszott a „könyvecske” szerkesztésében és budai kiadásában, esetleg egyházi szerbre való fordításában. Popović szerepét kiemelendő Király Péter különböző források alapján tüzetesen foglalkozik Popović életrajzával és tevékenységével. Megtudhatjuk, hogy Dionisij Popović görög származású volt, aki Kozaniban. (Nyugat-Makedónia,

² A magyarok említése a Konstantin és Metód legendában, Budapest, 1974. Szent Cirill, Szent Metód és Szent Ochridai Kliment, Teofilakt bolgár érsek által írt görög nyelvű életírásának szlavenszerb fordítása. Buda, 1823: Studia Slavica Savariensia 1994/2 (Szombathely), 6–14.

³ A „szlavenszerb” elnevezés, amelynek előzménye a „szlavenszki” (egyházi szláv nyelv) Ausztriában jelenik meg a 18. század második felében.

Thessalonikitől nyugatra) született. Apja ortodox pap volt. Gyermekkorában csak görögül tudott. Az Athos hegyi monostorban volt szerzetes, több nyelvet (német, latin, török) elsajátított, később pedig szerbül is jól megtanult és olvasta az egyházi szlávot is. Több magas egyházi tisztséget töltött be: Konstantinápoly majd Belgrád és Szerbia püspöke volt, később pedig a budai szerb püspökség méltóságát nyerte el. Irodalmi tevékenysége is figyelemre méltó, Budán az Egyetemi Nyomdában több egyházi művet is megjelentetett.

A második rész (12–32) az *'Igaz történet'* helyesírási, nyelvi és szóképzési kérdéseivel foglalkozik. A helyesíráshoz kapcsolódóan a szerző megjegyzi, hogy a nyomtatásnál egyházi szláv betűket használtak, de hiányzik a veláris nazális jele a ж. A ѣ jel használata pedig, amelyet Vuk Stefanović Karadžić vezetett be, a 19. századra utal. Összehasonlítva az *'Igaz történet'* fonetikáját az óbolgár (ószláv) nyelv fonetikájával, Király Péter a fonetikai különbségek egész sorát vezeti elő a magánhangzók és mássalhangzók területén, külön kiemelve a szerb nyelvre jellemző sajátosságokat, de bemutatva más nyelvi rétegek (óorosz, óbolgár) fonetikai sajátosságait is. Összegzésként megállapítja, hogy az óbolgár eredetű fonetikai jelenségekkel együtt (ъ > ъ; ѡ; ѣ; ѣ; *tj > ѣ; *dj > жд; *ktj > ѣ) jelen vannak a szerb fonetikai változásokat tükröző (ъ > а, ѡ > а, ѣ > е, ѣ > е, *tj > ć, *dj > đ, *ktj > ć) jelenségek is. A szerző a továbbiakban utal arra, hogy a morfológia területén az óbolgár alakok mellett megtalálhatók a szerb nyelv specifikus névszói és igei formái is. A szóhasználatot – tekintve pedig, mivel az *'Igaz történet'* életrajzi mű, amely a három szent, Cirill, Metód és Ochridi Kliment életét és tevékenységét írja le, nagymértékben egy meghatározott körbe tartozik, leginkább egyházi jellegű. A szerző kiemeli, hogy a „könyvecske” szóképzete a szláv alapszókincshez tartozik, amely ismert az óbolgár, óorosz, ószerb szövegekből, de minthogy az *'Igaz történet'* 19. századi fordítás, ezért szóképzetében tükröződnek azok a változások, amelyek évszázadokon át érintették a bolgár, az orosz és a szerb nyelvet.

Király Péter szerint a szóképzéssel kapcsolatban nehéz megállapítani, hogy a prefixum és szuffixum mikor szláv belső fejlődés és mikor külső (görög, latin) hatás. A szerző részletesen foglalkozik a tükrőszavakkal, megadva azok görög illetve latin eredetijét (22–24), és felsorolja a kölcsönszavakat is azzal a megjegyzéssel, hogy ezek a szavak az egyházi élet és az államigazgatás területét érintik. A második fejezetnek a legterjedel-

mesebb részét a **szlaveno-szerb** (egyházi szerb) és a **szlaveno-bolgár** (egyházi bolgár) nyelv összevetése képezi (25–32). A szerző különböző forrásokra támaszkodva, példákon keresztül határozza meg a **szlavenszki**, a **szlaveno-szerb** és a **szlaveno-bolgár** kifejezések viszonyát és jelentését.

A harmadik rész (32–40) az *'Igaz történet'* besszarábiai kéziratával foglalkozik és elővezet minden olyan fellelhető forrást és leírást, amely a kéziraatra vonatkozik. A szerző szavanként hasonlítja össze a besszarábiai kézirat szövegét a budai kiadás szövegével részletesen kitérve a két szöveg közötti hasonlóságra és különbségre.

A könyv negyedik része az úgynevezett forráselemzés (40–73), ahol a szerző felvázolja a témával kapcsolatos eddigi eredményeket, majd az *'Igaz történet'* szövegrészeinek egybevetése céljából szláv, latin és görög nyelvű forrásokat tanulmányoz. A forrástörténeti elemzés tanúságaként Király Péter kiemeli, hogy az *'Igaz történet'* maga is forrásértékű műnek tekinthető. Műfaját tekintve hagiografia, amelyre azonban nem az elvont bölcselkedés, hanem az adatszerűség jellemző.

Az ötödik rész (73–114) az *'Igaz történet'* tartalmi vonatkozásait érinti. Ebben vizsgálja a szerző a Szláv Apostolok életét és tevékenységét, a bolgár írásbeliség megteremtését, a bolgárok megkeresztelkedésének történetét, az óbolgár (ószláv) liturgikus nyelv használatának létrejöttét.

A kötet hatodik része (114–117) az utószó, a hetedik (117–130) pedig a 179 tételből álló bibliográfia, amely felsorakoztatja szinte az egész Cirill-Metód kérdéskörre vonatkozó irodalmat.

A nyolcadik rész (131–183) tartalmazza az *'Igaz történet'* eredeti szövegét és annak bolgár nyelvű fordítását, valamint a rövidítések listáját. A jól szerkesztett kötetben a szokásosnál hosszabb (183–188) angol nyelvű összefoglaló található.

A kötet tartalmát függelék (191–222) zárja, amelyben a szerző különböző forrásokat mutat be.

A Cirill-Metód kérdéskör – a szakemberek alapos munkája ellenére – még nem tisztázott minden részletében. Ezért úgy véljük, hogy az *'Igaz Történet'* *ИСТИННАА ПОВЕСТЬ О КИРИЛЛѢ И МЕФОДИИ* annak ellenére, hogy nem eredeti, hanem hagiografiai művek korábbi forrásaira támaszkodó mű, előkelő helyet foglal el a Cirill-Metód irodalomban, mivel az egyetlen olyan nyomtatott könyv, amely egységes, összefüggő történetként tárgyalja Szent Cirill, Szent Metód és Szent Ochridi Kliment életét.

Király Péter tanulmánykötete új ismereteket és összefüggéseket megvilágító mű, amelyben a szerző gondos filológiai elemzéssel újjólag bizonyította a Szláv Apostolok egyetemes történeti jelentőségét. A kötetet tanulmányozva feltárul előttünk a pontos, a forrásokat tisztelő és jól ismerő filológus Király Péter, akinek a szlavisztika területén végzett tevékenysége példamutató, precizitásából pedig nem csak a fiatal szlavista kutatók tanulhatnak, hanem bárki, aki forráselemzéssel foglalkozik.

KLINDA MÁRIA: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa.* Budapest, 2001, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Országos Széchényi Könyvtár 761 I. – Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Civitatis Budapestiensis asservantur. Composuit Mária Klinda. A gerincen latin felirattal.

A hazai könyv- és könyvtártörténeti szakirodalom egymásután két kiemelkedő értékű művel gazdagodott.

Megjelent Móró Mária Anna tollából a pécsi Klimó Könyvtár katalógusa, melyről szóló ismertetésem a Magyar Könyvszemle 2002. 1. számában olvasható.

Klinda Mária munkája a Szabó Ervin könyvtár ősnymtatványait és antikváit tartalmazza, összesen 982 művet ABC sorrendben; ehhez kapcsolódnak függelékként hat – az állományból törölt – könyvek az adatai.

Bevezetésében a szerző a gyűjtemény kialakulását taglalja, ez a szöveg rész a hazai – jelesül a fővárosi – bibliofilára vonatkozó adatok kincstára, külön figyelmet érdemel. 1954 után azonban sem ajándékozás, sem vétel útján nem gyarapodott ez az állományrész.

Klinda Mária műve úgy születhetett meg, hogy 1982-től lehetőséget kapott a régi könyvekkel kapcsolatos munka intézményes végzésére. Kiss Jenő főigazgatótól; magánleveléből értesültem arról, hogy nyugdíjas évei egy részét is e feladat befejezésének szentelte.

Az ősnymtatványok és antikvák kikeresése az állományból 1967 óta folyt a szolgálati katalógus átnézésével és raktári, helyszíni vizsgálatokkal; e

munka során válogatta ki a szerző a történeti kötéseket is.

Minden könyvről adatlap készült.

A leírások skémája a következő:

1. bibliográfiai leírás
2. példányleírás; a könyv egyedi jellemzői (hiányok, kötés, provenienciális adatok, margináliák, kolligátumok jelölése, a példány irodalma, régi és mai jelzete).

A XXIII–XXXIV. lapokon találjuk az idézett szakirodalom jegyzékét, ennek áttekintése után nyilvánvaló, hogy a mű csak állandó fővárosi tartózkodással születhetett meg, nevezetesen az Országos Széchényi Könyvtár kézikönyvtárának használatával. Örömmel olvastam a jegyzékben a tudós antikváriusok katalógusainak címét (Ranschburg, Borda).

A könyvek leírása és az utalók rendszere Klinda Mária munkájában mintaszerűek; rendkívüli könyvészeti tudásról és nyelvismeretről tanúskodnak.

A mutatók felölelik 1. a nyomdahelyeket, a nyomdákat és a kiadókat. 2. az időrendet, a nyelveket (a latin kivételével), a possessorokat, a kézirásos bejegyzéseket, a kódexlapokba kötött könyveket.

A mutatók után következnek a legfontosabb bibliográfiák és katalógusok alapján kimunkált konkordanciák a szerző csillaggal jelölte, amennyiben a könyv a Szabó Ervin könyvtár példánya alapján került be a német könyvek nemzetközi katalógusába, a VD 16 publikációra váró adatsorába.

A 721–734. lapokon Rozsondai Marianne tanulmánya található a Szabó Ervin könyvtár történeti könyvkötéseiről. A 731–761. képes táblákon az

ex librisek, bélyegzők és könyvkereskedői címkék reprodukciói vannak.

A könyv külső megformálása az Országos Széchényi Könyvtár antikvakatológusának mintájára készült.

A lektori munkát Borsa Gedeon végezte, a szerző másoknak is köszönetet mond segítségükért a bevezetőben.

Klinda Mária művének ott a helye minden olyan könyvtár polcán, ahol régi könyvek kutatásával foglalkoznak. Ismerve szerénységét, egy betűvel megtoldva idézem Horatius sorát: „Exegit monumentum aere perennius”.

OJTOZI ESZTER

Magyar könyvek – magyar századok.
Szerk.: Kollega Tarsoly István. Tarsoly
Kiadó, Bp. 2001. 416 l.

Az elektronikus sajtó és könyvkiadás paradigmaváltása idején akarva-akaratlan szembesülni kell azzal a kérdéssel, hogy nemzetünk kultúráját, művelődését, hogyan s miképpen hatotta át évszázadok folyamán kezdetben az írott, majd Gutenberg óta a nyomtatott betű, ez a szellemi materiát átörökítő anyagi valóság, s hogyan segítette kulturális hagyományaink kiformálódását a *könyv*, amely már kezdetől fogva a szellem és a mesterség/művészet koordinátái között formálódott.

Hazánkban a könyvnek mindig is volt valaminő mitológikus jelentéssikja, több volt mint a tudás tékája, minden megírt könyvünkkel egy nemzet üzent Európának, s ugyanakkor a nagyvilág szívverése lüktetett a magyar könyvek lapjain. Mert a könyv által nyert identitást a magyarság a Kárpátok alatt s harcolta ki magának sajtá-

szuverén szellemi világát, úgy formálván át azt, ami az ősi kultúrából ered, hogy abból magas színvonalú, korszerű, s nem csupán a mában érvényes szintézis szülessék. Magyarság és európaiság szintézise.

Nem jelent meg a közelmúltban olyan összefoglalás, mely reprezentálná a magyar könyv szerepét nemzeti kultúránk tükrében. Szántó Tibor *A szép magyar könyv* (Bp. 1974.) c. főként könyvművészeti szempontú reprezentatív monográfiája óta egységes előadásban nem követhette végig olvasó a magyar könyv történetét, és könyvteremtő szellemi elődeink munkásságának ismerete méginkább viszszaeszközött a szakemberek egyre szűkülő körére. Többek között ezért is örövendetes a Tarsoly Kiadó vállalkozása, mely egyetlen kötetbe sűrítve reprezentálja az időben változó magyar könyv történetét, kiemelve azon eszmei csúcspontokat, amelyek egy-egy nagy mű megjelenéséhez kötődnek, s egyben mérföldkövei is a magyar tudománynak, művelődésnek és kultúrának – egyszóval szellemi értékeinknek.

99 fontos művet választott ki a magyar könyv évezredéből a szerkesztő, Kollega Tarsoly István, „ezzel is jelezve, hogy századik talán pont az, amelyiket az olvasó hiányol”. Valóban roppant nehéz feladat eldönteni, mely művek maradjanak ki egy ilyen válogatásból, s aligha az értékítélet mássága, mint inkább a bőség zavarából fakadó helyhiány az oka annak, hogy a recensens még hosszan sorolhatná a kimaradt művek listáját. Ennek azonban már csak azért sem lenne értelme, mivel nem várható el egy reprezentatív kiadványtól még a relatív teljesség sem, másrészt pedig a válogatás min-

den kényszerű kompromisszum ellenére is roppant szerencsés, mondhatnók markáns kötetet eredményezett. Végigtekintve a magyar kultúra ezer évén az olvasó előtt valóban feltárul az a folyamat, melynek részese a jelenünk, s végül megbizonyosodhat arról is – ha még lettek volna kételyei ezzel kapcsolatban – hogy könyveink fő célja nem csupán a tudomány magas minősége volt, hanem áthatja őket egy sohasem leplezett erkölcsi igény, a lelkek megjobbításának szándéka, egy morális küldetéstudat, mely sok esetben fontosabb a mű által felmutatott tudományos eredménynél is.

Szilárdán hisszük, hogy könyv kultúránk ezer esztendeje a magyarság morális lelkiismeretének fenntartásáért folytatott küzdelem is, egy kezdetben kicsi, később egyre terebélyesedő írástudó réteg sokszor áldatlan lemondást követelő feladatvállalása, missziója, gyakran szélmalomharca s jobbára csak a távoli jövőben megfogant ígértetése. Ezt is hűen reprezentálja a kötet kilencvenkilenc könyvportréja.

A könyvportrék azonban alkotói portrék is egyben, miniatűr esszéikben tárulnak fel kultúrhistóriánk főbb korszakai. A sort a maga nemében és műfajában egyedülálló *Szent István intelmei* kezdi (Bollók János), és a magyar és nemzetközi botanika kimagasló tudósának, Soó Rezsőnek növényrendszertani munkájával (*A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve*) végzi (Priszter Szaniszló). E két időhatár ezer esztendejét végigtekintve a sokrétűség és sokszínűség a jellemző, hiszen ezer esztendő művelődési arculatát kialakító művek alkotói között éppúgy van király, politikus, pap, tudós prédikátor,

művész, író, zeneszerző, botanikus, történész vagy folklorista.

Nem mindennapi élmény szembe-sülni ezer esztendő tudományos törekvéseinek legjavával, s nem csupán az ismert nevekkel, de az elfeledettekkel is, és azokkal, akiket ideológiai és politikai kurzusok löktek a hivatalos kánon perifériájára. Így kap méltó helyet a könyvek sorában Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar története* (Rónay László) vagy Várkonyi Nándor mára már mítosszá vált alapműve, a *Sziriat oszlopai* (Tüskés Tibor) vagy a földrajztudós Teleki Pál munkája, *A földrajzi gondolat története* (Kubassek János), és egyenesen a meglepetés erejével hat a mára szinte teljesen elfeledett Löw Immanuel neve és hatalmas műve, a *Die flora der Juden*, mely nem csupán a zsidó irodalom növényneveit tartalmazza, hanem teljes művelődéstörténeti monográfia is, s egyben modellje két kultúra, a zsidó és a magyar szintézisének, példája az ebből fakadó kettős kötődésnek (Csoma Zsigmond).

Vissszafelé haladván az időben a szerkesztő már kikristályosodott értéktételekre támaszkodhatott, hiszen az *Intelmek.*, a *Gesta Hungarorum* vagy a *Képes krónika* (Kristó Gyula) éppúgy mérföldkövei tudományos múltunknak, mint az Európa-szerte elhíresült, ám idehaza alig olvasott Temesvári Pelbárt (*Aureum rosarium theologiae*) (Vida Tivadar), vagy az elsőként törvénykönyvet összeállító, így a magyar feudális jogot nyomtatott formában kodifikáló Werbőczy István (*Tripartitum*) (Horváth Attila). Igazat kell adnunk a szerkesztőnek abban, hogy Brodarics István (*Szinigaz beszámoló a mohácsi csatáról*), Oláh Miklós *Epistolae Familiares*) és Pesti Gábor (*Novum*

Testamentum) valaminő formában szintén csúcspontnak tekintendők (Kulcsár Péter, Török József, Petrőczy Éva), ám érzésünk szerint a magyar erasmisták közül a legnagyobb tudós tehetség mégiscsak „az magyar nípnek” disztichonokban is szóló Sylvester János, aki sajnálatos módon kimaradt a kötetből – legyen ő tehát az a bizonyos századik, melyet e sorok írója hiányol!

A sokarcú XVI. századot a továbbiakban olyan nevek fémjelzik, mint Dévai Bíró Mátyás (*Orthographia Ungarica*), Szerémi György (*Magyarország romlásáról*), Tinódi Sebestyén (*Cronica*), Heltai Gáspár (*Krónika az magyaroknak dolgairól*) (Ladányi Sándor, Veszprémy László, Besenyei József, Kulcsár Péter). Tagadhatatlan, hogy a magyar reformáció útjelzői az olyan egyéniségek, mint Bornemisza Péter (*Ördögi kísértetekről*), Melius Péter (*Herbarium*) és a bibliafordító Károli Gáspár (*Vizsolyi biblia*) (Hubert Ildikó, Kapronczay Károly, Ladányi Sándor), s a magyar psalterium megteremtője, Szenczi Molnár Albert (*Psalterium Ungaricum*), (Iszlai Zoltán), valamint katolikus ellenfelét, Pázmány Pétert hitvitára ingerlő Magyar István (*Az országokban való sok romlásoknak okairól*) (Kulcsár Péter). Az ő markánsan megrajzolt portréjuk vezet át a barokk kor ellentmondásoktól nem mentes kultúrájába. Itt alighanem Pázmány Péter a centrális figura, nem csupán a prédikációi révén, hanem sokkal inkább azért, mert először tesz kísérletet nagyszabású szintézis megalkotására, méghozzá magyar nyelven hoz létre olyan eszmei katedrális, mely nem csupán honi földön első, de beilleszke-

dik Európa legrangosabb teológiai hagyományába. Az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* világában Bitskey István igazítja el az olvasót, meggyőzően bizonyítva, hogy a *Kalauz*-ban kétségkívül a barokk kor alapművét kell látnunk.

Nem kevésbé reprezentatívak a Pázmányt követő nemzedék képviselői: Szepsi Csombor Márton műve, az *Europica varietas* már élményi alapú útirajz (Kovács Sándor Iván), a nemzetmentő elgondolások kétségkívül a magyar Márs-t, Zrínyi Miklóst illetik (*Az török áfium ellen való orvosság*) (Bene Sándor), s a század vége felé kibontakozó későbarokk irodalom pedig egyre inkább a nemzeti tudományosság megalapozására törekszik: Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc (*Magyar encyclopaedia, Pax corporis*) (Mészáros István, Kapronczay Károly). Nem kevésbé markáns áttekintést nyer az olvasó a történeti irodalom változásáról: Istvánffy Miklós (*Magyar historia*) még utoljára képviseli a klasszikus humanista történetírói hagyományt (Kulcsár Péter), utána azonban a történetírás – különösen Erdélyben – az emlékirat szubjektívebb látószögű műfaja felé tolódik el: Szalárdi János (*Siralmas magyar krónika*), Tótfalusi Kis Miklós (*Maga mentsége*), Apor Péter (*Metamorphosis Transylvaniae*) és II. Rákóczi Ferenc (*Emlékiratok*) illusztrálják ezt a folyamatot (Bitskey István, Bodri Ferenc, Kovács Sándor Iván, R. Várkonyi Ágnes), klasszikus bibliafordításainkat pedig Komáromi Csipkés György (*Magyar biblia*) tetőzi be (Ladányi Sándor).

Különösen nehéz feladat a XVIII. századdal kezdődő több mint háromszáz esztendő tudományos irodalmá-

nak reprezentálása. Nem csupán az ug-rásszerűen megszorodó könyvtermés miatt, de azért is, mert az újonnan kialakuló szaktudományok szinte mindegyike már kezdetben produkál valami fontosat, megteszi az első lépéseket a későbbi kibontakozás útján. Így Czvittinger Dávid, Bél Mátyás, Pray György és Bod Péter munkái (*Specimen Hungariae Literatae*, *Notitia Hungariae novae historico geographica*, *Annales Regum Hungariae*, *Magyar Athenas*) már megelőlegezik tudományáguk későbbi módszereit, s elsőként indít vállalkozást pl. Bél Mátyás Magyarország egészének sok szempontú monografikus feldolgozására (Ladányi Sándor, Kubassek János, Kalmár János, Bodri Ferenc). Új nyelvészeti korszakot nyit Sajnovics János finnugor rokonság elmélete (*Demonstratio...*) (Terts István), s elkezdődik Magyarország szellemi, anyagi és társadalmi valóságának analízise, nemzetmentő -felemelő és kulturálistmívelődési programok mentén szerveződik a fény századának magyarországi könyvpanorámája: Tessedik Sámuel, Bessenyei György, Nagyváti János, Kármán József, Berzeviczy Gergely, Gyarmathy Sámuel, Budai Ézsaiás, Pethe Ferenc, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, Lipszky János és Kazinczy Ferenc egy-egy műve jelzi az egyre jobban megizmosodó magyar tudományos műhelyek törekvéseit (*A paraszt ember Magyarországon*, *Jámbor szándék*, *A szorgalmatos mezei-gazda*, *A nemzet csinosodása*, *De commercio et industria Hungariae*, *Affinitas*, *Magyarország története*, *Pallérozott mezei gazdaság*, *Magyar fűvész könyv a Linné alkotmánya szerint*, *Reperitorium locorum objectorumque*, *Fog-*

ságom naplója) (Csoma Zsigmond – Forgács Emma, Tóth Béla, Szabadfalvi József, Szigethy Gábor, H. Balázs Éva, Terts István, Tóth Béla, Fehér György, Wolhné Nagy Ágota, Reisz T. Csaba, Szigethy Gábor).

A XIX. századi Magyarország tudományos alapművei közé tartoznak kétségkívül Széchenyi István munkái (*Hitel*, *Világ*, *Stádium* – Csorba László), ám ettől kezdve egyre inkább szelektálni kényszerül a kötet szerkesztője. Bolyai János (*Appendix*), Berzsenyi Dániel (*A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól*), Wesselényi Miklós (*Balítéletekről*) képviselik a század első felét (Kocsis István, Fülöp Éva, Csorba László, Szigethy Gábor), ám a század második felének, valamint a kiegyezés és a dualizmus korának tudományos teljesítményeiből válogatni azonban már csak önkényesen lehet. Így is nagy nevek és máig érvényes alapművek reprezentálják ezt a korszakot: Fényes Elek (*Magyarország statisztikája*), Bugát Pál (*Természettudományi szóhalmaz*), Kemény Zsigmond (*A forradalom után*), Eötvös József (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*), Szalay László (*Magyarország története*) (Marton Ádám, Kapronczay Károly, Alexa Károly, Bényei Miklós, Fenyő István), s egy kis „csúsztatással” itt kerül bemutatásra Bethlen Miklós 1858–60-ban Pesten megjelent *Önéletírása* is (R. Várkonyi Ágnes). A továbbiakban Horváth Mihály, Semmelweis Ignác, Czuzor Gergely – Fogarasi János, Kriza János, Hunfalvy János Vámbéry Ármin, Orbán Balázs, Kossuth Lajos, Pulszky Ferenc, Herman Ottó, Podmaniczky Frigyes, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József nevei jelzik a

kiegészítés körüli évek és a dualizmus fénykorának nem egyszer úttörő jellegű vállalkozásait, tudományos felfedezéseit, olyan művek sorával, mint *Magyarország történelme*, *Die Aethologie*, *Der Begriff und die Prophylaxis des Kindbettfiebers*, *A magyar nyelv szótára*, *Vadrózsák*, *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása*, *Közép-ázsiai utazás*, *A Székelyföld leírása*, *Irataim az emigrációból*, *Életem és korom*, *A magyar halászat könyve*, *Napló*, *A magyar nyelv*, *Magyar írók élete és munkái*. (Fenyő István, Kapronczay Károly, Terts István, Kriza Ildikó, Szabó József, Kubassek János, Farkas Katalin, Fenyő István, Szabadfalvi József, Steinert Ágota, Terts István, Bodri Ferenc).

Ha lehet, még az előbbieknél is nehezebb a válogatás a XX. század könyvhegyei között: az az alig harminc mű, mely ezt a korszakot képviseli, éppen csak érzékeltetni képes a korszak rendkívül bonyolult, összetett értékstruktúráit, eszmei és tudományos novumait, törekvéseit. A szerkesztő mindenesetre a klasszikus polgári értékrendre helyezi a hangsúlyt, a fentebb említetteken kívül Jászi Oszkár, Pauler Ákos, Szekfű Gyula, Márai Sándor egy-egy műve (*A monarchia jövője*, *Bevezetés a filozófiába*, *Három nemzedék*) fémjelzi ezt az irányt (Bényei Miklós, Somod Róbert, Rónay László), de helyet kap az irodalomtörténetírás Babits Mihály (*Az európai irodalom története*) és Szerb Antal (*Magyar irodalomtörténet*) műveivel modellált szellemtörténeti irányzata is (Pomogáts Béla, Poszler György), valamint a minőség új útjait kereső Németh László (*Tanú*), valamint a falukutató szociográfia képviselőjeként

Illyés Gyula (*Puszták népe*), Szabó Zoltán (*A tardi helyzet*) és Kovács Imre (*A néma forradalom*) (Füzi László, Olasz Sándor, Borbándi Gyula). Bizonyos, hogy az itt szereplő művek között számos olyan található, melyek maig aktuálisan kérdeznak rá a magyarság sorskérdéseire – s ez a válogatás egyik dicsérendő szempontja is – mint pl. Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó*, vagy Veres Péter *Mit ér az ember, ha magyar*, és Bartucz Lajos *A magyar ember* c. könyve (Tőkéczki László, Pomogáts Béla, Farkas L. Gyula). A XX. század elején kibontakozó filmművészetet Balázs Béla esztétikai alapvetése prezentálja (*A látható ember avagy a filmkultúra*), a zenetudomány új útjait pedig Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence egy-egy alapműve (*A magyar népzene*, *A melódia története*), míg a természettudományokat Cholnoky Jenő, Selye János és a már említett Soó Rezső egy-egy művével szerepelteti a kötet (*Magyarország földrajza*, *The Stress of Live*, *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve*) (Pongrácz Erzsébet, Falvy Zoltán, Kubassek János, Kapronczay Károly, Priszter Szaniszló).

Ezer esztendő magyarságának szellemi stációi mutatkoznak meg a remélt olvasó előtt e kötetben, mely klasszikus értéinkhez méltóan igényes tipográfiai kiállításban éppúgy szolgálja szellemi önbecsülésünk továbbépítését, mint amiként oktatási segédanyagként is igen hasznos lehet a legkülönbözőbb szintű képzések kurzusain.

JÁNOS ISTVÁN

IDŐSEBB PLINIUS: *Természetrájk*. Az ásványokról és a művészetekről. Fordította, a jegyzeteket, az utószót és a névmutatót készítette: Darab Ágnes és Gesztelyi Tamás, Enciklopédia Kiadó, Budapest 2001. 436 l.

Idősebb Plinius *Naturalis Historia* című munkájának XXXIII–XXXVII. könyvei egykötetben jelentek meg az Enciklopédia Kiadónál, kétnyelvű, latin–magyar kiadásban, *Természetrájk* címmel.

A Kr.u. 23–79 között élt C. Plinius Secundus, vagy gyakrabban emlegetett nevén az idősebb Plinius, a császárkor kiváló tudós egyénisége, megtestesítője annak a tudományos kíváncsiságnak, mely korának alkotóit jellemezte. Pályáját katonaként kezdte, majd Vespasianus trónra kerülése után fontos tisztségeket töltött be, kötelezettségei közepette azonban sohasem hanyagolta el tudományos munkáját és megfigyeléseinek közzétételét. Sokszínű tudását mutatja, hogy a legkülönfélébb témákkal foglalkozott, a lovassági harcmodortól a retorikán át saját korának történetéig. Műveinek katalógusa unokaöccsének, az ifjabb Pliniusnak egyik levelében (Plinius: *Epistulae* 3. 5) található. Számos munkájából ránk csak egy alkotása maradt: a 37 könyvből álló *Naturalis Historia*. Plinius nagyszabású vállalkozása több mint elismerésre méltó, mivel egyedülálló szorgalommal és kitarással gyűjtötte össze és rendszerezte az egyes tudományterületek addigi ismereteit, létrehozva ezáltal az ókor egyetlen enciklopédikus művét, melyben a természet különféle – a kozmológia, geográfia, antropológia, zoológia, botanika, gyógyászat, ásványtan körébe tartozó – kérdéseire

kaphat választ az olvasó. Plinius saját számításai szerint 100 szerző 2000 kötetét használta fel és 20 000 dologra vonatkozóan közöl adatokat, amelyeket helyenként saját megfigyeléseivel, élményeivel egészített ki.

Plinius nem sokkal halála előtt, 77–78 folyamán adta ki a *Naturalis Historiát*, melyet a leendő császárnak, Titusnak ajánlott, ő ugyanis a szerző állítása szerint mindig nagyra értékelte munkáit. A bevezetőben elmondja, hogy célkitűzése a természet leírása, mindazon dolgok egybegyűjtése, amit a természet anyagi vonatkozásairól tudni lehet és érdemes. Büszkeséggel tölti el, hogy őt megelőzően senki nem merte felvállalni azt, hogy egyedül hozzon létre ilyen művet, mely nem egyszerűen egy könyv, hanem a tudás kincsesháza (Praefatio 17).

Manapság, amikor egy-egy szótár vagy lexikon elkészítésében egész kutatócsoportok működnek közre, szinte hihetetlennek tűnik, hogy valaki egyedül alkosson meg olyan munkát, mint a *Naturalis Historia*. Plinius teljesítménye kivételes munkabíráásával és koncentrálóképeségével magyarázható. Munkamódszeréről ifjabb Pliniusnak az előbbieken már említett levelében olvashatunk. Ebből kiderül, hogy nagybátyja éjjel-nappal dolgozott: állandóan olvasott vagy felolvastatott magának és olvasmányából kivonatokot készített. Egyetlen könyvet sem ítélt haszontalannak, mert állítása szerint a legrosszabb könyvből is lehet tanulni valamit. Rendkívül takarékosan bánt az idővel: étkezés alatt, fürdés közben, utazásai során is a tanulmányaival foglalatzkodott, esténként pedig könyvei felett érte az álom. „Vita vigilia est” (Praefatio 18), írta, s ez a

gondolat híven tükrözi egész életét.

A halál is tudományos megfigyelései közepette érte. A Vezúv 79. évi kitörése idején ugyanis flottaparancsnokként éppen Misenumban tartózkodott és a fenyegető veszélyre ügyet sem vetve, a vulkánkitörést kívánta tanulmányozni. Ezért a tapasztalatért azonban életével fizetett.

Plinius *Naturalis Historia*jának fordítása régóta várat magára. Mindaddig csak szemelvények jelentek meg magyar nyelven, teljes könyvek kiadására nem került sor. Ezt a hiányosságot indokolhatja egyrészt a mű nagy terjedelme, másrészt pedig a szerző stílusának rendkívüli tömörsége, mely igen nehéz feladatot ró a fordítókra. A korábbi fordítások *A természet históriája* címen jelentek meg, ez a cím azonban a jelen kötet fordítói szerint akár félrevezető is lehet, ezért választották inkább a *Természetrájk* elnevezést, mivel a mű a természet leíró jellegű bemutatását adja.

A *Természetrájk* a metallurgiával és mineralógiával foglalkozó könyveket tartalmazza. Sorra veszi az egyes fémeket és kőzeteket, a belőlük készült képzőművészeti alkotásokat, ezért a művészettörténetnek is fontos forrása. Az egyes ásványfajták bemutatása a következő sorrendben történik: nemesfémek (XXXIII. könyv), nem nemesfémek (XXXIV. könyv), földfélesek (XXXV. könyv), kővek (XXXVI. könyv), drágakövek (XXXVII. könyv). Plinius leírja megjelenési formájukat, felhasználási lehetőségeiket, ír bányászatukról és arról, milyen gyógyszerek nyerhetők belőlük.

A *Naturalis Historia* egyik célkitűzése, hogy a gyógyításra vonatkozó is-

meretek összegyűjtésével olyan művet hozzon létre, amely az orvoslásban is nagy gyakorlati haszonnal bír. Plinius érdeklődését jelzi e tudományterület iránt, hogy a XX–XXXII. könyveket teljes egészében a gyógyászatnak szenteli, de a további könyvekben sem feledkezik meg arról, hogy az egyes ásványok kapcsán elmondja, azok hogyan hasznosíthatók a gyógyításban, milyen betegségek ellenszerei készíthetők belőlük. Szerinte ugyanis nincs a természetben olyan élő vagy élettelen anyag, mely ne lenne gyógyszerként használható. Plinius úgy érezhette, az emberek nem tulajdonítanak kellő jelentőséget az orvostudománynak. Ezt támasztja alá mindjárt a XXXIII. könyv elején méltatlankodása, ahol amiatt sajnálkozik, hogy a gyógyítás kedvéért nem kutatja az ember a föld belsejét.

A szerző a fémeket a gazdagsággal azonosítja. A fém minden dolog értékmérője, keresésére Plinius szerint három dolog vezérel: a gazdagság, a fényűzés és a vakmerőség. Részletesen ír a fémek bányászatáról, a XXXIII. könyvben az aranybányászat technikáját és a bányászok embertelen munkakörülményeit is részletezi. Mindezekből kitűnik, hogy Plinius ellenszenvvel tekint erre a tevékenységre, amely a természet pusztulását eredményezi.

Az ásványi anyagok felhasználásának egyik módja műalkotások készítése. A *Természetrájk*ban olvashatunk arany- és ezüstszobrokról (XXXIII), megtudhatjuk melyek voltak az ókorban a leghíresebb bronzszobrok és kik készítették azokat (XXXIV).

A XXXV. könyv javarészt a festészetéről szól. Plinius ír a festészet történetéről és jelentőségéről, sorra veszi a

különböző festékfajtákat, továbbá az általa legjelentősebbnek ítélt festményeket, megnevezve azok alkotóit is. A kövek rendszerezése közben a márványszobrászat kiváló darabjainak bemutatására is sort kerít.

Plinius a művészet témakörét a műalkotások anyagának irányából közelíti meg. A festőnek vagy szobrászsnak, ha elismerésre méltó művet kíván létrehozni, tökéletesen ismernie kell az anyagot, amivel dolgozik, illetve birtokában kell lennie a megfelelő technikai ismereteknek. A művészetek értékelésének fontos szempontja Pliniusnál a hasznosság (utilitas), mely elsősorban az épületek esetében nyilvánult meg. A XXXVI. könyvben leírja azokat az épületeket és építményeket, amelyeket a világ csodálatos alkotásai közé soroltak, továbbá számba veszi az általa Róma csodáinak tartott épületeket, közöttük a Circus Maximust, Augustus Forumát, Vespasianus Béke-templomát vagy a vízvezetékeket. Ez utóbbiak „az elfogulatlan értékelés szerint is fölülmúlhatatlan csodák” (XXXVI. XXIV. fej. 121 §). Plinius szülőföldjével szembeni elfogultságát mutatja, hogy véleménye szerint Róma a csodálatra méltó alkotások tekintetében is legyőzte a földkerekséget (XXXVI. XXIV. fej. 101 §), és Itália, „a világ irányítója és második anyja”, a legszebb valamennyi ország közül (XXXVII. LXXVII. fej. 201 §).

Miközben azonban bemutatja az emberi kéz alkotta nagyszerű dolgokat, elmarasztalóan nyilatkozik azokról, akik csak a fényűzést tartják szem előtt és a természet adományait pompakedvelő életmódjuk eszközéül használják. A luxuriát a régi római erkölcsökkel állítja szembe, a pénzvágyat és pazar-

lást az ősi egyszerűséggel és tisztasággal.

A drágaköveket szintén a fényűzés kellékeinek tekinti, melyeket azonban „a természet összesűrített nagyságá”-nak nevez (XXXVII. I. fej. 1 §), és nekik szenteli a teljes XXXVII. könyvet. A drágakövek számtalan fajtáját mutatja be, leírva hibáikat és próbáikat, valamint szó esik metszésükről és az első római dactyliotheccákról (drágakövyűjteményekről) is.

Plinius műve hatalmas mennyiségű ismeretanyagot dolgoz fel, mégis sikerül megvalósítania a tartalmi egységet, amennyiben minden téma kiindulópontja maga a természet, melyhez a szerző mindig a legnagyobb alázattal közelít. Az adatok tömegében való eligazodást részletes tárgymutató segíti, ami azt bizonyítja, hogy Plinius könyvét egyfajta lexikonnak szánta, melyben könnyen és gyorsan lehet tájékozódni. Számtalan – görög és római – forrásból dolgozik, a felhasznált szerzők neveit az egyes könyvekhez tartozó tartalomjegyzék végén sorolja fel. A görög és római auctorok írásain kívül személyes tapasztalatait, megfigyeléseit is felhasználja, s hogy művét változatosabbá tegye, a száraz leírásokat anekdotákkal, kultúrtörténeti érdekességekkel színesíti.

A kiadás előszavát Havas László készítette, aki rámutat arra, hogy a rómaiak ráébredtek: előnyös számukra a jó és hasznos dolgokat átvenni másoktól. Az átvételek következtében azonban a római kultúra információtelítetté vált, Plinius törekvése pedig arra irányult, hogy ezt a felhalmozott ismeretanyagot megsűrve, a mű koncepcióját és kompozícióját tekintve egységes alkotást hozzon létre. Ezáltal tulajdon-

képpen az ókori kultúra egyfajta globalizációját valósította meg.

A pliniusi mű szóban forgó könyvei Darab Ágnes (XXXIV, XXXVI) és Gesztelyi Tamás (XXXIII, XXXV, XXXVII) szakszerű fordításában olvashatók. A fordító házaspár gondosan ügyelt arra, hogy a lehető legpontosabban, az eredeti textus stílusát figyelembe véve tolmácsolja a szöveget. A latin változatot olvasva megfigyelhető, hogy Plinius mondatai sok esetben hosszúak, nehezen áttekinthetőek, bonyolult szerkezetűek. Máskor azonban épp fogalmazásbeli tömörsége nehezíti a fordítást. Továbbá a szerző több helyen – valószínűleg a rendelkezésére álló idő rövidsége miatt – szinte csak egymás mellé rakta a különböző forrásokból származó információkat, ennek következtében a mű stílusa nem egységes. Problémát jelentett az is, hogy számos kifejezésnek nincs magyar megfelelője, az csak körülírással adható vissza, ezt a nehézséget azonban a fordítók sikeresen oldották meg. A *Természetrájk* jó példája annak, hogy az alapos kutatómunkával és mérlegeléssel párosuló fordítói tevékenység eredményeképpen megvalósítható a szövegű és egyben könnyed, gördülékeny fordítás, mely a fentebb említett nehézségek ellenére szép magyarsággal adja vissza a latin szöveget. Elismerésre méltó a *Természetrájk*ban előforduló számtalan anyagnév azonosítása, magyar megfelelőik fellelése.

A kötet külön értéke, hogy a fordítás mellett az eredeti latin szöveget is tartalmazza, így lehetőség nyílik a kettő összevetésére, különböző szakki-fejezések elsajátítására. A latin szöveg és fordítása alapjául a nagynevű *Association G. Budé* sorozat *Pline*

l'ancien Histoire Naturelle XXXIII – XXXVII. kötetei szolgáltak, melyet a fordítók helyenként módosítottak a Biblioteca Corviniana Plinius-kódexe (Vat. Lat. 1951) alapján. A Pliniusra és művére vonatkozó fontosabb adatokat, ismereteket az utószóban Gesztelyi Tamás rendszerezi. Az egyes könyvekhez rövidebb kommentárok kapcsolódnak, a kötet végén magyarázatokkal ellátott névmutató található, amely jól kiegészíti a szövegmagyarázatokat.

A *Természetrájk* Plinius munkájának igényes, magas színvonalú kiadása, mely nemcsak a klasszikus antikvitással foglalkozó kutatók érdeklődésére tarthat számot, hanem értékes, hasznos és érdekes ismereteket nyújthat a legkülönbözőbb tudományterületeken tevékenykedőknek, legyen az művészettörténet, mineralógia, geológia, numizmatika, ötvösművészet, vagy éppen az orvoslás. Plinius műve az európai művelődéstörténetnek valóban olyan jelentős forrása, ahogyan az ifjabb Plinius jellemezte: „sokrétű, tudós alkotás, ezerarcú, akár a természet” (*Epistulae* 3, 5 ford. Szepessy Tibor).

TÓTH ORSOLYA

Egy vállalkozás paradigmái. Varga Zita: Gárdonyi Géza könyvtára. Eger, Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár, 2000. 83 l.

Míntha az utóbbi időben ismét nagyobb figyelem fordulna az olvasás múltja felé. Különösen a nyugat-európai és észak-amerikai országokban, ahol számos könyv és folyóirat-cikk jelzi az érdeklődés megélénkülését. Két igen érdekes kötet a közelmúltban magyar fordításban is megje-

lent. Guglielmo Cavallo és Roger Chartier szerkesztette *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban* (Balassi Kiadó, 2000) c. tanulmánygyűjteményt. Ez a görög-római és az ebből kinövő európai kultúra olvasási gyakorlatának változásait tekinti át, rendszeresen, időrendben haladva gazdag, csaknem húsz sűrűn szedett oldalra terjedő bibliográfiai függeléssel. A Kanadában élő Alberto Manguel írta *Az olvasás története* (Park Kiadó, 2001) című, szintén kitűnően dokumentált esszéfüzért. Vonzerejét jól válogatott képanyaga és a művelődés történetéből merített rengeteg adalék növeli. Néha-néha hazai szerzők tollából is napvilágot lát e témakörből egy-egy publikáció. Jó néhány példát lehetne felhozni arra nézve is, hogy a könyvtártörténeten belül szintén kibontakozik egy olyan irányzat (vagy megközelítés), amely az olvasás vizsgálatát állítja középpontba. Jellemző tény, hogy a *Könyvtárosok kézikönyve* harmadik kötetében közölt történeti bevezető (Tóth Gyula: A könyvtár történelmi szerepváltásai) már e felfogás hatását mutatja. Nevezetesen arról van szó, hogy ennek az irányzatnak (megközelítésnek) a hívei, képviselői a könyvtárt nem elsősorban mint gyűjtőhelyet, hanem mint az olvasmányok forrását, az ismeretek (újabb kifejezéssel: az információk) közvetítésének intézményét szemlélik. A két dolog természetesen nehezen választható külön, hiszen gyarapítás nélkül közvetítés aligha lehetséges, meg aztán az őzésnek csak akkor van értelme, ha amögött felfedezhető – legalább végső soron – a szellemi javak átörökítésének, továbbadásának szándéka.

Megkockáztatható a feltevés: az

imént említett törekvés nem vadonatúj, valójában ott lappangott már korábban az irodalom- és könyvtár-történet-írásban. Elég talán a tizenkilencedik századi pozitivisták hatásvizsgálatokra vagy a jeles személyiségek könyvtárainak feltárását célzó erőfeszítésekre utalni. Csaknem folyamatosnak tekinthető az írók olvasmányainak elemzése. A múlt század utolsó harmadában nálunk is szép eredmények születtek az írói könyvtárak összetételének, tartalmi értékeinek mélyreható kutatása terén (Zrínyi Miklós, Verseghy Ferenc, Eötvös József, József Attila stb.). A vezérlő elv az a széles körben elfogadott felismerés volt, hogy egy-egy költő, író olvasmányai közvetlenül vagy közvetve, nyíltan vagy rejtetten tükröződnek a keze alól kikerült alkotásokban.

Gárdonyi Gézaról, aki hosszú időn át egyike volt a legnépszerűbb magyar íróknak, olvasói mindig is sejtették, életművének késői búvárlói pedig bizonyosan tudják, hogy fölöttébb művelt ember volt, jártas az irodalom több területén is. Regényei, elbeszélései, drámái, újságcikkei és nemrég megfejtett titkos naplói egyaránt arról tanúskodnak, hogy sokat és sokfélét olvasott. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy számottevő házi könyvtárral rendelkezett. Könyveinek és folyóiratainak egy része fennmaradt, ma az egri Dobó István Vármúzeum Gárdonyi Géza Emlékmúzeumában gondozzák mint kimagasló értékű muzeális kincset. A könyvhagyaték létéről, főbb vonásairól már ketten is beszámoltak, ám érdemi feldolgozása csak most indult meg.

Az úttörő kezdeményezés Varga Zita egri könyvtáros nevéhez fűződik. Ő levelezős főiskolai hallgatóként választotta szakdolgozata témául Gár-

donyi Géza könyvtárának történeti analízisét. Szokatlanul hatalmas munkát végzett. Mindenekelőtt darabonként átnézte és kicédulázta az egri könyvhasználatot, szám szerint 4903 kötetet. Közben tanulmányozta a Gárdonyi-irodalmat és az író szövegeit, valamint az értelmiségi házi könyvtárak múltjáról szóló közleményeket. Erre az összetett forrásbázisra támaszkodva és témavezetője tanácsait okosan követve formálta meg dolgozatát, mely elsősorban a hagyaték több szempontú vizsgálata. A végeredmény messze felelelemelkedik a kötelező főiskolai feladatok átlagán. A recenzensnek külön örömet okoz, hogy nyomtatásban is hozzáférhetővé vált az érdeklődők, a kutatók és a könyvtárosok számára. Vitathatatlan erőit nem kérdőjelezhetik meg apróbb hibái, hiányosságai: pl. a stílusi gyengeségek vagy a szakirodalom megállapításainak olykor mérlegelés nélküli átvétele. A karcsú és tetszetős füzet kiadója a szerző munkahelye, a Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár, közzétételét példamutatóan támogatta Eger Város Önkormányzatának Kulturális Bizottsága és a szintén helybeli Varga Nyomda Kft.

Ez a tanulmány kettős haszonnal járhat. Egyrészt támpontul szolgálhat a további Gárdonyi-kutatások számára, elvezethet az író gondolatainak, tényinformációinak forrásaihoz. Másrészt figyelemre méltó módszertani tanulságokat kínál az alkotói házi könyvtárak történetének vizsgálatához, főleg egy-egy megmaradt vagy rekonstruálható gyűjtemény állományának elemzéséhez. E vonatkozásban kiemelendők azok a szerzői megjegyzések, amelyek a feldolgozás nehézségeiről, dilemmái-

ról vallanak, mintegy ösztönözve a hasonló témán dolgozó kutatókat, könyvtárosokat egy-egy felvetődő kérdés megoldási lehetőségeinek felelős mérlegelésére.

Éppen a metodikai hozadék miatt érdemes tüzetesen szemügyre venni a kötet tartalmát és szerkezetét. A dolgozat három részre tagolódik. Az első magától értetődően egy életrajzi vázlat vagy inkább pályakép. Kissé hosszadalmas címe elárulja, mi volt a szerző igazi szándéka: „Gárdonyi Géza műveltségét kialakító, meghatározó tényezők ismertetése és az egyes korszakok fontosabb olvashatóságainak bemutatása, az író saját feljegyzései alapján.” Szó esik a családi örökségről, az iskolai évekről, a néptanítói és az újságírói pályaszakaszról, majd a termékeny egri magányról. E fejezetben a szerző feltűnően sokat és sokszor idéz, sőt néha olyan érzése van az olvasónak, hogy túlságosan is gyakran vesz át szó szerint szövegrészleteket, olyankor is, amikor talán saját szavaival pontosabban vagy egyszerűbben megnevezhetné, minősíthetné a tárgyalt jelenséget vagy folyamatot. Lényegesen meggyőzőbb, mert zömmel egyénileg kiértékelte megállapításokra szorítkozik a könyvgyűjtő és a könyvhasználó Gárdonyit bemutató rövid és tömör alfejezet. Itt derül ki, hogy az író teljes könyvtára mintegy tízezer kötetet számlált, vagyis ennek kevesebb mint fele maradt meg mindmáig. Gárdonyi a könyveit, folyóirat-példányait igazi munkaeszközként használta – mint majdnem mindegyik alkotó olvasó. Varga Zita precízen megszámlolta, hány kötetben talált bejegyzéseket, megjelöléseket és milyen típusúakat (aláhúzás, margó széli bejelölés, refle-

xiók, cédulák, újságkivágatok stb.)

Első pillanatra kitérőnek látszik a második, a legrövidebb fejezet. Valaképpen ez is szervesen illeszkedik a gondolatmenetbe. Ebben ugyanis Gárdonyi művelődésszervezői tevékenységéről, közelebről könyvtár-alapítási kezdeményezéseiről olvashatunk. Ez utóbbiak között kétségkívül az egi nyilvános könyvtár létesítésére indított akciója a legfontosabb. Ami igazán érdekessé teszi, az egy kézirat: a leendő könyvtár számára felajánlott kétszáz kötet listája. Bár a szerző Szecskó Károly nyomán úgy véli, hogy az író első-sorban a neki küldött tiszteletpéldányokból állította össze a csomagot, a végletekig rövidített, nemegyszer csak a szerző nevét vagy a könyv címét jelölő címleírásokból nagyjából kikövetkeztethető Gárdonyinak a népkönyvtárral kapcsolatos elképzelése is. A századelő igényes aufklärista szemléletét magáévá téve főként szépirodalmi, irodalomtudományi, történelmi, néprajzi és vallásos munkákat ajánlott, de a földművelés okszerű folytatására tanító köteteket is felsorolt.

Varga Zita tanulmányának fő részét, közel felét az egi könyvhagyaték állományának tüzetes elemzése képezi. Könyvének ez az igazi nívója, ez adja eredetiségét, ez biztosítja igazán tudományos színvonalát. Pontosan 3628 mű (4903 kötet) vizsgálatára vállalkozott. Előljáróban megpróbálja felidézni a könyvtár mindenkori elrendezését és ismerteti annak mai berendezését. A gyűjtemény értékelő bemutatásánál az első szempont a gyarapítás üteme. Kiindulási alapul a kiadási éveket vette, s ily módon két, egymáshoz szorosan kapcsolódó táblázatot készített. Az író szellemi fejlődését, olvasóvá válását a

népiskolai beiratkozáshoz köti, ennél fogva az első tabellán 1868-tól kezdve tünteti fel, hogy egy-egy esztendőben hány mű (és kötet) jelent meg és ezek milyen százalékos arányt képviselnek a hagyatékban. A másodikban az 1662–1867 között nyomtatott könyvek adatai szerepelnek; ezek együtt véve alig haladják meg az egyötödöt. Még egy körgrafikon is látható, hogy az egyes pályaszakaszokon belül milyen mértékű volt a gyarapodás. Ő maga írja, hogy ez a módszer nem kifogástalan, hiszen a kiadás és a megszerzés éve nem feltétlenül esik egybe (ezt bizonyítja a második táblázat is). Mindazonáltal alkalmas arra, hogy érzékeltesse az író anyagi lehetőségeinek és olvasási intenzitásának változásait. A gyarapítás elsődleges forrása a vásárlás volt, de Gárdonyi gyakran kapott tiszteletpéldányokat és másfajta könyvajándékokat is. Sőt némely kikölcsonzott könyvtári kötet is nála maradt.

A szerző behatóan elemezte a hagyaték nyelvek szerinti megoszlását. Erről szintén készült egy gondos, részletező táblázat. Miután Gárdonyi németül és franciául is olvasott, semmi meglepő nincs abban, hogy könyvtárában – a magyar mellett – e két idegen nyelven írt művek, folyóiratok nagy arányban voltak jelen. Rejtélyesebbnek tűnik viszont, hogy elég sok két vagy többnyelvű könyvet is gyűjtött, egyebek között török tanulmányait is német vagy magyar közvetítéssel folytatta.

Sokoldalú és aprólékos vizsgálat tárgya a hagyaték tematikai összetétele. A szerzőtől valószínűleg ez kívánta a legtöbb időt és energiát, hiszen számtalanszor előfordult, hogy a cím nem árulta el, miről szól a könyv, vagyis a tartalomjegyzéket vagy magát a szöve-

get kellett segítségül hívnia. Más természetű problémát okozott a kevésbé ismert szerzők azonosítása. Mindazonáltal a nehéz feladatot sikeresen oldotta meg. Kétféle, elsődleges és másodlagos tematikai kategóriákat alakított ki. Noha az elnevezés nem igazán szerencsés, a számszerű adatokat tartalmazó táblázatból kiderül, hogy a megoldás célravezető. Az elsődleges csoportok száma nyolc, és ezekbe sorolható az állománynak közel háromnegyede. Jelesül, az arányok sorrendjében haladva: szépirodalom, történelem, filozófia, irodalomtudomány, nyelvészet, vallástörténet (és teológia), természettudomány, földrajz (és útleírás). A legnagyobb hányadot a szépirodalom teszi ki: az állomány csaknem egyharmadát a magyar és a világirodalom legjavából, klasszikusaiból és a kortársi élvonalból válogatta. (Természetesen bekerültek – leginkább ajándékként – selejtesebb termékek is.) A történelem a maga kilenc százalékos részesedésével is jelzi az író fokozott vonzódását a história iránt és magyarazza történelmi regényeinek eposzi hitelét. Mélyen tagolt – kereken negyven csoport – a hagyatéék másik része. Ám az élen álló néprajz is csupán két százaléknyra tehető. Rajta kívül a szerző ilyesféle tárgyköröket jelölt meg: életrajz, zene, orvostudomány, honismeret, genealógia, háztartás, régészet, könyvtárak, szabadkőművesség stb. A sokszínűség híven tükrözi Gárdonyi érdeklődésének szerteágazó voltát, ugyanakkor az ún. elsődleges osztályok meghatározó mennyisége arra is utal, melyek voltak annak fő irányai.

Varga Zita értő és érzelmileg elkötelezett tanulmánya végén, a hagyatéék igen alapos ismeretében állapítja meg:

Gárdonyi gyűjteménye egyik szép példája a dualizmuskori hazai házi könyvtáraknak. Az alkotó munka folyamataiban, annak alárendelten vált azzá, és az itt felhalmozott szellemi javak az író műveiben hasznosultak. A dolgozat összegzésének egyik mondatát feltétlenül érdemes idézni, mert az egész kötet ezt támasztja alá: „Gárdonyi Géza könyvtára egy tudatosan kiépített munkakönyvtár volt, nem pedig minden cél nélkül felhalmozott könyvek gyűjteménye, melyet pusztán a gyűjtési vágy, s nem az értelem hoz létre, alakít. Könyveiben társakat, barátokat látott, de leginkább eszközt, mely segítségével a tudás és a műveltség világának magasabb szférájába nyerhetett bepillantást.”

Egerben, az emlékmúzeumban egy roppant értékes könyvtártörténeti ritkaságot őriznek. Varga Zita ezt tárta fel, erre irányította rá a figyelmet. Köszönet érte. Talán remélhető, hogy a bátran megkezdett és lelkiismeretesen elvégzett munkának ezzel csak az első szakasza fejeződött be. Két közeli feladat máris világosan kirajzolódik. Az egyik a könyvhagyatéék darabjainak és Gárdonyi műveinek összevetése, az utóbbiakban rejlő eszmék és információk forrásainak, ösztönzőinek tételes kimutatása. Ez az irodalomtörténetekre vár. A másik az állomány katalógusának közzététele. Ez tulajdonképpen kész van, Varga Zita szorgalmának jóvoltából. Kiadásának (nyomtatva vagy digitálisan) pénzügyi feltételei központi és helyi összefogással bizonyára előteremthetők. A jegyzék közreadói rendkívül nagy szolgálatot tennének a hazai irodalom-, művelődés- és könyvtár-történetírásnak.

BÉNYEI MIKLÓS

Bibliotheken in der literarischen Darstellung / Libraries in Literature

Hrsg. von Peter Vodosek und Graham Jefcoate, Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 33. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1999. 235 S.

Gyakrabban, mint feltételeznénk, válnak a könyvtárak mint a könyvek őrzői és közvetítői, maguk is irodalmi ábrázolások tárgyaivá, irodalmi alkotások motívumaivá; kezdve azoktól a metaforáktól, amelyekben a könyvtár mint a világ képmása, a tudás és a bölcsesség szimbóluma jelenik meg, egészen a triviális detektívtörténetekig, amelyekben a könyvtár egyszerű színhelyként szerepel. Mindez nem csupán a könyvtár intézményére, hanem a benne tevékenykedő emberek – könyvtárosok, olvasók –, könyvek által teremtet világra is vonatkozik.

Egy intézmény ill. egy szakma irodalmi formában való feldolgozásának jelensége iránt egyre nagyobb a tudományos érdeklődés. Ezt igazolják azok a tudományos ülések, konferenciák, előadásorozatok is, amelyek ezen számos érdekes felfedezést ígérő terület vizsgálatát, a kutatási tapasztalatok ki-cserélését és bővítését célozzák meg. Ilyen szándékkal kezdett el a témával foglalkozni a Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheksgeschichte is, amely már egyfajta recepciótörténeti vizsgálatot is kilátásba helyezett, arra keresve a választ: hogyan jelennek ill. jelenhetnek meg egyrészt a könyvtárak, másrészt a könyvtárosok a köztudatban. A vizsgálatok során kiderült, hogy akár pozitív, akár negatív befogadásról van szó, a fel- ill. leértékelés jellege alig mutat fel nemzeti különbségeket.

Ezt támasztotta alá az 1994 októberében Wolfenbüttelben a Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheksgeschichte és a Library History Group (Library Association) által közösen rendezett Bibliotheken in der literarischen Darstellung / Libraries in Literature című szeminárium, amelynek előadásait a *Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens* 33. kötetében publikálták. A tanulmányok témái, súlypontjai jól szemléltetik a német és az angol könyvtártörténeti kutatás főbb vizsgálódási területeit, és megerősítik azt a tényt, hogy a könyvtár ill. a könyvtár fogalma olyan változásokon megy keresztül, melyek irodalomtörténeti, irodalomtudományi és könyvészeti megközelítéseken túlmutató vizsgálati szempontokat inspirálnak.

Habár a vizsgált anyag nagyon sokrétű és szerteágazó, a tanulmánygyűjtemény megpróbál bepillantást nyújtani a témával kapcsolatosan felmerülő lehetséges kérdések sokszínűségébe. Az olvasó megtudhatja, milyen képet alkotott az angol utazó a németországi könyvtárakról, hogyan értékelték a kortárs írók a könyvtárak női közönségét, mit értettek a 18. században női olvasmányon, milyen társadalmi funkciója volt a könyvtárnak a 18. és 19. század irodalmában. A tanulmányok német és angol szerzők irodalmi alkotásaiban vizsgálják a könyvtár, a könyvtárosok és az olvasók megjelenését és ennek funkcióját. A tanulmányokat vizsgálva megállapítható, hogy a német és az angol könyvtártörténeti kutatások hasonló szemszögből, csaknem megegyező alapról kiindulva elemzik ezt a jelenséget.

A kötet elején összefoglalást olvashatunk a németországi könyvtártörté-

neti kutatások fejlődéséről és a kutatást végző intézményekről, amelyek többségének nagyobb németországi egyetemek adnak helyet, ahol azonban inkább a könyvtörténeti s kevésbé a könyvtártörténeti kutatások állnak előtérben. Hasonló eredményekkel szembesülhetünk az angliai kutatásokat illetően is, és a vizsgálatok célját és végeredményeit összegezve megállapítható, hogy a hagyományos értelemben vett könyvtártörténet lassanként háttérbe szorul, figyelembe véve azt, hogy az egyre differenciálódó információs egységek világában a könyvtárak már csak egy részterületet képviselnek. Ezáltal a könyvtártörténet is inkább az információközvetítés, információ-felhasználás és információátvitel történetének részévé válik (Peter Vodosek).

Figyelemre méltó egy másik, a könyvtártörténeti vizsgálatokkal párhuzamosan folyó kezdeményezés, a németországi Kleve városában működő Archiv zur Rezeptionsgeschichte megalapítása. Az archívum 1968 óta kutatja íróknak más írókról tett kijelentéseit olyan vélemények gyűjtésére és értékelésére koncentrálva, amelyek bibliográfiailag nem vagy csak nehezen ragadhatóak meg, ill. nehezen helyezhetőek el, mivel autobiográfiai szövegekben vannak elrejtve. Ezek mindenekelőtt a levelekben, naplókban, irodalmi memoárokban, utazási feljegyzésekben és interjúkban rejtőzött kijelentések. A gyűjtés során az egész világirodalmat tekintetbe veszik, s habár a vállalkozás parttalanul látszik, mégis érdekes felfedezésekkel kecsegtet. A teljes gyűjtemény kb. 8000 kötetnyi önéletrajzi írást és 70 000 kivonatot tartalmaz. Az archívum a 90-es évek elején kiadatott több, különböző

témákat feldolgozó aforizmakötetet is, így most rendelkezik egy az irodalomkritika és a poetológia kérdéskörét érintő és egy általános, az emberi élettel kapcsolatos fogalmakat körbejáró idézetgyűjteménnyel (Winfried Hönes).

A tanulmánykötet aktualitását mutatja az a célkitűzés is, mely a könyvtártörténeti kutatások eredményeit más diszciplínák segítségével igyekszik megerősíteni és kiegészíteni. A tanulmányok között találunk irodalomtörténeti, szociológiai, filmesztetikai szempontú vizsgálódásokat is.

A kötet, címéhez híven, többségében a könyvtárak, könyvtárosok, olvasók irodalmi ábrázolásokban való megjelenésével foglalkozik és vizsgálja ennek funkcióját, miközben recepció jelenségekre helyezi a hangsúlyt. Elsősorban a regény műfaja az, ami a vizsgálatok anyagát szolgáltatja. Ebben az összefüggésben mind angol, mind német regények elemzésére sor kerül, amelyek alapján komplex képet kapunk a 17., 18. és a 19. század könyvtáiról. Megtudhatjuk, milyen összefüggésekben jelent meg a British Library olvasóterme irodalmi írásokban (Sally Brown), megismerhetjük a 1770 és 1830 között megjelent népszerű angol regények alapján a kölcsönkönyvtárakról és a bennük dolgozó könyvtárosokról alkotott korabeli véleményeket (Christopher Skelton-Foord). A Viktória és Edward korabeli angol irodalomban találunk olyan regényeket, amelyek a nyilvános könyvtárak használatát és használóit mutatják be. Ezek a munkák új fényt vethetnek a kialakuló nyilvános könyvtárak fejlődésére és céljára, amelyekkel kapcsolatban a személyzetet illetően két sztereotípiát lehet felállítani: az egyik a

konzervatív, világtól idegen „bibliophilosé”, a másik az elnyomott, megfélemlített dolgozóé (Alistair Black).

A németországi vonatkozású tanulmányok alapján a felvilágosodás korának nyilvános könyvtáraiba nyerhetünk bepillantást. A német olvasóközönség 1800 körül már nem volt egészen homogén. Míg a népesség nagy része számára az olvasmányokat elavult, csaknem teljes mértékben egyházi szövegeket tartalmazó könyvek jelentették, kialakult egy kisebb, szélesebb területeket megismerni kívánó olvasóközönség. A nyilvános könyvtárak kezdetben nem ehhez a kisebb réteghez fordultak, hanem a többséget kívánták megismertetni a felvilágosult gondolatvilággal, egyszerre alkalmazva az olvasásra való ösztönzést és a közvetett cenzúrát. Így nem csupán az érdeklődés hiánya, hanem a befogadási feltételek szűkössége is megnehezítette a működést (Reinhart Siegert).

Figyelemreméltó, a gender studies irányába mutató vizsgálódási szempontokat kínál Frances Harris *The Englishwoman's Private Library in the 17th and 18th Centuries* című tanulmánya, miszerint az olvasó nőket a kora újkor irodalmában gyakran szatirikusan és trivializálva ábrázolták. Korabeli újságcikkek arról tudósítanak, hogy egy női könyvtár csak szerelmes regényekből, színdarabokból, traktátusokból és orvosi könyvekből állt. Az igényesebb irodalmat csak félig érthették vagy egyáltalán nem is olvasták. Emiatt érdemes összehasonlítani az efféle ábrázolásokat olyan könyvlistákkal ill. feljegyzésekkel, amelyeket maguk a nők készítettek. Ezek megbízhatóbb képet adnak azokról a könyvekről, amelyeket a nők maguk választot-

tak ki olvasmányul. Ez a nehezen hozzáférhető információforrás rámutat arra, hogy a nők nagyobb gondossággal válogatták könyveiket, mint ahogyan ezt az irodalmi források ábrázolják. Olyan könyveket olvastak, amelyek a házasságban, a nevelésben és a szellemi életben nyújtottak segítséget számukra, hogy politikai, vallási vagy intellektuális kérdésekben is informáltak legyenek. A női magánkönyvtárak forrásanyagának ismerete hozzájárul a kora újkor női kultúrájának megértéséhez, egy olyan kultúra megismeréséhez, amelyet akkoriban és olykor még ma is lebecsülnek.

Érdekes kapcsolatot teremtenek könyvtártörténetileg a két kultúra között azok a feljegyzések, amelyeket újkori angol utazók készítettek németországi látogatásaik során. Ezek az írások nem csak azért jelentősek, mert képet adnak arról, hogy milyenek találtak a látogatók az adott könyvtárakat, hanem azért is, mert kiderül, mely könyvtárak élveztek nagyobb látogatottságot és népszerűséget az akkori időkben (Graham Jefcoate).

A 20. század jórészt angol nyelvű detektívirodalmának áttekintéséből kiderül, hogy ebben a műfajban a könyvtár mint a cselekmény szempontjából fontos helyszín szerepel, a könyvtáros alakja pedig számos lehetőséget rejt magában: a könyvtáros lehet író, gyilkos, áldozat vagy nyomozó is (Ron Browne).

A vizsgálatok az irodalmi alkotásokon túl – médiumot váltva – elvezetnek bennünket a filmek világába is, amelyről részletes bemutatást ad Manfred Nagl *Stille, Ordnung, Katastrophen. Bibliotheken im Film – Bibliotheken aus männlichem Blick?* című tanulmá-

nya. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a könyvtárak és személyzetük gyakran előfordulnak krimikben, komédiákban, horrorfilmekben és horror-filmparódiákban. A könyvtárak és könyvtárosok ábrázolása játékfilmekben, videoklipekben és reklámokban következtetni enged ezen intézmény és szakma megítélésére a széles nyilvánosság körében. A könyvtárak filmekben való megjelenésének gyakorisága képet ad arról, hogy mennyire populáris ez az intézmény a mindenkori társadalomban. A könyvtárosok általában nem pozitív hősökként jelennek meg a filmekben, többnyire mellékszereplők. Főleg női könyvtárosok szerepelnek, akik erősen sztereotipizáltak: általában idősödő, bogaras, barátságtalan vagy fiatal, naiv, ám kortól függetlenül arrogáns, kicsinyes, bürokratikus és betegesen rendszerető nőszemélyek. Meglehetősen egyoldalú és vitatható a férfi könyvtárosokról kirajzolódó kép is, amit a szerző a férfi könyvtárosokról rajzol; ők még negatívabb szerep-körben jelennek meg, „beletévedtek” ebbe a szakmába s többnyire életidegen, gátlásos kívülállók és anti-hősök. A könyvtárak túlnyomó többségben könyvektől túlzásúfolt, állandó kényszeredett csendben létező terek, ahol az idő megrekedt. Csend, rend és élettelenység jellemzik a filmekben ábrázolt könyvtári atmoszférát. Vannak azonban olyan helyzetek, amikor a könyvtárak a sötét faburkolattal és a zöldszínű ernyős lámpákkal pozitív értékrendet képviselnek, a nosztalgiát szolgálják. A könyvtárak kétségkívül pozitív ábrázolásával a pedagógiai célzatú ifjúsági filmekben találkozunk, amelyekben a gyermeki felfedezési vágy kiteljesedése

kapcsolódik össze a könyv s a könyvtár meg- és kiismerésével.

A tanulmánygyűjtemény nagy érdeme, hogy számba veszi a könyvtárral és a könyvekkel kapcsolatos képi kifejezésrendszert is. Figyelemreméltó eredményekről számol be az a vizsgálat, amely nem a könyvtár-metaforát, hanem azokat a képi elemeket tárgyalja, amelyek a könyvtár metaforái lehetnek.

A könyvtár megjelenhet például mint sír: tudósok, költők, írók gondolatainak sírboltja, a tudás síremléke. A könyvtárra, amit – Bayard Taylor szavaival élve – mumifikált szerzők töltenek meg, szükségszerűen rávetődik a halál árnyéka. De ez a metafora nem tekinthető egyértelműen negatívnak, ha figyelembe vesszük, hogy a mauzóleum képe nem az elmúlást, hanem a megmaradást hirdeti. Ha a könyvtárakat elhunyt emberek hangjai töltik meg, akkor ez a hely nem más, mint az élők és holtak, a ma és a tegnap, a jelen és a történelem találkozásának színhelye.

A könyvtár azonban fenyegetőbb képekben is megjelenhet, amikor a hitetlenség és az eretnekség ellen harcoló keresztény egyház eszközeinek összességét rejti magában. A könyv fegyverré válik, magában hordozva a szent ígét. A fegyvertár metaforája a későbbiekben továbbfejlődött és mint az emberi tudás és ismeretek arzenálja vált használatossá.

A könyv mint az emberi lélek gyógyítója, vigasztalója és támasza kibővíti a könyvtár fogalmát és a lélek „gyógyírt” tartalmazó gyógyhelyévé teszi. A könyvtáros pedig a gyógyszerész segítőkészségével szolgálja ki az olvasásra vágyó ügyfeleket.

Ez a vizsgálati szempont lehetővé teszi, hogy a könyvtártörténetben történő barangolás alkalmat adjon elmélyülésre a képanyelv történetében is. A sír, a fegyvertár és a gyógyszerár metáforák évszázadokon keresztül megőrizték erejüket, és nem kétséges, hogy az elektronikus és virtuális könyvtárak történetét is végig fogják kísérni (Gerd Schmidt).

A könyvtár 20. századi recepcióját jól példázzák Günther Stocker gondolatai Elias Canetti *Blendung* című regényével kapcsolatban. Az elemzés továbbgondolásra készíti azt a kérdést illetően, miként viselkedik ill. viselkedhet a Gutenberg-galaxis embere, aki szembesül a különböző médiumok szinkron hatásaival. A könyvtár olyan világ, amelyben a „bibliophilos” otthon érzi magát s nem vesz tudomást a mások által érzékelt valóságról. Az információszerezés médiumának megváltozásával és differenciálódásával nagyobb igénybevételt kíván meg a világra s a valóságra irányuló érzékelés és észlelés. Az írás által strukturált literális kultúra megváltozott és egyre markánsabban jelentkezett az a poláris struktúra, ami az írásbeliségen alapuló literalitás és a külvilágból érkező multimédiális ingerek, az individuum és a tömeg dichotómiájában jut kifejezésre. Ezen feltételek mellett a könyvtár a tudást és a biztos ismereteket összefogó rend szimbólumaként jelentkezik. Az írásbeli kultúra rendjének, uniformitásának, kontinuitásának és linearitásának helyét az orális kultúra szimultaneitása, diszkontinuitása és testisége veszi át. Az információközvetítés és információszerezés számos új lehetősége átstrukturálja a tudás megszerzésének és elraktározásának mód-

jait. Mindezek a változások, amelyek a könyvektől az elektronikus dokumentumokig, a könyvtárektől a virtuális könyvtárakig ívelnek, mégis azt a célt szolgálják, hogy több szinten és gyorsabban közvetítsék az ismereteket. Ezen kérdés fontosságára és aktualitására hívja fel a figyelmet Günther Stocker egy korábbi monográfiája is (*Schrift, Wissen und Gedächtnis. Das Motiv der Bibliothek als Spiegel des Medienwandels im 20. Jahrhundert* Würzburg, 1997).

A médiumváltások következményeinek vizsgálata – mint ez a tanulmánykötet is példázta – nemcsak a kommunikációtudomány, a szociológia, az antropológia feladata, hanem az irodalomtudomány és a könyvtártudomány érdeklődésére is számot tart. Mindezzel szoros összefüggésben áll a könyvtörténeti fejlődésben megmutató nagymérvű „dokumentumváltás” és ehhez kapcsolódóan azok a kezdeményezések, amelyek mindezeket túlmutatva a tudás megszerzésének egyik legfőbb formáját, az olvasást s annak történetét vizsgálják (pl. Alberto Manguel: *A History of Reading*, Toronto, 1998).

SZÖGEDI GABRIELLA

KOROMPAI GÁBORNÉ

DR. VARGA LÁSZLÓ (1907–1968)

Könyvtáros pályák – könyvtáros sorsok

Halálával, szeretettel és nagyrabecsüléssel emlékezem egykori tanáromra, első könyvtári osztályvezetőmre és hivatali elődömré, Dr. Varga Lászlóra, aki 95 éve született, s már több mint három évtizede eltávozott közülünk.

Varga László 1907. október 24-én Jászberényben született. Édesanyja Kovács Sarolta, édesapja Varga József kisbirtokos, majd pályaőr a MÁV-nál. Családja 1910-ben Fiuméba költözött, 1913-ban édesanyját és édesapját is elvesztette, taníttatásáról nagybátyja gondoskodott. Iskoláit Fiumében kezdte, a gimnázium négy alsó osztályát a fiumei magyar gimnáziumban végezte, majd a budapesti Berzsenyi Dániel Főgimnáziumban fejezte be. Iskolája latin és görög nyelvi tanulmányi versenyének első díját 1926-ban ő nyerte el, ugyanebben az évben érettségi vizsgát tett kitűnő eredménnyel. 1926 őszén a debreceni Tisza István Tudományegyetem bölcsész karán latin-görög szakos hallgatóként kezdte egyetemi tanulmányait. Tehetségét és szorgalmát tanárai nagyra értékelték; három alkalommal nyert pályadíjat egyetemi éve alatt. Az 1928/29-es tanévben „Keleti eredetű kultuszok a görög vallásban” és 1929/30-ban „A nemzeti elem a római aranykori költészetben” valamint „Görög hatások a magyar reformkor irodalmában” című pályamunkáival.

A kitüntetéses doktorrá avatása ügyében írott felterjesztésben olvasható, hogy minden félév végén kiváló eredménnyel kollokvált, „teljesen árva, szegény és érdemes fiú, diákjóléti intézményeink pártfogásával nálunk kezdettől fogva teljesen ingyen végezhetette tanulmányait.”

1930-ban szerzett görög-latin szakos középiskolai tanári oklevelet. Gyakorló tanárjelöltként a Református Gimnáziumban tehetett bizonyágot kiváló felkészültségéről és pedagógiai érzékéről.

Egyetemi tanulmányai közben tökéletesítette német, olasz és francia nyelvtudását. Első publikációja 1929-ben a *Debreceni Szemlé*ben jelent meg. 1930-ban tartotta bemutatkozó előadását a Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának felolvasó ülésén.

1930 szeptemberétől a Debreceni m. kir. Középiskolai Tanárképző Intézetének előadó tanára és szakkorrepetitora lett. 1931. január 29-én a bölcsész karon védte meg „A debreceni református kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága 1738–1849-ig” című disszertációját. Fő tárgyként latin filológiából, melléktárgyként klasszika-archeológiából tett doktori szigorlatot „summa cum laude” eredménnyel. 1932-ben az egyetem központi épületének avató ünnepségén kormányzógyűrés doktorrá avatták.

Korán családot alapított, ezért tanári és tudományos munkája mellett elvállalta a Tanárképző és Tanárvizsgáló Iroda vezetését is. Érdeklődése elsősorban az újkori latin irodalom felé irányult, majd a magyarországi újlatin költészet és a klasszikus hagyományok hazai hatásának kutatása foglalkoztatta. Tudományos munkáját a kultuskormányzat belföldi ösztöndíjjal támogatta.

Széchenyi István teljes életművének áttekintésére alapozva írta meg „Görög reminiscentiák gr. Széchenyi István műveiben” című dolgozatát, amelyet a Tisza István Tudományos Társaságban ismertetett. Éveken át foglalkozott Hannulik János XVIII. századi kegyesrendi tanár – korának ismert latin költője – munkásságával. Hannulikról szóló tanulmányában részletes életrajz, költeményeinek eszmei, műfaj és versforma szerinti elemzése mellett a költő helyét is kijelölte az európai újlatin költészetben.

A korábban főleg magyar protestáns egyháztörténeti munkáiról ismert Sinai Miklós debreceni kollégiumi tanár klasszika-filológiai munkáinak kutatását a Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött Sinai-kéziratok feldolgozására alapozta. 1939-ben rövidebb, 1942-ben hosszabb értekezése jelent meg Sinai Miklós Minucius Felix interpretációjáról.

1940-ben már folyamatban volt magántanári habilitációja. Addigi tudományos munkásságáról Pap Károly és Hankiss János professzorok elismerő véleményt írtak. Egybehangzóan kiemelték, hogy mind Hannulik-tanulmánya, mind a Sinai Miklósról szóló, valamint a még kéziratban lévő Németi Pál debreceni diákköltő, illetve Karner Egyed XVIII. századi pannonhalmi főapát latin költészetével foglalkozó munkái új ismeretekkel és szempontokkal gazdagítják a hazai klasszika-filológia szakirodalmát.

1940-ben, Darkó Jenő halálával megüresedett a debreceni klasszika-filológiai katedra. Varga László is benyújtotta pályázatát, de a bölcsész kar Mészáros Ede kinevezését támogatta első helyen.

Varga László 1941-ben „A magyarországi újlatin költészet, különös tekintettel a lírai műfajokra” című tárgykörből egyetemi magántanári képesítést szerzett. Felkért bírálója úgy ítélte meg, hogy az új magántanár munkássága nagy nyeresége a bölcsész karnak, akinek „a munka valóságos életeleme, a tudomány művelése pedig hivatás.”

Tehetsége, kiváló felkészültsége mellett páratlan szorgalom és türelem jellemezte; a kutatómunka abban az időben rengeteg időigényes és fárasztó aprómunkával, cédulázással, jegyzeteléssel járt. Tanári tevékenységét folyamatosan nagy odaadással végezte, a Tanárképző Intézetben heti 10–12 órája volt. Ő tartotta a latin mondattani és stílus-gyakorlatokat, a kiegészítő görög nyelvi tanfolyamot, a görög szövegolvasási gyakorlatokat és félévenként más-más antik szerzőről hirdetett előadást. A Klasszika-Filológiai Tanszéken általában heti 2–4 órában tartott magántanári kollégiumot, főleg az újkori latin költészet témaköréből.

A háborús körülmények között is vállalt sok és lelkiismeretesen végzett munka erősen igénybe vette szervezetét, helyzetét súlyosbította, hogy fia neveléséről is egyedül kellett gondoskodnia.

Sikeresen induló és magasra ívelő tudományos pályája a háború utáni években törést szenvedett. A Tanárképző Intézet megszűnése után az egyetemi bölcsészettudományi kar Tanulmányi Osztályának vezetője lett. Az egykori magántanár óraadó, majd félállású adjunktusként vehetett részt az oktatásban.

Sorsfordulót jelentett életében az Egyetemi Könyvtár hívó szava. Minden bizonnyal Kovács Máté kezdeményezte alkalmazását 1950-ben, augusztustól mint tudományos főmunkaerő előbb a katalógus-fejlesztés munkájában vett részt, majd 1952-től szakozó lett.

Kovács Máté „nagy öregjei”: Hankiss János, Nánay Béla, Péterffy László, Szabó István és Varga László mellett a fiatal Várady-Szabó László dolgozott akkor az Egyetemi Könyvtár szakozó csoportjában. A munkát Csúry István irányította, élvezve a tudós kollégákkal való szellemi együttműködést és értékelve azt az eredményt, ami közös munkájukból született: az Egyetemi Könyvtár szakozói gyakorlatának megalapozását. Az akkori szakozó gárda etalonná vált, a szakreferensi rendszer tervezésekor Csúry István előtt az ő példájuk állott, azt a szakértelmet, szakmai ethoszt szerette volna feltámasztani és átörökíteni a fiatal könyvtáros nemzedékre, amely a nagy öregeket jellemezte.

A nemzetközi tizedes osztályozás hazai alkalmazásában úttörő szerepet vállaltak. 1958-ban, amikor az Országos Könyvtárügyi Tanács Osztályozó Szakbizottságot hozott létre, Varga Lászlót kérték fel Debrecenből a szakbizottságban való közreműködésre. Varga László 1955-től a címfelvételi, szakozó és katalógusgondozó csoportot magába foglaló Feldolgozó Osztály vezetője volt. A három csoport munkájának irányítása, ellenőrzése mellett ő látta el a szakrevíziós feladatokat és részt vett az ömlesztett anyagból állományba veendő könyvek kijelölésében. Varga László számára nem volt idegen a könyvtári környezet, ismerte a könyvtáros munka célját, értelmét, elfogadta belső rendjét. Könyvtári működésének negyedik évében, 1954-ben vállalkozott arra, hogy ismertesse, elemezze a Debreceni Egyetemi Könyvtár szakozási gyakorlatát, részletes vizsgálat alá véve az akkor már negyedmillió cédulát tartalmazó szakkatalógust. A témáról írt tanulmánya a későbbiek során a szakozói munka vezérfonalává lett: ezt kapták meg a kezdő szakozók, ezt adtuk a szakreferensek kezébe évtizedeken át.

1957-től az újjászervezett Klasszika-Filológiai Tanszéken félállású adjunktusként előadásokat tartott és latin nyelvórákat adott a történelem szakos hallgatóknak. Tanítványai körében emlékezetesek nyugodt légkörű, nem elsősorban számonkérő, hanem gyakorlásra építő, kultúrhistoriai elemekben gazdag nyelvórái.

Könyvtárosként is tovább folytatta a hazai újlatin költészet kutatását. 1953-ban fejezte be Bocatius János latin költeményeiről írott tanulmányát, amely kéziratban maradt. A tudományos minősítések új követelményeinek megfelelően tervbe vette a kandidátusi fokozat megszerzését. Jóváhagyott témája Zsámboky János munkásságának monografikus feldolgozása volt.

Zsámboky (Sámboky, Sambucus) a 16. századi humanista Európa ismert tudósa, valóságos reneszánsz polihisztor volt. Varga László róla szóló munkájának utószavában írta: „Életére és munkásságra vonatkozóan csak részleges adataink és ismereteink voltak. Zsámboky nemzetközi viszonylatban is mint filológus volt a legnagyobb, de mint költő is – főleg emblémáival – maradandó érdemeket szerzett. Ezért összpontosítottam kutatásaimat elsősorban filológiai és költői munkásságára. Ezek mellett azonban életrajzát is minden eddigi monográfiában található adatoknál részletesebben dolgoztam fel ... ennek a nagyrészt még ismeretlen tudós egyéniségnek életét és munkásságát ... saját művein keresztül [közelítem meg]... „Felhívta a figyelmet arra, hogy a korábbi szakirodalom szá-

mos adata hibás, munkája során ezek helyesbítését végezte el és a hiányokat pótolta. 1963 májusában fejezte be Zsámboky Jánosról írt munkáját, amelynek egy kéziratos példányát a Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattárának ajándékozta. Nyomatásban nem jelent meg. Egyes részleteit a „Könyv és Könyvtár”, az „Acta Classica Universitatis Sci. Debreceniensis” és az „Acta Antiqua Acad. Sci. Hung.” közölte a későbbi években.

Az 1960-as évek elejére megváltozott könyvtári környezete; a „nagy öregek” sorra eltávoztak, s velük az a szellemi légkör, amely ösztönzően hatott tudományos és könyvtári tevékenységére egyaránt. Az új munkatársak körét számos ellentét osztotta meg. Gyakran szükség volt Varga László bölcs, békéltető közbeavatkozására. Sok-sok időt igényelt a munkahelyi megbeszélések sora, ahol személyi sérelmek orvoslásától, a teljesítmények értékelésén át a szakjelzetek alkotásáig és alkalmazásáig számtalan téma felmerült.

Nekünk, fiatal könyvtárosoknak, akik akkor kezdtük a pályát, abszolút tekintélynek számított a bölcsészkarról már ismert osztályvezetőnk. Számíthattunk megértő támogatására, szakmai segítségére. Ő volt az, akitől bátran tanácsot lehetett kérni, ha a latin nyelvű, barokkosan hosszú című régi disszertációk feldolgozásával nehezen boldogultunk, bevezetett a segédletek használatába, segített a fragmentumok megfejtésében.

Kevés szóval, tapintatosan irányította a reá bízott könyvtári részlegek munkáját, megértő jóindulattal kezelte munkatársai problémáit, támogatta a könyvtár vezetőjének törekvéseit. Csúry István nagyra becsülte megbízható, kiegyensúlyozott, segítőkész vezető munkatársát.

1965-ben, amikor először jelentkezett Varga László megrendült egészségének figyelmeztető jele, hónapokig tartó kórházi kezelése idején maga az igazgató vette át teljes munkakörét, kivédve ezzel minden esetleges intrikát és nemkívánatos aspirációt. Kettejük jó viszonyára jellemző az a levél, amellyel Csúry István a munkába visszatérő Varga Lászlót fogadta: „Először is szeretettel üdvözöllek az egész könyvtár nevében, mint annyi szenvedésből felépült barátot és munkatársat, aki most végre visszajön köztünk. Igyekezni fogunk tőlünk telhetően segíteni ... szeretnék magam is segíteni, legalább addig, míg teljesen meg nem erősödsz.” A továbbiakban beszámolt a Varga László távolléte alatt végzett munkáról és tapasztalatairól. Egészen egyedülálló és megható az a gesztus, ahogyan az intéz-

mény igazgatója átadta az időközben elvégzett munkájáról kiállított munkalapjait az osztályvezetőnek.

Ez az az idő, az 1965-ről 1966-ra forduló időszak, amikortól sorsdöntő változások következtek be a Debreceni Egyetemi Könyvtár életében. Csűry István munkahelyi vitára bocsátotta reformtervezetét, amelynek egyik legfontosabb célja, a szakreferensi rendszer bevezetése, éppen Varga László osztályát érintette. Ugyanakkor folytak az Egyetemes Tizedes Osztályozás rendszerének átdolgozásával kapcsolatos munkálatok is. Varga László osztálya kettős kihívás előtt állt: változtatni kellett a szakmai munka addigi gyakorlatán, a megszüntetett 4-es főosztály, valamint több alosztály átdolgozása következtében nemcsak a tényleges szakozás, hanem a szakkatalógus szerkesztése, átszerkesztése is új feladatokat hozott. Emellett az általános érvényű változás mellett, helyi specifikumként jelentkezett az a szervezeti átalakítás, amelynek során a szakozó munkakör sokrétű, szellemileg igényesebb szakreferensi munkává szerveződött. Varga László szakmai és vezetői tekintélyével támogatta a reformok megvalósítását. Következtesen kiállt Csűry István elképzelése mellett minden olyan tanácskozáson, ahol egyes vezető beosztású könyvtárosok vitatták a tervezet életrevalóságát.

1967 tavaszán Varga László és Csűry István egyeztetései és együttműködése révén sikerült megszervezni a Könyvtár legjobb szakembereiből a társadalom- és természettudományok szinte valamennyi területét átfogni képes szakreferensi gárdát.

A leendő szakreferensek elkészítették az általuk gondozott szakterületek kézikönyvtári állományának listáját. A majdani szakolvasók szabadpolcaira kerülő könyvekről végső soron Varga László döntött.

A Feldolgozó Osztály egykori munkaszobáiból alakítottuk ki a két kutatótermet, az osztályvezető és a munkatársak dolgozószobáját. Az átrendezés a nyári hónapokban folyt. A lelkes munkatársak Némediné Dienes Éva vezetésével minden gyakorlati teendőt felvállaltak, szerető gonddal távol tartva ettől a munkától az újra betegeskedő Varga Lászlót, aki a maga visszafogott módján, csendes derűvel kísérte a nagy sürgés-forgást.

1967 nyarán az egyetem bölcsészettudományi karán félállású docensé léptették elő.

Megérte a kutatótermek őszi felavatását, az újjászervezett osztály munkájának megindulását, amely reményteljes volt, hiszen a szakreferensek őszinte örömmel fogadták el új munkakörüket, amely a szakirodalom

figyelemmel kísérését, a megszerzendő könyvek kiválasztását, a beérkező művek szakozását, a szakkatalógus és a szak-kézikönyvtár gondozását és a szaktájékoztatót utalta ügykörükbe, lehetőséget adva érdeklődésüknek megfelelő tudományos téma kutatására, nyelvtudásuk fejlesztésére.

A tudományos könyvtárosi munkakör megvalósítását Varga László meggyőződéssel támogatta, hiszen közel két évtizeden át maga is annak adta példáját, hogy könyvtárosként is lehet tudományos munkát végezni és tudós embernek is lehet könyvtárosként eredményesen tevékenykedni.

A Debreceni Egyetemi Könyvtárnak nagy nyereséget jelentett Varga László munkája, könyvtári jelenléte. Azok közül való volt, akik nagyrahivatottakból lettek pályatársaink, akik rangot adtak hivatásunknak.

1968. január 26-án távozott közülünk, haláláról a *Könyvtárosban* Gomba Szabolcsné nekrológja emlékezett meg.

Hagyatékát 2002 nyarán özvegye a Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattárában helyezte el, s néhány személyes relikviát az alapítandó egyetemtörténeti múzeumnak ajándékozott.

Varga László szakirodalmi munkássága

Keresztesi József „Lusus poeticus” c. latin költeményének fordítása = Gulyás József tanulmányához kapcsolódóan = Debreceni Szemle, 1929. III. évf. 1. sz. 37–39.

A debreceni Református Kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága, 1738–1849. (Doktori ért.) – Debrecen, 1930. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó. 49.

Görög reminiscentiák gr. Széchenyi István műveiben. – Debrecen, 1931. Studium. 52.

/A Tisza István Tudományos Társaság I. Oszt. Közleményei, IV/9./

Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa. – Debrecen, 1938. Studium. 98.

/A Tisza István Tudományos Társaság I. Oszt. Közleményei, VII/10./

Sinai Miklós Minucius Felix interpretációja. = Pap Károly Emlékkönyv. – Debrecen, 1939. 553–572.

Klly. is.

Németi Pál, a debreceni Kollégium latin diákköltője. – Debrecen, 1940. Studium. 52.

/A Tisza István Tudományos Társaság I. Oszt. Közleményei, VIII/4./

Szövegkritikai és vallásrégiségtani fejtegetések Sinai Miklós Minucius-interpretatiojában. – Debrecen, 1942. Studium. 53.

/A Tisza István Tudományos Társaság I. Oszt. Közleményei, VIII/7./

Könyvtárunk szakozási rendszere a szakkatalógus tükrében. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, II/1. 1954. 189–224.

Feldolgozás és katalógusok. = A Debreceni Egyetemi Könyvtár útja a szocialista tudományos könyvtár megvalósítása felé. – Debrecen, 1960. soksz. 30–35.

Sámboky (Sambucus) János emblémái. – De operibus philologicis et poeticis – praesertim emblematis – Ioannis Sambuci. = Könyv és Könyvtár, IV. 1964. 193–226.

Sámboky (Sambucus) János filológiai munkássága. De operibus philologicis Ioannis Sambuci. = Acta Classica Universitatis Sci. Debreceniensis, II. 1965. 77–103.

Klly. is.

Sámboky (Sambucus) János emblémái, II. Szemelvények. – De emblematis Ioannis Sambuci, Pars II. Selecta Carmina et illustrationes. = Könyv és Könyvtár, V. 1966. 181–246. (illusztrált)

Klly. is.

De operibus philologicis et poeticis Ioannis Sambuci. = Acta Antiqua Acad. Sci. Hung. IV/1–2. 1966. 131–244.

Észrevételek az ETO reformjából következő gyakorlati teendőkre vonatkozólag. = Könyv és Könyvtár, VI. 1967. 243–244.

Quibusnam cum viris doctissimis Europae Sambucus coniunctiones litterarias inierit? = Acta Classica Universitatis Sci. Debreceniensis, III. 1967. 99–115.

Klly. is.

Kéziratok

Keleti eredetű kultuszok a görög vallásban. (Pályamunka) – Debrecen, 1929. 193.

(Lelőhely: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára, A. 3903)

Görög hatások a magyar reformkor irodalmában. (Pályamunka) – Debrecen, 1930. 96.

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, A. 3909)

Keleti eredetű kultuszok a görög vallásban. (Szakdolgozat) – Debrecen, 1930. 139.

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, A. 1186)

A classica-philologia története Debrecenben, 1738–1849. Szakdolgozat. Debrecen, 1930. 221.

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, A. 1187)

Karner Egyed „Unisonum Carmen” c. gnómagyűjteményének teljes szövege. – Debrecen, 1937. 296. (autográf)

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, Ms. 392.)

Karner Egyed gnómagyűjteménye. – Debrecen, 1938. 77.

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, Ms. 392.)

Adalékok a közép- és újlatin irodalom történetéhez. – Debrecen, 1948. 47.

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, Ms. 392.)

Bocatus János latin költeményei. – Debrecen, 1953. 78.

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, Ms. 392.)

A könyvtári szakozás vezérfonala. – Debrecen, 1954. 25.

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, Ms. 392.)

Sámboky (Sambucus) János filológiai és költői munkássága, I–II. r. (Kandidátusi értekezés) – Debrecen, 1963. 470, 140, XXII.

(Lelőhely: DEENK Kézirattára, A. 4749)

MÁRIA KOROMPAI

Dr. László Varga (1907–1968)

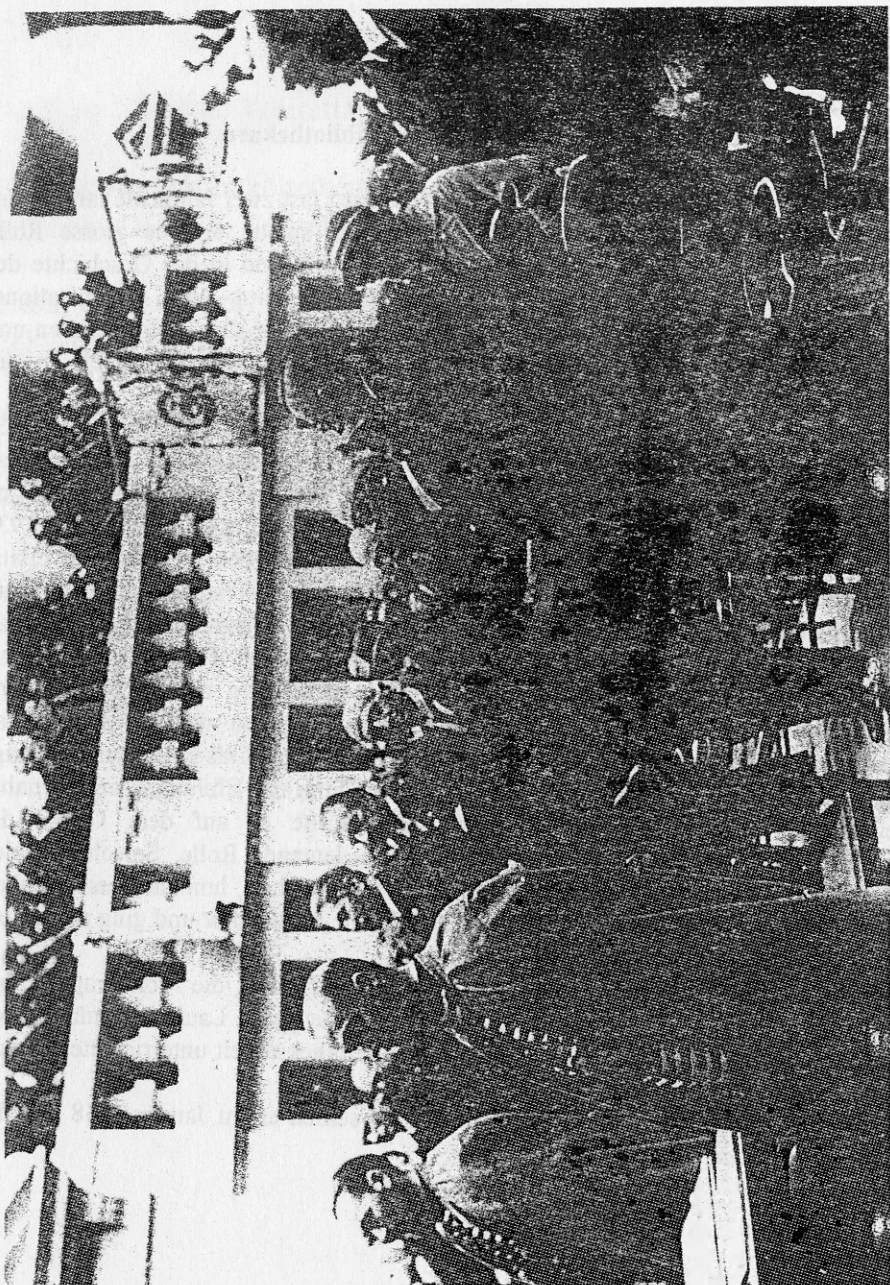
Laufbahnen der Bibliothekare – Schicksale der Bibliothekare

László Varga arbeitete nach dem Zweiten Weltkrieg fast zwei Jahrzehnte lang in der Universitätsbibliothek Debrecen. Als Abteilungsleiter spielte er eine grosse Rolle dabei, dass das Fachreferentensystem in unserem Institut und in der Geschichte des ungarischen Bibliothekswesens zum ersten Mal zustande kam. Diese Organisationsform ermöglicht die Ausgestaltung der Partnerschaft zwischen den Bibliothekaren und Forschern und dadurch die anspruchsvollere fachwissenschaftliche Arbeit in der Bibliothek.

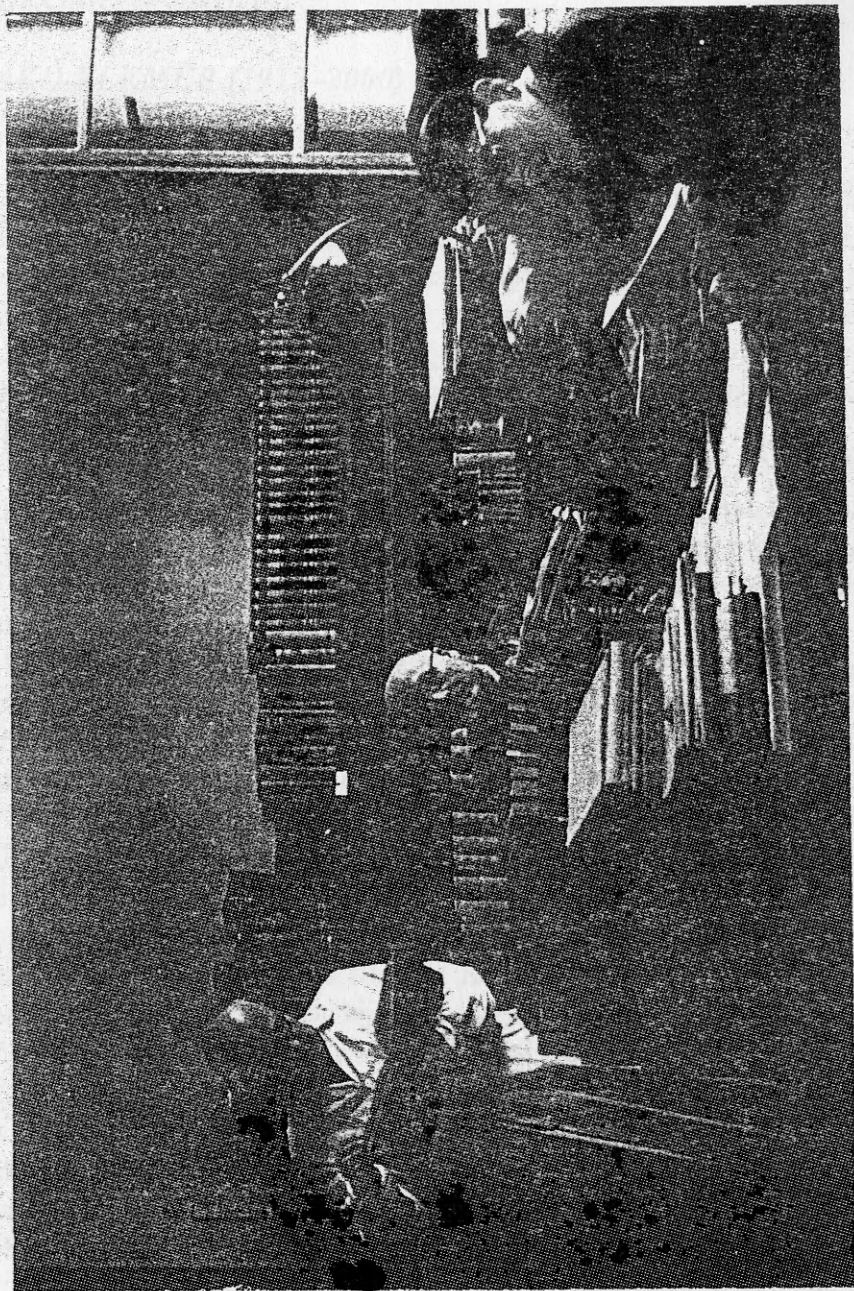
László Varga wurde 1907 in Jászberény geboren. Er studierte in Rijeka (Fiume), Budapest und Debrecen. An der Pädagogischen Hochschule der István Tisza Universität unterrichtete er Latein und Griechisch. Daneben setzte er seine schon während des Studiums angefangenen wissenschaftlichen Forschungen fort. 1932 promovierte er mit Auszeichnung, 1941 wurde er zum Privatdozenten der Universität habilitiert. Im Mittelpunkt seines wissenschaftlichen Interesses stand die neu-lateinische Dichtung, genauer die Frage der ungarischen lateinsprachigen Literatur an erster Stelle. In diesem Themenbereich erschienen seine Publikationen. Seine steigende wissenschaftliche Laufbahn wurde nach dem Krieg unterbrochen. Zuerst bekam er in der Universitätsverwaltung eine Arbeitsstelle, dann wurde er von 1950 an Mitarbeiter der Universitätsbibliothek, wo er seine Arbeit nicht als eine zwangsmässige Aufgabe verrichtete. Er kannte den Zweck und den Sinn der Bibliotheksarbeit, nahm ihre innere Ordnung an. Nach kurzer Zeit erfüllte er auf dem Gebiet der Katalogisierung und Schlagworteintragung eine bedeutende Rolle. Sowohl bei den Bibliothekaren als auch bei den Lesern stand die hochgelehrte, humane Persönlichkeit in hohem Ansehen. Mit milden Worten leitete er seine Mitarbeiter und ging mit gutem Beispiel voran.

Als Bibliothekar schrieb er das Hauptwerk seines Lebens, die Monographie über János Zsámboky, die leider im Manuskript blieb. Seine ganze Laufbahn knüpfte sich an die Universität Debrecen; parallel mit seiner Bibliotheksarbeit unterrichtete er mehr als drei Jahrzehnte lang an der Universität.

Nach einer schweren, langwierigen Krankheit schied er im Januar 1968 aus der Reihe der Lebenden aus.

Varga László kormányzógyűrés doktorrá avatása a Debreceni Tisza István Tudomány-
egyetem központi épületének avató ünnepségén, 1932. május 16.
(Varga László jobbról)

Varga László egyetemi könyvtári munkaszobájában,
Szabó István és Várady-Szabó László társaságában 1956 nyarán.
(Varga László középen)

KOROMPAI GÁBORNÉ

BAKÓ ELEMÉR (1915–2000)

Messzire sodorta a sors a régi hajdú nemesi családból 1915-ben Hencidán született Bakó Elemért, aki Debrecenben a Református Gimnáziumban, majd a Tisza István Tudományegyetemen végezte tanulmányait. Magyar-német szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett, 1938-ban doktorált. Tudományos pályája Csűry Bálint és Bárczi Géza mellett a Magyar Népryelvkutató Intézetben indult. Ösztöndíjasként Németországban és Finnországban bővítette ismereteit.

A II. világháború az ő életében is döntő változást okozott. 1943-ban a frissen habilitált egyetemi magántanár frontszolgálatra, majd nyugati hadifogságba került, s onnan már nem is tért vissza Magyarországra.

Előbb Németországban, majd 1950-ben Amerikában telepedett le. Emigrációja kezdetén tanított, újságot szerkesztett, de voltak olyan évek is, amikor fizikai munkával kereste kenyerét. 1952-ben a washingtoni Kongresszusi Könyvtár (Library of Congress) Európai Gyűjteményéhez került és hamarosan az intézmény finnugor szakértője lett. Több mint három évtizeden át, 1985-ben történt nyugdíjba vonulásáig gondozta, gyarapította a könyvtár magyar és finnugor állományát, segédleteket, bibliográfiákat szerkesztett a témakör tanulmányozásához. Számtalan magyar és finnugor vonatkozású írása jelent meg szakfolyóiratokban és az amerikai magyarság időszaki sajtójában. Előadásokat tartott, kiállításokat rendezett, irányította az Amerikai Magyar Szövetség kulturális munkáját. Segítette az Amerikába ösztöndíjjal kijutó magyarokat, tartotta a kapcsolatot itthoni rokonaival, barátaival, kollégáival.

A rendszerváltozás után látogatást tett könyvtárunkban, első látogatását még több követte. Szívélyes barátság alakult ki a Könyvtár vezetői és Bakó Elemér között. 1992-ben, Kossuth születésének 190. évfordulója alkalmából intézményünknek ajándékozta a washingtoni Capitolium épületében általa rendezett Kossuth-kiállítás teljes dokumentációját.

1990 márciusában az Egyesült Államok kongresszusi határozata értelmében felállították Kossuth Lajos mellszobrát a Capitol Statuary Hall elnevezésű szoborcsarnokban. Kossuth személyének és hazánk elismerésének kitüntető gesztusa volt ez, hiszen a nagy magyar hazafi a hetedik

külföldi személyiség, aki iránt az amerikaiak ilyen módon fejezték ki tiszteletüket.

Bakó Elemér a Kossuth-szobor avatása alkalmából rendezett kiállításon Kossuth amerikai útját követte nyomon, egykorú képek, sajtó dokumentumok és az eseményről szóló irodalom bemutatásával. A kiállítás anyagát diplomáciai futárszolgálat útján juttatta haza, s így lehetőségünk volt arra, hogy a könyvtár kéziratárának tárlóiban még az évforduló évében bemutassuk válogatott darabjait.

Kézirattári látogatása alkalmával megleléssel nyugtázta, hogy a látóival méltó helyre kerültek. Örömmel tapasztalta, hogy a kéziratárunk őrzi pályamunkája, szakdolgozatai kéziratának egy-egy példányát.

Meghatódva olvasta Csűry Bálint bírálatát, amely szerint első tudományos dolgozatában „megrajzolja a népnyelvi buvárlat fejlődéstörténetét... jól ismeri a kérdés irodalmát, helyes kritikával mutatja be az újabb törekvéseket és a magyar népnyelv-kutatás hiányait”, majd így summázta a véleményét: „A dolgozat egészében igen jól sikerült munka és magasan fölötté áll az átlagos dolgozatoknak”.

Német szakdolgozatát pedig, amelyben az indogermán és finnugor nyelvi kapcsolatok kutatásának történetéről írt, Huss Richard professzor a téma alapvető tanulmányának minősítette.

Örömet szerezünk számára azzal, hogy itthoni működése idejéből való publikációinak egy-egy példányát az Egyetemi Emlékkönyvtárban őrizzük. Ezekhez kiegészítésül ajándékozta Sólyom-Fekete Vilmos kollégájával együtt szerkesztett „Hungarians in Rumania and Transylvania” (Washington, 1969) című bibliográfiáját és „Nyugati szél” (Budapest, 1994) című verseskötetét.

Szívesen emlékezett debreceni pályakezdésére, szeretettel emlegette egykori tanárait, egyetemi professzorait, diáktársait. Lélekben sohasem szakadt el a hazájától. Tudományos és közéleti tevékenységének közép-pontjában a magyarság ügyének szolgálata állt.

1993-ban alapítványt tett azzal a céllal, hogy támogassa a még Csűry Bálint idejében elkezdett debreceni cívis-szótár munkálatainak folytatását. 1998-ban Budapesten megjelent munkájában az amerikai magyarok öt évszázados történetéből nyújtott ízelítőt.

Magas kora ellenére meg tudta őrizni kifogástalan fizikai és szellemi erőnlétét; dolgozott, tervei voltak. Utolsó nyarát itthon töltötte, előadást

tartott, Kossuthról szóló könyvének hazai kiadásáról tárgyalt. 2000 októberében amerikai otthonában érte a halál. Halála után megkapta az Amerikában élt magyarnak kiváltképpen rangot adó, magas állami kitüntetést, az Abraham Lincoln-díjat. Eltávozása pótolhatatlan vesztesége a nemzetközi finn-ugrisztikának és hungarológiának. Fájó veszteség mindnyájunknak, akik ismerhettük és tiszteltük Őt.

Bakó Elemér (jobb oldalon) a washingtoni Kossuth-szobor avatásán résztvevő magyar küldöttség tagjaival, 1990. március 15.

A KÖTET SZERZŐI

BAKÓ ENDRE irodalomtörténész

4027 Debrecen, Füredi út 54. V/17.

BÉNYEI MIKLÓS egyetemi docens (CSc)

4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Komputergrafikai és Könyvtárinformatikai Tanszék

BURAI ERZSÉBET doktorjelölt

4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Klasszika Filológiai Tanszék

CZ. FARKAS MÁRIA nyelvtanár (PhD)

4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Idegennyelvi Lektorátus

CZEGLÉDI LÁSZLÓ főiskolai tanársegéd

3300 EGER Esterházy Károly Főiskola, Médiainformatica Intézet

HAVAS LÁSZLÓ egyetemi tanár (DSc)

4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Klasszika Filológiai Tanszék

JÁNOS ISTVÁN főiskolai tanár (PhD)

4401 NYÍREGYHÁZA Nyíregyházi Főiskola, Magyar Irodalom Tanszék

KISS SEBESTYÉN doktorjelölt

4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Klasszika Filológiai Tanszék

KOLTAY KLÁRA főigazgató-helyettes (PhD)

4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

KOROMPAI MÁRIA ny. osztályvezető

4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

M. PANDUR JULIANNA ny. egyetemi adjunktus
2097 Pilisborosjenő, Temető u. 14.

MAITZ PÉTER tanársegéd (PhD)
4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Német Nyelvészeti Tanszék

MIKÓ GYULA doktorjelölt
4026 DEBRECEN Református Gimnázium

OJTOZI ESZTER (PhD)
4032 Debrecen, Dóczy J. u. 1. I/1.

RESTÁS ATTILA doktorjelölt
3600 ÓZD József Attila Gimnázium

RESTÁS ZSUZSA középiskolai tanár
3625 Ózd, Szentsimon u. 38.

SEBESTYÉN ATTILA egyetemi hallgató
4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító
Irodalomtudományi Intézet

SZÖGEDI GABRIELLA doktorjelölt
4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti
Könyvtár

TÓTH ORSOLYA doktorjelölt
4010 DEBRECEN Debreceni Egyetem, Klasszika Filológiai Tanszék

CONTRIBUTORS

ENDRE BAKÓ historian of literature

H-4027 Debrecen, Füredi út 54. V/17.

MIKLÓS BÉNYEI (CSc) associate professor

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, Department of
Computer Graphics and Library Information Science

ERZSÉBET BURAI doctoral candidate

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, Department of
Classical Philology

MÁRIA CZELLÉR-FARKAS (PhD) language teacher

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, Foreign Languages
Department

LÁSZLÓ CZEGLÉDI assistant

H-3300 EGER Eszterházy Károly College, Institute of Media
Informatics

LÁSZLÓ HAVAS (DSc) professor

H-4010 DEBRECEN, University of Debrecen, Department of
Classical Philology

ISTVÁN JÁNOS (PhD) college professor

H-4401 NYÍREGYHÁZA College of Nyíregyháza, Department of
Hungarian Literature

SEBESTYÉN KISS doctoral candidate

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, Department of
Classical Philology

KLÁRA KOLTAY (PhD) deputy-director

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, National and
University Library

MÁRIA KOROMPAI retired head of department

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, National and University Library

JULIANNA M. PANDUR retired assistant professor

H-2097 Pilisborosjenő, Temető u. 14.

PÉTER MAITZ (PhD) assistant

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, Department of German Linguistics

GYULA MIKÓ doctoral candidate

H-4026 DEBRECEN Reformed College

ESZTER OJTOZI (PhD)

H-4032 Debrecen, Dóczy J. u. 1. I/1.

ATTILA RESTÁS doctoral candidate

H-3600 ÓZD József Attila Secondary School

ZSUZSA RESTÁS high school teacher

H-3625 Ózd, Szentsimon u. 38.

ATTILA SEBESTYÉN student

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, Institut of Hungarian and Comparative Literary Studies

GABRIELLA SZÖGEDI doctoral candidate

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, National and University Library

ORSOLYA TÓTH doctoral candidate

H-4010 DEBRECEN University of Debrecen, Department of Classical Philology